LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

KAPCSOLATTÖRTÉNET

Szeli István, Fried István, Jung Károly tanulmánya

GAZDASÁG ÉS POLITIKA

Losoncz Alpár, Božo Milošević, Gabrić-Molnár Irén tanulmánya

MÁS SZÓVAL

Cofman Judit

NEMZETKÖZI- ÉS KÖNYVSZEMLE

1–2

1991

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXI. évfolyam, 1–2. szám, 1991. január–április

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa
Dr. Ágoston Mihály
Dr. Bányai János, a Tanács elnöke
Beara Đorđe
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Fenyvesi Ottó
Dr. Hódi Sándor
Mgr. Hornyik Miklós
Mgr. Losoncz Alpár
Maurits Ferenc
Dr. Móra András
P. Nagy István
Toldi Éva
Dr. Thomka Beáta
Dr. Utasi Csaba
Virág Mária
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőbizottság
Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Mgr. Losoncz Alpár
Dr. Rehák László
Dr. Szórád György
Dr. Várady Tibor fő- és felelős szerkesztő

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

Műszaki szerkesztő
Illés Lajos

Készült a Minerva Nyomdában, Szabadkán
A szám kézirata nyomdába érkezett 1991. január 15-én
Megjelent 1991. április 30 -án.

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Kapcsolattörténeti kérdések

Szeli István — A filológia gyalogösvényein 7
Fried István — Szerb–magyar kulturális kapcsolatok a dualizmus korában 31
Jung Károly — Borislav Jankulov levelei Sebestyén Gyulához délszláv hősdalfordításainak közzététele ügyében 50
Szeli István — Egy délszláv hősének-ciklus fordításának közzététele alkalmából 59

Gazdaság és politika

Losoncz Alpár — Gazdaság és/vagy politika 71
Božo Milošević — A munka modernizálása, a társalmi-gazdasági hatalom és a vállalkozókedv 79
Gabrić-Molnár Irén — A jugoszláv társadalom strukturális válságágról 99

Más szóval

Cofman Judit — Fogas kérdések kockákról és méhsejtekről, gömbökről és szappanbuborékokról 110

Nemzetközi szemle

John Quigley — A panamai invázió és a nemzetközi törvényesség 118

Könyvszemle

Spitzer Éva — Kosovo független szemmel függőben (Kosovski čvor: drešiti ili seći? Izveštaj nezavisne komisije. Hronos, Beograd, 1990) 147
Beszédes Valéria — Magyar néprajz határon innen és határon túl (Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Gondolat, Budapest, 1990; Balassa Iván: A határainkon túli magyarok néprajza.Gondolat, Budapest, 1990) 150
Gubás Jenő — Egészségünk múltja ezer év tükrében (Dr. Balla Ferenc – Dr. Hegedűs Antal: Az egészség szolgálatában. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1990) 153

*

Szerkesztőségi közlemény 157

SADRŽAJ

Komparatistička pitanja

Ištvan Seli — Na stazama filologije 7
Ištvan Frid — Srpsko-mađarski kulturni kontakti za vreme dualizma 31
Karolj Jung — Pisma Borislava Jankulova Đuli Sebešćenu u vezi sa objavljivanjem prevoda južnoslovenskih epskih pesama 50
Ištvan Seli — Povodom objavljivanja prevoda jednog ciklusa južnoslovenskih epskih pesama 59

Ekonomija i politika

Alpar Lošonc — Ekonomija i/ili politika 71
Božo Milošević — Modernizacija rada, društveno-ekonomska moć i preduzetništvo 79
Iren Gabrić-Molnar — O strukturalnoj krizi jugoslovenskog društva 99

Drugim rečima

Judita Cofman — Kocke, ćelije saća, sfere i sapunski mehurići kroz oči matematičara 110

Međunarodni pregled

Džon Kvigli — Invazija na Panamu i međunarodna zakonitost 118

Prikazi

Eva Špicer — Kosovo posmatrano nezavisnim pogledom u neizvesnosti (Kosovski čvor: drešiti ili seći? Izveštaj nezavisne komisije. Hronos, Beograd, 1990) 147
Valerija Besedeš — Mađarska etnografija s ove i s one strane granice (Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Gondolat, Budapest, 1990; Balassa Iván: A határainkon túli magyarok néprajza. Gondolat, Budapest, 1990) 150
Jene Gubaš — Hiljadugodišnji istorijat zdravlja u Bačkoj i u Banatu (Dr. Balla Ferenc–Dr. Hegedűs Antal: Az egészség szolgálatában. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1990) 153

*

Saopštenje redakcije 157

CONTENTS

Comparatistical Questions

István Szeli — On the Pathways of Philology 7
István Fried — Serbo-Hungarian Cultural Relations in the Period of Dualism 31
Károly Jung — Borislav Jankulov's Letters to Gyula Sebestyén Relating to Publishing the Translations of South-Slav Heroic Poems 50
István Szeli — On the Occasion of Publishing the Translation of a Cycle of South-Slav Heroic Poems 59

Economy and Politics

Alpár Losoncz — Economy and/or Politics 71
Božo Milošević — Modernization of Work, Socio-Economic Power and Undertaking 79
Irén Gabrić-Molnar — About the Structural Crisis of the Yugoslav Society 99

In other Words

Judit Cofman — On the Geometry of Cubes, Honey Bee Cells, Spheres and Soap Bubbles 110

International Review

John Quigley — The Panama Invasion and International Legality 118

Book Review

Éva Spitzer — Kosovo With Independent Eyes in Abeyance (Kosovski čvor: drešiti ili seći? Izveštaj nezavisne komisije. Hronos, Beograd 1990) 147
Valéria Beszédes — Hungarian Ethnography on this Side of the Border and on the other (Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Gondolat, Budapest, 1990; Balassa Iván: A határainkon túli magyarok néprajza. Gondolat, Budapest, 1990) 150
Jenő Gubás — Thousand-Year History of Sanitar Conditions in Bácska and Bánát (Dr. Balla Ferenc-Dr. Hegedűs Antal: Az egészség szolgálatában. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1990) 153

*

Announcement of the Editorial Board 157

KAPCSOLATTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

Original scientific paper

Szeli István

A FILOLÓGIA GYALOGÖSVÉNYEIN

HÁZI KERESZT vagy szabad akaratból fel-vállalt Hosszas Tortura mellyben Elő adatik egy férjét féltő feleségnek keserves panasza, a' férjnek reá tett feleletével, és maga mentségével. Irta Tuboly László 1820-dik Esztendőben.

Ez a címe annak a százhatvanöt, egyenként négysoros versszakra terjedő verses műnek, amelyet Szilágyi Károly, az Újvidéki Rádió szerkesztője adott át e sorok írójának azzal a kéréssel, hogy vizsgálja meg a poéma tárgyát, tartalmát, műfaját, versformáját, nyelvét, irodalomtörténeti vonatkozásait, valamint hogy kutassa fel a szerzőjének személyére, munkásságára, irodalmi és közszereplésére vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat. Ha másért nem, hát a füzet előbukkanásának és lelőhelyének a különössége miatt, tudniillik már azzal is fölkeltheti a figyelmet, hogy a Zágrábhoz közeli Samoborból jutott hozzá, olyan vidékről, amely nem bővelkedik régi magyar irodalmi emlékekben.

A 12 x 19 cm méretű, gubacstintával írt, jól olvasható, harminchárom lapra terjedő kéziratot az 1960-as évek közepén Ivica Sudnik samobori muzeológus adta át Szilágyi Károlynak a fentiekhez hasonló kérelemmel, de nem tudott fölvilágosítással szolgálni a kéziratra vonatkozó adatokról: mikor, hogyan, kinek a révén került az Samoborba, volt-e s miféle személyi, családi, birtokviszonyból eredő vagy másféle kapcsolat és érintkezés a Zala megyei Nagylengyel és Samobor polgárai, illetve hatóságai között az adott korban. A magát szerzőként feltüntető Tuboly László ugyanis a jelzett évben nagylengyeli illetőségű birtokos polgár volt, élete utolsó éveit pedig a Muraközben fekvő birtokán töltötte. Kézirata Milan Lang gyűjteményéből került a samobori múzeumba, de annak vándorútját ma már csak rendkívül körültekintő nyomozás deríthetné fel, amire ez idő szerint nem gondolhatunk. Irodalomtörténeti értelmezése, úgy gondoljuk, ennek ellenére is lehetséges, noha a kellő „háttérvilágítás" – főleg komparatisztikai szempontból – bizonnyára még érdekes mozzanatokra mutathatna rá.

Mindjárt elöljáróban ki kell mondanunk: nem ismeretlen irodalmi

remekmű fölfedezéséről adunk hírt, s nem is egy mindeddig lappangó fontos kézirattal gyarapítjuk a magyar filológia hazai eredményeit a Tuboly László Zala megyei főszolgabíró (Nagylengyel, 1755–1828) nevével jegyzett versezet közreadásával, illetve bemutatásával. Mert ez a költeményes munka valóban nem elsőrendű esztétikai gyönyöröknek a forrása, meg aztán „szerzője" sem az a nagyformátumú poéta, akinek teljes hagyatékára igényt tart az irodalomtörténet, s amiért már pusztán a neve is felold a szigorúbb esztétikai megítélés alól. A versen föltüntetett évszámot figyelembe véve azonban az irodalomra nézve is érvényesnek tartjuk Berzsenyinek a nyelvre vonatkozó figyelmeztetését egy Kazinczyhoz írt, 1814-i keltezésű levelében: „Én úgy gondolnám, hogy a' ki a' magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a' Dunára, a' másikat pedig a' Tiszára függessze, és nem a' nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se rekessze ki, mindeniktől tanuljon és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórtt tagjait, egyéb eránt igen egyoldalú lészen ismerete. A' ki pedig azt nem csak ismérni, hanem mívelni is akarja, az ezen elszórt tagokat még inkább fel keresse, öszve szedje és el rendelje."[1]

Az első olvasás után úgy ítéltük meg, hogy szövegünkben kimutathatóan jelen vannak a század poézisére jellemző formai, szemléletbeli, poétikai stb. elemek, amelyek folytán a verset valóban „az egésznek elszórt tagjaként" kell kezelnünk, még ha csupán mint egy irodalmi állapot, illetve egy ízlésforma dokumentumát is. Érdeklődésünk másik oka Tuboly László személye, akinek nevével már Kazinczy Ferenc levelezésében is találkozhattunk, méghozzá a dalszerző és énekgyűjtő Pálóczi Horváth Ádám közbejöttével, tehát a széphalmi mester tágabb vonzáskörében. A köztársasági mozgalom perifériáján felbukkanó Tuboly közszereplése pedig tovább erősítette azt a régi sejtésünket, hogy a szabadkőművesek és szabadgondolkodók személyi kapcsolatai, különösen pedig azok horvátországi szálai éppen azon a rétegen keresztül szövődtek, amelyhez Tuboly is tartozott (uradalmi tiszttartók, birtokigazgatók, prefektusok, jószágkormányzók stb.) Josip Kralj, Ignjat Šoštarić, Spissich János s mások példája mindenesetre erre enged következtetni, s talán Tuboly közéleti tevékenysége is ide sorolható.[2]

Tuboly László nevét nem tartották érdemesnek fölvenni sem a korabeli írói lexikonok (Pápay Sámuelé 1808-ból, Wallaszky Pálé 1785-ből s ugyancsak 1808-ból), de a későbbiek sem mindmáig. Hallgatnak róla az akadémiai kézikönyvek, irodalomtörténetek, szöveggyűjtemények, korszakmonográfiák (Fraknói, Grünwald, Mályusz, Marczali, Szekfű, Kosáry stb.), még Benda Kálmán impozáns iratgyűjteményének a névmutatójából is hiányzik a neve. Azért hivatkozunk elsősorban történészekre, mert közeli barátjának Pálóczi Horváth Ádámnak Kazinczyhoz írt levelei bizonyos utalásaiból, de egyéb dokumentumokból is kitűnik, hogy Tubolyt kétségtelen szálak fűzték a szabadkőművesekhez és a köztársasági mozgalomban szerepet játszó történelmi személyekhez. Erre utal az Életrajzi Lexikon (1969) megfelelő címszava, amely Tubolyt nem mint költőt, hanem mint „a jakobinus mozgalom részvevőjét" méltatja: „Jogi tanulmányai után Zalában vm.-i hivatalt vállalt, aljegyző, főszolgabíró. Rövid ideig gr. *Festetics* György muraközi birtokának jószágkormányzója. Itt ismerkedett meg Hajnóczy

Józseffel, akinek révén összeköttetésbe került a jakobinus mozgalommal. A mozgalom felfedezésekor a terhelő iratokat ugyan elégette, de a Helytartótanács ~-t állásából elmozdította. A döntés után ~ visszavonult a Muraközben levő dekanováci birtokára..."

A terhelő iratok természetéről, tartalmáról, valamint Tubolynak a köztársasági mozgalom Zala megyei exponenseivel, közelebbről Spissich János alispánnal való kapcsolatairól bőven tájékoztat Domanovszky Sándor: *József nádor iratai* c. gazdag anyagot feltáró forráskiadványa.[3] A Kazinczy által „megvilágosodott elméjű, tántoríthatatlan egyenességű"-nek nevezett Spissich ellen lefolytatott vizsgálat dokumentumaiból teljes bizonyossággal csak az állapítható meg, hogy a Tubolyt terhelő iratok nagyrészt reformtervezetek, szabadkőműves-levelek, alapszabályzatok (többek között a varazsdi páholyé), ceremónia-könyvek és hasonlók, amelyek Spissichtől kerültek hozzá. A nádor irataiból megtudjuk azt is, hogy Tuboly Hajnóczyval való kapcsolatai is Spissich révén jöttek létre, akit korábban egy vukovári grófi birtok igazgatójaként szoros barátság fűzött a szintén Vukováron székelő szerémségi alispánhoz. Később, II. József halála után Spissich szabadkőműves összeköttetéseit és befolyásos nemesi kapcsolatait felhasználva próbálkozott az állásában veszélyeztetett páholytestvére segítségére sietni, de igyekezete hiábavalónak bizonyult, sőt ő maga is a gyanúsítottak listájára került, mint ahogyan Tuboly s mindazok, akik Hajnóczyval érintkeztek. Kazinczy tíz évvel Spissich halála után, 1814-ben is melegen emlékezik egykori barátjára, s arra kéri Pálóczi Horváth Ádámot, hogy kutassa fel annak életére és családja történetére vonatkozó adatokat, aminek Pálóczi terjedelmes levélben tesz eleget. A levélben közölt tények egybevágnak azzal, amit a nádor irataiból, a kihallgatások, szembesítések, vallomások stb. jegyzőkönyveiből is tudunk: (Spissich) „... az első Franczia futás alkalmatosságával a' szükséges védelem végett egy erős Representatiot küldött a' Vármegye a' felséghez, mellyet egy pirongató Decretum követett, az pedig némelly hivatalra, de (...) gazdag birtokra is vágyakozóknak alkalmatosságot adott a' denuntiatiokra, mellyeket természet szerént Investigatiók (=nyomozás), és pedig sokfélék követtek, Spissichnek minden írásai otthon nem létében el foglalódtak, és el is vitetődtek, noha későbben legalább nagyobb részben vissza küldetődtek; az örökös Fő Ispány administratort (=felügyelőt) kapott, Spissich és Mlinarits a' Vice Ispányságbul, Tuboly és Kozits az Assessorságbul (=ülnökségből) le tetetődtek..."[4]

A közélettől visszavonult Tuboly Lászlóról, életéről és háza népéről ad jellemző képet Péterffy Ida a Göcseji Helikon 7. számában (Honismereti közlemények, 1973). A *Nagylengyelt „Gratiák" Tuboly Erzsébet és Rozália verses levelezése Horváth Ádámmal* című tanulmányában írja, hogy Tubolyt közeli barátság fűzte a szabadkőműves Pálóczi Horváth Ádámhoz, az „Ötödfélszáz Énekek"[5] kuruc érzelmű szerzőjéhez. Bensőséges kapcsolatukra világít rá Pálóczi levele Kazinczyhoz: „Én egy Kedves Barátomnak, Tuboly Lászlónak, erős unszolására, NagyBajomi posványos lakásomat el hagytam; – oda már tsak innen – távolyról gazdálkodom – erőltetés nélkül: – közös szándékunk vala mind kettőnknek itt egy házat, ollyant, építeni, mellyben

mind én, igen kitsiny, mind ő nagyobbatska Familiánkal meg férjünk:. de annak kultsát a' pénznek hirtelen lett meg szűkülése ki vette kezünkbül: Ő hát meg maradt előbbeni lakásában, de tsak egy kis órányira hozzám Nagy Lengyelben, úgy hogy a' barátság' édességében mindennap is részeltethetjük egymást, Keresztúr, a' hol lakom, a' Götsej Tartománynak tsak-nem közepe..."[6] Horváth arról is beszámol Kazinczynak, hogy barátja „Senekának philosophica munkájit fordította szórul szóra, és így hasonló rövidséggel", majd hírül adja azt is, hogy most Tacitus műveinek magyar fordításán dolgozik. Az OSZK-ban őrzött kézirati hagyatékban található magyar Tacitus Előszavából kitűnik, hogy Tuboly a római költőben, a kor szellemének megfelelően, nem a szépírót, a poétát értékeli, hanem annak „tudományát" akarja megismertetni a magyar olvasóval: „... Tatzitus munkájának forditására szánván magamat, a régi kiadások helyett, inkább választottam Brotier Gábornak, Manheimban 1780 *ik*- ban, a tudós társaságok költségével kijött nyomtatványját. Miért szántam magamat e Munkának meg magyarosítására? Meg Tettszik a fellebb mondottakbul, hogy sok, és külömbféle tudomány a Magyar Nemzet tulajdonává legyen, Szívbéli Óhajtásom. Hogy híven fordítottam? merem állítani, és ítélje meg akár ki.

Irtam Nagy Lengyelben Zala Vár megyében, 1814 *ik*- ben 59. esztendős koromban.

Tubolyszegi Tuboly László TN Vármegyének Tábla Bírája, mk."[7]

Kazinczy, noha csak Pálóczi Horváth tudósítása alapján ítélhetett Tubolyról, igen kedvezően nyilatkozik róla: „A'mit Tuboly László barátunk felől irsz, igen szép, Senecát fordítani és Tacitust felette idvességes dolog ezen elaljasodott és elaljasított világban", majd saját gazdag élményvilágából felhozott példával támasztja alá az előbbieket: a jakobinusok elleni per közvádlójának is feltűnt, hogy Tacitus a pörbefogottak legkedvesebb olvasmánya: „... naponként szaporodna a'kik Tacitust olvassák. 1795-(ben) Istenben boldogult Németh János azt tudakozta a' maga embereitől, hogy mi Isten' csudája az, hogy alig van eggy fogva, hogy nála Tacitus ne legyen."[8]

Péterffy Ida említett cikkéből megtudjuk, hogy Tuboly leányai, Rozália és Erzsébet, apjuk irodalmi ambícióit örökölték: a család szép könyvtárából megismerkedtek az ókori klasszikusokkal, a görög-római mitológiával, maguk is derekas próbát tettek a költői mesterségekben. Erről nemcsak fennmaradt verseik tanúskodnak, hanem levelezésük is bizonyítja Pálóczi Horváth Ádámmal, akiről Mezei Márta írja, hogy „A dunántúli írónőknek, az ún. Göcseji Helikon körének volt szervezője és irányítója".[9]

Pálóczi Horváth nevének az emlegetése a Tuboly László kézírásából ismert szóban forgó verssel összefüggésben már csak azért sem látszik fölöslegesnek, mert Ötödfélszáz énekébe jó néhány olyan verses darabot is fölvett, amely Tuboly HÁZI KERESZT-jével témában, ízlésben, szellemben, társadalmi és erkölcsi felfogásban, a férfi–nő viszony megítélésében igen sok ponton érintkezik. Pálóczi harminc évvel a Tuboly által jelzett év előtt, már 1790-ben röpiratokban foglalkozik a barátját is foglalkoztató kérdésekkel.[10] Egy másik Horváth, a nagy irodalomtörténész, Horváth János, Pálóczi

költői munkáiról szólva így jellemzi témáit: „... írt szerelmes énekeket, inkább deákos, mintsem népi ízű hosszadalmas helyzetdalokat a férjhezmenését bánó asszonyról, a szerelemféltő Fillisről, a korai szerelemről, a malecontentáról (= zúgolódó, elégedetlen), a panaszkodó Amorról, Juno, Mars, Venus s a Gráciák bőséges szerepeltetésével."[11] Csupa olyan tárgy és motívum tehát, amely ott kísért a Házi keresztben is, Pálóczi gondolati közelségének a jeleként. De a különbség is nyilvánvaló közöttük. Pálóczi például gyűjteményének A házasság hasznai és kárai címen felvett, 31 versszakból álló darabjában igen változatos és sokféle okát sorolja fel a „hasznok"-nak és „károk"-nak, de – mint írja:

Vagynak ezeken kívül más házi keresztek,
Kiket, bóldogok vagytok, akik nem éreztek!

E „keresztek" között külön figyelmet szentel annak, hogy

Sok asszony a férjével meg nem elégeszik,
Néha *Pazifae*ként[12] bikahúst is eszik.
Sok férjfi jó Junóját néha megutálva
Vétkezik mint Jupiter, vad bikává válva.

A Tuboly kezeírásában fennmaradt, ötször terjedelmesebb, összesen 165 négysoros versszakból álló poéma a Palóczi által említett „károk" közül mindössze egyre épít, a szerelemféltés motívumára, de ezt mindkét fél szemszögéből igen sokoldalúan mutatja be. A *Házi kereszt* összevetése Pálóczi Horváth egyéb verseivel s általában a korszak verstermésével, továbbá hangnemük, szemléletük és témakörük feltűnő hasonlósága e költők utánérző, eredetiség s alkotóerő híján lévő alkatára s a divatos témák iránti esendőségére vall. Ez a tárgy afféle közvagyonnak számít a XVIII. században, különösen a népies modorú költők körében. A téma gyökerei mélyen ágaznak el az íratlan költészet talajában, az általunk vizsgált korszakban pedig egyféle „félnépi" poézis szintjén a diákműveltség elemeivel átszőve él tovább, s olykor jelentős ösztönzést és motívumokat kínál a magas irodalom számára is. Az irodalomtudomány az ókori latin *epithalamium*ra vezeti vissza eredetét ennek a versformának. Továbbélő s alacsonyabb stílrétegekben is elterjedt változatait a folklórtudomány – átmeneti műfaji kategóriaként – sokféle csoportba sorolja, s különféle megnevezésekkel tartja számon: házasének, panaszének asszony- és embercsúfoló, házassági tanács, asszonybecsmérlő vers stb. A „mulattatók" összefoglaló címen ismert verstípus vőfélyek, kántorok, latinos műveltségű diákok, írástudó gazdálkodók, falusi tanítók – tehát az alacsonyabb műveltségű rétegekbe tartozó verselők kedvelt műfaja volt, amelynek sok jellegzetes vonása (szatirikus és parodisztikus elemek, világias hangnem, szabados szóhasználat, érdes jelzők stb.) ismerhető fel a „tudós poézisban" is.[13] Azt lehet mondanunk tehát, hogy egyidejűleg a „gesunkenes Kulturgut" esetével, s ugyanakkor népi ihletésű műköltői termékkel van dolgunk. Az ókor hymen-énekei, a reneszánsz

nászdalok, a barokk dráma és epika felől nézve ugyanis folklorizált jelenségnek látszik, alulnézetből pedig az irodalmi „harmadik szint" feltűnésének a műveltség magasabb szféráiban (Gyöngyösi István: Csalárd Cupido; Amade László: A házasság által elvesztett szabadságnak megsiratása; Bessenyei György: Nőgyűlölő; Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya stb.).

Tuboly samobori kéziratának esetében azonban nem csupán egy vándortéma feltűnéséről, tematikai érintkezésről, a tárgy és a forma továbbéléséről, alkalmi kölcsönzésről vagy hatásról van szó, hanem egyenesen a szerzőség kérdéséről.

Ha a samobori kéziratot Tuboly László kezétől származónak ismerjük el – márpedig nincs okunk ebben kételkedni[14] –, akkor választ kell keresnünk arra a kérdésre is, hogy kell értenünk a címoldal bejegyzését, amely szerint a verset „Irta Tuboly László 1820 *dik* Esztendőben". Valóban ő *írta*-e, vagy csak *leírta, átírta, másolta, adaptálta*, a maga ízléséhez *alkalmazta*? A szóban forgó verses szöveg ugyanis a Tuboly kéziratán jelzett évnél majd három évtizeddel korábban, pontosabban 1791-ben megjelent Csenkeszfai Poóts András Ifju versei című kötetében. A két szöveg – eltekintve a természetesnek mondható ortográfiai különbségektől, az egyes szavak táji alakjától, egyes rövidítésektől vagy betoldásoktól – legynagyobbrészt azonos. A Tuboly-féle változatban a mondottakon kívül főként szórendcserékkel, ritmikai szándékú szóhelyettesítésekkel, rímszóváltoztatásokkal találkozunk, de szövegét mégis mintegy 90 százalékban azonosnak mondhatjuk a Poóts szövegével. Tartalmilag a két cím is megfelel egymásnak. Poótsnál: Házi kereszt. Kevés mulatságért fel-vállalt hosszas tortura. Tubolynál: HÁZI KERESZT, vagy Szabad akaratból fel-vállalt Hosszas Tortura mellyben Elő adattatik, egy férjét féltő feleségnek keserves panassza, a férjnek reá tett feleletével, és maga mentségével.

Mielőtt közelebbről megvizsgálnánk a két verset, s levonnánk az összehasonlításból adódó következtetéseket, megemlítjük, hogy Poóts itt említett verse – más vonatkozásban – már a múlt században is vita tárgya volt a magyar irodalomtörténészek között. E vita lényegét Négyesy László foglalta össze Amade László verseinek 1892. évi kiadásához írt jegyzeteiben.[15]

„Toldynál olvassuk – írja Négyesy –, hogy a mi 144. számú darabunkkal (a *Nőtlen és házasélet*tel) összetévesztve hibásan Amadénak tulajdonították a *Házi kereszt* című verset is. Toldy fölvilágosít, hogy ez a vers Poóts Andrásé, s ennek a versei közt található 1791-ben kiadva.

Ezzel az ügy el volna intézve s a Poóts versezete maradhatna Poótsé; de id. Szinnyei József legújabban a *Magyar Írók Élete és munkái*ban (10. l.) ismétli a Toldytól tévesnek jelzett véleményt; Amadéról szólva többek közt ezt állítja: ‚*Házi kereszt* című gúnyversét Poóts András adta ki versei között (1791. Komáromban és 1816. Miskolczon)". – Az egykor megczáfolt nézet ezzel új alakban került az irodalomtörténet elé, igazolva mintegy magát, hogy a verset Amade írta Poóts pedig a saját verseivel együtt kiadta.

Szinnyei tudakozódásomra kijelenté, hogy nem emlékszik, honnan vette ez adatot, de az életrajzi czikk alján fölsorolt források valamelyikében kell lennie. Minthogy azonban ez adat a nevezett források egyikében sincs meg,

azt kell hinnem, hogy itt egy olyan félreértéssel van dolgunk, a minők ellen ily rengeteg munka közben, az adatok ezrei között még egy id. Szinnyei pontossága sem óvhatja meg magát teljesen.

Poóts András *Ifju verset*ben (1791) tényleg ott van a kérdéses hosszabb versezet *Házi kereszt, avagy kevés mulatságért vállalt hosszas tortura* czím alatt. Van külön czímlapja, előszava, egy csoport latin verses és magyar fordítású jeligével; de hogy Poóts a darabot mástól venné át, arról egy sor vagy egy szó sem emlékszik meg. Maga a versezet huszonhat lapra terjed (hat Zrínyi-strófájával), s rövid bevezetés után a nő csalárd vádaskodásából s a férj válaszából áll. Magából a versből semmi olyan belső okot nem lehet meríteni, melynél fogva ne tarthatnók a Poótsénak. A hang és a bujálkodás képzeteihez tapadó eszmekör szakasztott testvére annak, a mi Poóts hosszú elbeszélésében a *Sénai Lukréczia*ban annyira kifárasztja az olvasót. Az az alantjáró képzelet ízetlenkedik mindkettőben, mely nem bírja a mese organizmusát kidomborítani, csak a részletek, kivált az érzékies részletek rajzolgatásában tetszeleg. A Házi kereszt verselésének gyakran virtuózi könnyűsége s a középrímek játéka, mely Amadéra emlékeztetne, Poóts *Lukréczia*jában is megtalálható. Itt ugyan kevesebb a mythológiai vonatkozás, mi *Lukréczia*t annyira jellemzi; de viszont nincs meg Amade esprit-je, könnyű, poétikus szökdelése sem, csak az osztályozó és syllogistikus, papos okoskodás uralkodik és terjeng. Annyi lehet, hogy Poóts Amadétól (a *Nőtlen és házasélet*ből) vette az eszmét, noha saját házasélete is elég okot adott volna rá, de ez a darab, a hogy van, csak az ő munkája lehet. Mert Poóts ismerte Amadét, technikáján is meglátszik Amade iskolája, sőt a *Sénai Lukréczia*nak egy betét-dala éppen Amade LXV. számú dalának a változata.

Megmaradunk tehát a Toldy helyreigazítása mellett, a Házi keresztnek nincs mit keresni Amade versei közt."[16]

Toldy A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig című könyve második, javított kiadásának (1867) Amade dalairól szóló 27. előadásában megállapítja, hogy a költő összegyűjtött verseinek 1836. évi kiadása nem tartalmazza minden versét: „... nincsenek benne gúnyos versei, melyek közül egyet: „A házasság által elveszett szabadág megsiratása" Sándor István adott ki (Sokf. IV.) s mely, ha szó szerint nem is, de körvonalaiban aligha nem saját első házasfrigyét festi, minden esetre pedig érdekes genreképben tünteti fel egy száz év előtti, bőven költeni szerető magyar gavallér délceg könnyű életét míg nőtlen, s epeségeit, midőn egy gondos háziasszony a szabadosságnak féket vetni törekszik. (E sok tekintetben figyelemre méltó darabbal felcseréltetve, hibásan tulajdonittatott Amadénak a »Házi Kereszt«. Ez Poocs Andrásé, s ennek versei közt találtatik kiadva 1791-ben.)"[17] – Látjuk tehát, hogy Toldy Amade ürügyén említi Poóts versét, amelyet kéziratunk Tuboly szerzeményének tüntet fel.

Ha meggondoljuk, hogy a föntiekben ismertetett vándortémák és műfajok túlnyomórészt nem nyomtatott formában, hanem a szóbeliségben vagy kéziratos versgyűjtemények útján váltak népszerűekké, akkor érthetőnek tarthatjuk, hogy ezeket a munkákat a befogadó-átvevő-másoló még nyomtatott alakjukban sem tekinti személyhez kötött szellemi tulajdonnak. Az

irodalmi szerzőség fogalmát, az írásban rögzített szöveg individualitásának a tiszteletét egészen a tizennyolcadik század végéig az írói gyakorlat még nem ismeri. Tuboly ugyan már évtizedekkel később, 1820-ban jegyzi a verset saját neve alatt, tehát már az egyéniségtisztelő romantika korai szakaszában, de ő még az előző század gyermeke. Ha társadalmi felfogásában, a koreszmék befogadásában igyekszik is együtt haladni korával, szokásaiban és reflexeiben még az irodalmi ancien régime él tovább: a vers azé, aki „magához váltja", leírja magának, felveszi gyűjteményébe. Következőleg feljogosítva érzi magát arra is, hogy ízlése szerint változtasson szavain, formáján, olykor tartalmán s így szellemén is. Balassi ugyan már versei *szerzőjének* nevezi magát („Ti penig kit szerzettem átkozott sok versek"), mégis majd csak Kármántól kezdve beszélhetünk a *szerzés*, a *szerzőség*, a *szerző* mai jelentéséről, az „eredetírás"-t megillető nagyobb megbecsüléséről. (Az *adaptáció* korabeli gyakorlata még sokáig dacol ezzel az elvvel; gondoljunk Kazinczy Bácsmegyeijére vagy Vitkovics Spomen Milice-jére.) Az írott szöveg még a XVIII. század második felében is a szóbeliségben élő költészet törvényeit követi, keverednek benne a produktív és a reproduktív mozzanatok. Thienemann a korábbi évtizedekből veszi a példát annak érzékeltetésére, hogy ahol még nem alakult ki a szellemi alkotás tulajdonfogalma, ott ismeretlen a plágium mai értelme is. Emlékeztet, hogy Gyöngyösi kéziratos másolatokban elterjedt munkái „néha teljesebb és jobb szöveget tartalmaznak, mint a nyomtatott kiadványok."[18] A mintegy fél évszázaddal későbbi Amade László verseinek a sorsa is ezt példázza. Életrajzírója, Gálos Rezső állapítja meg: „Dalait másolgatták és énekelgették. Éppen mert sokan másolták, kérték – s csak azért, nem pedig hogy kinyomtassa – írta össze énekeit."[19]

Számos egyéb hasonló példa bizonyítja, hogy a magyar műköltészet sok darabja a korabeli olvasók egyféle közvagyonává lett, s ezt a közönséget ekkor (még kevésbé Tuboly korában) már nem csupán a felvilágosodás főúri rétegei képviselik. A köztulajdonná válás, a szövegnek a közösségi ízlés szerinti módosulása, az olvasó – az átvevő, a másoló stb. – igényeihez való alkalmazása (ennek a változatok létrejöttében mindig fontos szerepe van) korántsem kizárólag a magas kultúra alászállásának a jele, de nem illeszthető bele egyértelműen a folklorizálódásként számontartott folyamat képébe sem. Elsősorban azért nem, mert az úgynevezett „gesunkenes Kulturgut" fogalmába s a folklorizálódás folyamatába tartozó irodalmi-kulturális jelenségekre mindig a vertikális irányú mozgás a jellemző, itt viszont inkább az e fogalomkörbe tartozó jelenségek egymásba való átjátszásáról, keveredéséről van szó. A népi tömegekből „kilépő számos diák és a hozzá visszatérő pap, kántor, jegyző, apró nemes, a kialakuló falusi intelligencia, mintegy közvetítő rétegként ad át leszivárgott hatásokat, de ügyel fel az eddiginél élesebben az eredeti sajátságokra is. A könyvműveltség uralkodó szelleme elkapja az egyszerűbb lelket is; primitív írású, műveletlen, iskolázatlan gyűjtőre valló verseskönyv maradt ránk a korból, jelezve, milyen váratlan környezetben lép fel az írásbafoglalás, megörökítés magasabb igénye" – írja a Nép és közösség című tanulmányában a korszak lelkiségének

kiváló búvára, Halász Gábor.[20] Efféle – inkább oldalirányú – mozgásnak az eredménye az a másolásban, átírásban, újraköltésben, kisebb-nagyobb mértékben eltérő szövegváltozatban fennmaradt sok hasonló versszöveg, amelyek egyikét ismerjük fel a Tuboly-féle kéziratban is.

De van-e okunk ezek után egy Tuboly személyével és munkásságával foglalkozó cikkben egy valójában nem tőle származó versről értekezni? S egyáltalán: érdemes-e maga a poéma arra, hogy a korszak sok tucatnyi hasonló szintű költői „alkotványa" között megkülönböztetett figyelemben részesítsük? Önértékei alapján aligha, de jó illusztrációját látjuk benne a századvég és a századforduló körüli évek közízlésének, a szellemi tulajdonra vonatkozó jogfelfogásának, írásbeli gyakorlatának, literális viszonyainak, nem kevésbé pedig jó ürügye lehet a rokontudományok (folklór, komparatisztika, stílustörténet stb.) érdeklődésének mind a szöveg lelőhelyét s terjedésének irányvonalát, mind pedig módosításainak jellegét, továbbélésének formáit tekintve.

A szellemi tulajdonjog problémáját már érintettük, részben a folklórtudományra tartozó kérdést is. Ami az esztétikai, ízlésbeli irodalomtörténeti szempontot illeti, arra nézve, úgy véljük, már Arany János kimondta a ma is érvényes ítéletet az Irányok című tanulmányában. Igaz, hogy őt elsősorban a népiesség e korai változatai foglalkoztatják, de találó megjegyzései vannak az általános költői értékkritériumokra nézve, az ilyenfajta költészet népszerűségének az okaira vonatkozóan, mind pedig a magyar irodalmi műveltség korabeli állapotát illetően is. Az Irányokban név szerint említi az itt tárgyalt vers szerzőjét a „Csokonai előtt, alatt és után verselők" hosszúra nyúlt sorában, akiknek a tevékenységéről nemcsak hogy elmarasztalólag ítél, de mentséget sem talál „könnyűségükre", „köznapiságukra", „priapi" hangvételükre és iskolás modorosságukra. Poótsnak szintén közöttük jelöli ki a helyét, pontosan rámutatván, hogy kártékonyságuk voltaképpen nem is abban keresendő, hogy rossz verseket írtak, hanem hogy téves irányba terelték a magyar költészet fejlődését: „... ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt – kivált ha még azon felül tanulótársait s a disznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel – már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt, kilépvén pedig már előre némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem kívánt jobbat. Mi természetesebb, mint hogy az ekképp némi hírre kapott egyén folytatá, amit annyiak ítélete szerint nem ,»invita Minerva« kezdett.vala: leírásai, elmélkedései, tréfái, köszöntői biztosították számára a tapsot: így lett a Mátyásiak, Pócsok, Láczaiak hada, így a minden kar és rendbeli ,»lagzisok«, kiknek népszerűsége egy Kazinczy homlokát nem engedné a méltó babérhoz jutni. Ekkép rajzott fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténetünk népinek mond, de amelyre inkább népszerű nevezet illik. Mert se tudva s készakarva, se ösztönszerűleg nem járt az úton, mely a szó elfogadott jelentése szerint a »népies« alatt értődik: nem hozá be irodalmunkba a népi eszmejárást, nem költészetének naív frissességét."[21]

Arany rendkívüli szenzibilitása nemcsak a *népit* különbözteti meg a *népiestől*, hanem a *költőit* is a *költőietlentől:* azt, ami Kazinczy „fentebb stíljétől" elválasztja Poóts alant járó irályát. Mintha csak tudomása lett volna Kazinczy nyilatkozatairól, amelyeket intim közléseiben tett Poótsról, a „nyavalyás Verselőről" (Pálóczi Horváth Ádámnak, 1814. X. 27.), aki olyan verseket ír, amelyekről szerzőjük azt állítja, hogy „a guzsalyon ülők is megértik" (Döbrentei Gábornak, 1815. I. 5.), majd Poóts e szavaihoz gyorsan hozzáteszi a magáét: „... az igen érthető vers nincs kedvességben". Egy jóval előbb, 1791-ben Ráday Gedeonhoz címzett levelében meg arról beszél, hogy Poóts csak egy példányban küldte meg neki betekintésre („lektorálásra") a verseit, de éppen ennek köszönheti, hogy azok elkerülték megérdemelt sorsukat: „... engemet csak a' becsületes ember érzése tartóztatott-meg tőle, hogy meg ne égessem; mellyet ha cselekedtem volna, most eggy érdemmel dicsekedhetnék a' haza előtt."[22] (Arról a versgyűjteményről van szó, amely a Házi keresztet is magában foglalja.) A levél folytatásában meg nemes egyszerűséggel a „sepredék" jelzővel illeti Poóts versét.

Semmi kétség felőle, hogy az „alacsony popularitás" e költőjének a megítélésében Kazinczynak és Aranynak van igaza. Ám a dolog mégsem oly egyszerű, mint amilyennek látszik. Ez a jogosan megbírált, kifogásolt, lenézett majd kirekesztett verselés korántsem enyészik el nyomtalnul és hatás nélkül az idők távolában, hanem tovább él az esztétikai tevékenység hajszálereinek s a költői transzfigurációknak titokzatos útjait követve a magas poézisben, olyanformán, ahogy majd Petőfi visszhangoztatja A helység kalapácsában vagy a A régi jó Gvadányi c. versében:

Nincs abban sok cifra poétai szépség,
De vagyon annál több igaz magyar épség,
S nagy mértékben aztat bélyegzi elmésség,
Azért is olvasni lelki gyönyörűség.

Szilágyi Ferenc mutat rá pl. Poóts szavainak lenyomatára Csokonai A Tél című versében[23]:

Mormolnak szelei a' fagyos északnak
A zsindellyre vastag jég tsapokat raknak
El lepik a' földet sűrű fergeteggel
A fojó vizeket meg kötik hideggel
Mellyeket őszítnek a' havak és Derek
Azok a' tél fejénn fejérlő púderek.
(Csokonai)

Púderezett fővel, forog a' Tél, zuzos idővel,
'S Ősz Haja, Tél idején, Őszt mutat árva fején
(Poóts)

Keresztury Dezső Arany apró verseiből, köszöntőiből, főleg pedig a Bolond Istókból s A nagyidai cigányokból hoz fel példákat a „rakott rímekre"

s a népies barokk olvasmányok mélyrétegeiből felbukkanó más emlékekre (a „Debrecen vidéki kántor- s diákpoézis átlagából"). Arany népiességének egy kevésbé vizsgált gyökérszála ez – mondja Keresztury.[24]

Barta János alapos tanulmánya már közelebb visz a bennünket foglalkoztató kérdéshez.[25] Arany mint irodalomtörténész széles körű tudással, nagy beleérzéssel, de erős kritikával rajzolja meg a század íróportréit, mint költő azonban rendkívül fogékonynak bizonyul a korszak poézisének értékei iránt, pontosabban nagy szenzibilitással választotta ki belőle azokat az elemeket, amelyeket aztán művészien épített bele a XIX. század nemzeti költészetébe. Mint irodalomtörténész természetesen szigorrúbban ítéli meg a költői hagyományt, de az is természetes, hogy mint költő az irodalomtörténet számára érdektelen poéták soraiban is talál gyöngyszemeket.

„Utoljára hagytam" – írja Barta tanulmányának zárórészében –„Arany XVIII. századi kapcsolatainak és inspirációinak talán legfontosabb, de nehezen vagy egyáltalán nem dokumentálható elemét; ennek problémakörét felvázolom még – minthogy csak feladatul a jövő számára. Azt egészen természetesnek találjuk, hogy a szalontai gyermekkor népkönyvolvasmányait az irodalmár Arany mindennemű tudós eszmefuttatásában mellőzi, noha a költő felhasznált belőlük egy-egy motívumot (...) ez a félnaív népkönyv- és históriaköltészet egy sajátságos nyelvi szintet is jelentett Aranynak, amelyen sokáig nem látott túl, s amelynek színei megint csak föltetszenek a maga érett nyelvművészetében (...) színeiből és tartalmaiból – amint a tüzetesebb elemzés bizonyítaná – hordoz valamit egyéniségében és költészetében is pályája végén." Barta végső konklúziója pedig: Arany „... egy darab XVIII. századot, XVIII. századi költői világot emelt át a XIX. század felsőbb irodalmába."[26]

A magunk részéről ilyenféle nehezen azonosítható s inkább csak „áthallásnak" minősíthető helyekre szeretnénk felhívni a figyelmet a Házi Kereszt és a Jóka ördöge között. Arany Összes műveinek kritikai kiadásában[27] Voinovich Géza nagy bőségben mutatja be a skandinávoktól a délszlávokig, a franciáktól a lappokig és a cseremisz törzsekig egyaránt ismert, népi eredetű adomák, anekdoták, mesék sokféle előfordulását és változatát, amelyek e vándortéma közkedveltségét bizonyítják a világirodalomban. Arany föltehetően a magyar népkönyvek, kalendáriumok s ponyvatermékek lapjain találkozhatott a mesével, illetve magával a témával. Poóts versével tehát nem a lehetséges „források" egyikeként hozzuk kapcsolatba a Jóka ördögét, hisz epikai anyaga, költői koncepciója, erkölcsi szemlélete – úgyszólván egyetlen fontos alkotóeleme alapján sem találunk hasonlóságot közöttük. A Házi kereszt házsártos feleségének a figurájában, rajzának bizonyos részleteiben, külső és belső megjelenítésében és apró vonásaiban, az ábrázolás néhány eszközében, nyelvi és stíluselemében mégis mintha Judit asszony egyféle ősképe képzene meg előttünk. Ezt a benyomásunkat támasztja alá a két vers néhány részletének párhuzamos olvasása:

Ha láttya ezt annál, lángot vet ortzája,
szeme keresztül jár, fúvódik pofája,

epével borul el mind tüdeje mája,
a' rá nézőknek merő *kimerája.*

A' szeme szikrázik, hullat menyköveket,
epétül gyult nyelve, ejt mérges tüzeket,
pittyeszti ajjakát, osztogat mérgeket,
hol pirul, hol sárgul, hány menykő szemeket.

Reszketnek térdei, lépése tétóváz,
béle-is fel-fordul, indulattya tsatáz,
szinét el-borittya sárga, zöld, piros máz,
vélnék, most lángot vet, majd sárgul mérő váz.

A'hol e' van, ő ott örömest nem mulat,
ugy nézi mint éh sas a' félelmes nyulat,
ha rád teként, vélnéd, menyköveket hullat,
ki-tör szemeiből a' fene indulat.
(Házi kereszt; 136., 140.,
141. és 142. szakasz)[28]

A felzaklatott vér mind képébe futa,
Környékezte is már egy nagy ménkő guta.
Láttad-e a pulykát, ki magas szeméten
Gőgösen országol, mint királyi széken,
Legkisebb bántásra, legcsekélyebb gúnyra,
Mirígyelte nyakát amidőn felfuja?
Vérszín pötyögője, haragtűzben égve,
Mikép megyen által szép világos kékbe?
Mikép játszik újra halaványas zöldet?
És mikép kotorja szárnyával a földet?...
Annyiféle színt vált Júdit asszony arcza,
Míg tart önmagával pillanatnyi harca,
És toporzékolva egy álló helyében,
Nem tudja: leöntse? vagy nyakára lépjen?
(Jóka ördöge, II. rész)

A megfigyelés és az ábrázolás (látás – láttatás) mechanizmusának hasonló működésére lehet példa a fönti két részlet. A „felzaklatott vértől" indukált fellobbanó indulat a fizikai-élettani elváltozások egész sorát idézi elő mindkét leírásban, pontosabban szólva nem is *leírás* ez egyik versben sem, hanem *elmondása* az észlelt változásoknak: az arc felfúvódása, tarka színváltozásai; a reszketés-toporzékolás, a pillanatnyi meghőkölés, a cselekvés előtti megtorpanás. Más szóval a belső indulatmenetek képi megjelenítésének a párhuzamossága tűnik a szemünkbe, amit tovább nyomatékosít a lelkiállapot érzékeltetéséhez felhasznált kép- és hason-

latanyag alacsonyabb rendű testi funkciókhoz kapcsolódó fogalomköre (epe, pofa, mirígy, bél, máj, szárny stb.) mindkét szövegben. Nem kevésbé pedig a versformai elemek azonossága vagy hasonlósága: a sorfelező tizenkettes használata mindkét költő részéről, továbbá Arany enyhén népies-archaikus (Poótséhoz közelítő) rímkezelése (pl. ragrím: szeméten–széken; zöldet–földet; arca–harca). – Az asszonyi indulattól Poótsnál (Tubolynál) éppúgy „csupor törik, tsördül a kés, villa, kanál, tál", mint ahogy „Csupornak, fazéknak lészen ő halála" Judit asszony kezén Arany versében. A férfiak sorsában és magatartásában is van bizonyos hasonlóság.

A' szegény férfinak kell lenni némának
szótalan tőkének, érzékezlen fának,

mint ahogy Jóka is

Igy szólott, azaz hogy szólni nem mert,
Benne a bátorság gyökeret még nem vert.

Felbukkan Poótsnál az ördög is, de inkább csak fogalom s nem figura, amelynek valamilyen szerepe lenne a históriában:

Azt mondja, hogy szeret; azért félt felette,
de ezt a' találmányt az ördög szerzette,
sok illy forma asszonyt el-is vitt érette,
értse meg, a'ki még eddig nem értette.

A veksza, vekszálás, vekszál (=bosszant, gyötör) fogalmával, magával a szóval, mint a férfi–nő közti ellenségeskedés okával Aranynál is találkozunk, de mindössze egy alkalommal, viszont Poóts versének ez egyik legmegterheltebb kulcsszava, különösen a második részben, amely a férj panaszát adja elő – Poóts primitív lélektani motivációjának bizonyságaképpen.

A fentiekhez hasonló olvasmányemlék-töredékek távoli visszhangjaira, a nem tudatos nyelvi és verselési reminiszcenciákra, bizonyára még bőven akadnak egybevethető mozzanatok, de nem célunk ezek tüzetes nyomozása. Bennünket inkább a Poóts-vers és a Tuboly-féle változat összehasonlítása foglalkoztat, ami viszont másféle következtetések levonására ad alkalmat. Ahhoz, mint rámutattunk, alig férhet kétség, hogy az utóbbi csak *átírás*, de nem csupán betű szerinti másolása az előbbi szövegnek, hanem olyan, amelyből kitűnik bizonyos alakító és stilizáló szándék, adaptáló törekvés, az egyéni ízlés halvány és bátortalan jelentkezése, anélkül azonban, hogy a változtatások Tuboly versét a külön szövegindividualitás rangjára emelnék. Vegyük sorra a főbb eltéréseket.

1) Poóts versét a kötetben a „Mulatságos olvasóhoz" szóló három oldalnyi terjedelmű prózai elmélkedés vezeti be. A „házassági életben való viszszálkodásoknak *Principiumát*, vagy *nemző fő okát*" nyomozva azt a szerelemféltésben véli megtalálni, s emiatt írta ezt a „tsupán tsak a' Poétai képzelődéseknek Hutájában most készült Tükrötskét". A tizennyolcadik század költészetfelfogására igen jellemzően a „Tükör"-nek itt sem esztétikai

rendeltetése a fontos, hanem az a funkciója, hogy az erkölcsöket jobbítsa: „Mert valamiképpen a' Tükör arra szolgál, hogy az abban néző abból ábrázatjának, másként nem látható tagjainak motskait, öltözetinek rendetlen vóltát, vagy helytelen hibáit, nem tsak meg-láthassa, 's észre vehesse, hanem azokat meg-tsinosíthassa, vagy meg-jobbíttsa: Ugy az előttünk másokon fel-forgó mindennémű esetek, mint meg annyi példák, vagy tükrök, mellyek minket azoknak követésére, vagy el-távoztatására, noha titokban, és tsendességben, de valójában, és nyomosan tanítanak." Az a körülmény, hogy Tuboly a prózai bevezetést elhagyja a másolás során (s csak az ezt követő kb. egy oldalnyi, latin autoroktól származó szentencia-gyűjteményt másolja le), talán azzal is összefügg, hogy a Poóts által 1791-ben kifejtett poétikai elveket 1820-ban, a másolás idején már nem érzi sem magára, sem pedig kora költészetére kötelező érvényűnek.

2) A két poéma terjedelem szempontjából is különbözik. Az egész versezet (az első és a második rész együtt) Poótsnál 168 négysoros versszakból áll, Tuboly átírásában csak 165-ből. Az átíró öt versszakot hagy el (kettőt az első, hármat a második részből), viszont két szakaszt hozzáír Poóts szövegéhez, mind a kettőt az első részhez. Jellemző a Házi kereszt szerkezetlenségére, koncepciótlanságára és formátlanságára, hogy az említett öt versszak elhagyása s a három új beiktatása nem vehető észre a vers kompozícióján, s a szövegbeli eltérések csak figyelmes összeolvasással állapíthatók meg. A nyelv, a költői kifejezés és a verstechnika egyénietlen kezelése és sablonossága is elősegíti az új szövegek zavartalan beilleszkedését. Sem a csonkítások, sem a betoldások nem módosítják a szerző munkájának céljáról vallott felfogását, annál kevésbé, mivel az olvasóhoz intézett bevezetőjében a költészetre nézve nem fejt ki olyan kötelező álláspontot, amely őt magát is bizonyos művészi konzekvenciák levonására késztetné. Tuboly mindkét intervenciójának jobbadán csak a pontosabb értelmezés a célja: a beiktatott új versszakok csak részletezni kívánják a Poóts-vers egy-egy utalását. Így például mindjárt a vers bevezető részében, amelyben Poóts még csak általában beszél a minden embert fenyegető „Veksza" nem kívánt következményeiről, Tuboly viszont egy beiktatott versszakkal konkretizálja Poóts gondolatát, illetve egy általa említett fogalmat:

Minden állapotot bár elő forgatok,
csendes nyugodalmat még sem találhatok,
szerzetest, katonát, világít láthatok,
de életek *Veksza*, mert mást mit mondhatok?

Poóts fenti versszakát ezzel toldja meg:

Vekszál némelyt tisztje, s fő elöljárója,
másnak házi bajja préselő sajtója,
némelly lót, fut, fárad mint *Noé* hollója,
csendes *Ararátra* még sem jut hajója.

Szép számban vannak versszakok, amelyeket Tuboly átkölt vagy kisebb-nagyobb mértékben megváltoztat. E beavatkozások mértéke, jellege és

módja igen sokféle lehet: a teljes átköltéstől verssorok behelyettesítéséig, szavak cseréjétől, a vonzatok, a szerkezeti elemek és a szórend módosításától a helyesírási és szóalaktani változtatásokig. A beavatkozások e típusváltozatainak a példái:

a) *átköltés:*

Te nékem mutatod hív barátságodat,
De látom sokakban sok ravaszságodat,
Tudom más személyhez hajlandóságodat,
A'hol osztogatod tsábító tsókodat.

(Poóts)

'S mutogatod nékem tsak barátságodat,
de másutt hinted el-tsábító tsókodat,
sokszor láttam máshoz hajlandóságodat,
méltán gyaníthatom hát hamisságodat.

(Tuboly)

vagy:

Ezzel köt pók-hálót férjének szemére,
Hogy eressze őtet a' maga kényére.
Azonban az Ura alig fordul félre,
Mást fektet az Asszony szegénynek helyére.

(Poóts)

Ezzel köt pók-hálót, sok, férje szemére,
hogy maga járhasson bátrabban kényére,
a' férje süvegét tehesse fejére,
s ülhessen meg-nyergelt urának fejére.

(Tuboly)

b) *sor- és szócsere:*

Nem tzélom hogy szóllyak más mesterségekről,
Mert vallyon ki győzne írni mind ezekről?
Irok rövideden tsak az illyenekről
Kik bal ítélettel vagynak a' Férjekről.

(Poóts)

Nem czélom, hogy szóljak más mesterségekről,
hanem röviden, tsak az illyenekről,
kik bal ítélettel vagynak a' férjekről,
mert ki-is tudhatna írni mindenekről?

(Tuboly)

c) *szórendi és alaktani változtatás:*

Ha Bálba vagy tántzba megyek néha veled,
Nézem más oldalát kedvedre öleled;
Hozzám alig-is szólsz, azokat tiszteled,
Tudom a hol meg-sült bizony el-is szeled.
(Poóts)

Ha tánczban, vagy bálban néha mégyek veled,
a' mások oldalát, látom mint öleled,
hozzám-is alig szóllsz, azokat tiszteled,
bálványul magadnak azokat emeled.
(Tuboly)

vagy:

„Félted az Uradat, miért? add hát okát,
„Nem tudod; oh! bolond! miért féltheted hát?
„Azt bánod, hogy tsupán, mást-is, nem téged lát?
„Ha bánod szemeit szúrd-ki, kapj-fel egy fát.
(Poóts)

Félted a' férjedet: miért, adjad okát?
nem tudod, oh bolond! hogy hogy féltheted hát?
azt bánod, hogy mást is, nem tsupán téged lát?
ha bánod, szemeit szúrd-ki, kapj fel-eggy fát.
(Tuboly)

Már az eddig idézett példák némelyikében is láthattuk, Tuboly stílusalakító szándékának eufemizáló jellegét. Még ha túlságosan szigorúnak tartjuk is Négyesy véleményét arról, hogy Poóts „a bujálkodás képzeteihez tapadó eszmekör" költője, s hogy versei „az alantjáró képzelet ízetlenkedésének" a példái, kétségtelen, hogy a vers átírásának az évében már a Kazinczy „fentebb stíljével" s irányával közvetve (Pálóczi Horváth Ádám révén) kapcsolatba kerülő Tuboly is érdesnek tarthatta Poóts versének nyelvi faktúráját. A Házi kereszt megírása (1791) és adaptálása (1820) között eltelt harminc esztendő alatt a magyar irodalmi stílus (a prózai és a költői egyaránt) hatalmas átalakuláson ment keresztül: e harminc esztendős periódus kezdetén Dugonics Etelkája áll, a végén pedig az Auróra és a Hébe írói! De nemcsak az érzésvilág, az erkölcsök, az ízlésformák polgáriasodására kell hivatkoznunk, aminek természetes következménye a választékosabb és kifinomultabb stílus meghonosodása, hanem Tuboly személyi életviszonyaira, baráti és családi körülményeire és arra az atmoszférára is, amely körülveszi a Tuboly-kúriát. Nagylengyeli háza egy emelkedett szellemű irodalmi körnek nyújt otthont; lányai (a „nagylengyeli Gratiák") egyféle irodalmi szalont alakítanak ki maguk körül. Ez a légkör – Tuboly stílusvonzalmaitól eltekintve is – kellő magyarázattal szolgálhat a Poóts-vers „megszelídítéséhez". Szinte alig találunk olyan változtatást a Házi kereszt

szövegén, amelyben nem ismernénk fel a módosítások efféle motívumát. Kitűnik ez az alábbi néhány részlet egybevetéséből is:

Az illyen félelem tsak szin és külső máz,
Vagyon erre példánk számtalan ezer 's száz,
Mert így viszi végbe, hogy férje legyen váz,
Igy az ő tzimbalmán más muzsikás hárfáz.
(Poóts)

Az illyen félelem tsak külső szín és máz,
vagyon erre példánk számtalan ezer s száz,
így viheti végbe, hogy férje légyen váz,
egy nagy mély nyögéssel hallgassa, bár lármáz.
(Tuboly)

vagy:

Gavallérok ugyan tsak arra vigyáznak,
Félti-é Gazdáját Aszszonya a háznak,
Mert az, a'ki okos, tartya tsupa máznak,
Az illy szép szín alatt sok paplant meg-ráznak.
(Poóts)

Gavallérok ugyan tsak arra vigyáznak,
hol félti gazdáját az asszony a' háznak,
mert ezt a'ki okos, tartya tsupa máznak,
mellyel tágas kapu nyittatik sok száznak.
(Tuboly)

vagy:

Sok a férjét tsupán tsak azért vexállya,
Mert tudja a' vexát nem örömest állya;
El megyen előlle; ürül háza tállya,
Az alatt az Aszszonyt más kandur piszkállya.
(Poóts)

Sok a' férjét tsupán azért-is vekszálja,
mert tudja a' vekszát nem örömest álja,
el-mégyen előle, ürül háza tálja,
az alatt mi tettzik maga azt tsinálja.
(Tuboly)

vagy:

Láttam, ki Urához szerelmét mutatta,
Eggyet fordúlt, magát már más alá adta.
(Poóts)

Láttam ki urához szerelmét mutatta,
eggyszer fordult azzal magát máshoz adta.
(Tuboly)

Minden bizonnyal a szóképek, hasonlatok és kifejezések kifogásolt merészsége miatt hagyta el a másoló az alábbi szakaszt is:

Ha véle hál azzal tsak magát vexállya,
Ha más ágyra fekszik már kész a' lármája,
Azt mondja, hogy titkon hozzá jár kurvája,
Harsog, kiált duzzog, lármáz, motskol szája.

A „Grátiákkal" és „gyenge Nimfákkal" társalkodó, verselgető, klavírozó, festegető, a rokokó dalokat „harmóniásan dúdolgató" Tuboly-lányoknak, Eliznek és Rozáliának az apja nyilván nem jegyezhette a maga nevével Poóts helyenként sikamlós, szabados hangnemben írt versét, viszont maga is egyetérthetett a házastársi kapcsolatok abban kifejtett okaival és a ferdeségek kipellengérezésével, gunyoros megrovásával. Poóts ugyanis a maga gyarló eszközeivel a férfi–nő viszonynak az övéhez közeli felfogását fejezi ki. A „megoldást" Tuboly tehát abban látta, hogy enyhíti, „megszépíti" a verset, „szalonképessé" teszi környezete számára is. Mind az adoptálásnak, mint az adaptálásnak megvannak tehát az okai. A szerzői jog és etika kérdése más megítélés alá tartozik, különben sem számít szokatlan vagy éppen erkölcstelen eljárásnak a fentiekben tapasztalt gyakorlat.

A magát szerzővé előléptető Tuboly huzamosabb muravidéki tartózkodása dekanováci birtokán, aztán a dél-zalai horvát-magyar érintkezési zóna, ahol élt, továbbá személyi és hivatali kapcsolatai, nem kevésbé az a körülmény, hogy a vers kézirata Samoborból került elő – mindez okkal kelti fel az érdeklődést a délszláv nyelvterület analóg költészeti jelenségei iránt. Érintőleges említésüket tehát nem a források és hatások nyomozása indokolja, hanem az, hogy ismét rámutassunk az élet- és gondolkodásformák, az ízlések és szokások, az erkölcsi szemlélet, a magatartások, az emberi-családi viszonyok párhuzamaira a szélesebb földrajzi-szellemi térségben.

A „csúf gajdok" néven ismert hasonnemű énekek[29] között („Férfiak és mesterségek csúfolása") olvashatjuk a Cantio elegans[30] című rigmust, amely nemcsak személyeket (pl. Jankó, Markó, Dorkó stb.), hanem népeket („horvát, lengyel, rác, drávai tót, magyar"), városokat s tájakat is említ (többek között „Mura-mellyékét", kikövetkeztethetőleg pedig Zimonyt, Kaproncát), anélkül azonban, hogy e megnevezésekből és fogalmakból a versszíntérre, a vers elterjedettségére, akár pedig genézisére bármilyen következtetést le lehetne vonni. Alighanem az a versbeli funkciójuk, amiben Szerb Antal ismeri fel az ilyen váratlan és meglepő asszociációk szerepét: „... az értelmetlenség nagy lázadása, a jelentés nélküli mondatok részegítő nihilizmusa", s aminek folytán Szerb „dadaista gajdok"-nak minősíti őket.[31]

A XVIII. századi kéziratos szerb („polgári") költészet első modern

szemléletű feldolgozója, Mladen Leskovac, mutat rá a tárgy és a versfajta virulens voltára a korabeli szerb poézisban. Jóllehet „háttérvilágítása" fényében jól kivehetők a vers-indukáló ihletek és erők, motívumok, emberi szituációk, életviszonyok, a képzet- és fogalomvilág, az eszközök és formai elemek különbségei; mégis a szatirikus-feddő alaphang, a gunyoros tónus, az erkölcsi felfogás, sokszor még a dialogikus szerkezet is egy „ősmodell" emlékét idézi a nevezett irodalmakban.

Leskovac kiemelt helyet és fontosságot tulajdonít e műfajcsoport költői közül a szentendrei Jovan Avakumovićnak (†1810), a becsei, kikindai tekintélyes tisztviselőnek, majd pesti szenátornak. Kevés számú, de a kor erkölcsi felfogására és ízlésére igen jellemző versei közül különösen egyre mutat rá nagy nyomatékkal: „Aligha akad bármi is egész irodalmunkban, ami annyira gunyoros, epés, az asszonyi nem iránt oly mértéktelenül tiszteletlen és gyanakvó lenne, mint a szentendrei Jovan Avakumović *Pašhalija novaja* című verse. Annál is erősebb ez a benyomásunk, mert az iskolázott Avakumović kétségtelenül szép tehetséggel megáldott ember volt. Ezzel az egyetlen versével (még háromról van tudomásunk) vonja magára a figyelmet. (...) csúfos és ironikus változatok egész sorában baljósan ismételgeti, hogy minden asszony egyforma: »Merthogy mindig is így volt s lesz is, minden asszony meggyőzetik«. Azt bizonygatja, hogy az asszony erkölcse az erkölcstelenség, a farizeusság, a képmutatás:

Otkako je veka i načala sveta,
Pristrastije čudno međ gospama cveta:
Ponose se jedne, druge su stidljive,
Mnoge preko toga jošte su ćudljive –
Pak će opet, veruj, ovog leta biti
Da će se i one dati namoliti.

Ljubica o ljubvi neće ni da čuje,
Milosnike svoje neprestano psuje,
Blagosilja samo svoga gospodara,
Nit se s drugim rada ona razgovara. –
Pak će opet, veruj, ovog leta biti
Da će se i ona dati namoliti.

Iz same itike i svete biblije
Razgovori jesu gospože Marije;
Nit se ona peče o ovome svetu,
No svaki čas čita božstvenu trisvetu. –
Pak će opet, veruj, ovog leta biti
Da će se i ona dati namoliti.

Gospa Ruža šeta kano paunica,
Često gospodaru ne da belog lica
Poljubiti. Dakle: uklonte se, strani,
Jer kome je dužna, i onome brani. –
Pak će opet, veruj, ovog leta biti
Da će se i ona dati namoliti.

Danju noću Savka na nebo uzdiše,
Kako zvono čuje, taki metaniše,
I kad spava, samo o molitvi sniva.
Zamazala sveca što često celiva, –
Pak će opet, veruj, ovog leta biti
Da će se i ona dati namoliti.

Što je goder zmija u morskoj glubini
I što je god zveri u šumskoj pustinji:
Da su sve u jednoj ženi ove ćudi,
Ne b' falilo moje proročectvo, ljudi:
Da bi to moralo ovog leta biti,
Da bi se i ove dale namoliti.

Magyar fordításban:

Miolt' a világnak törvényei vagynak,
Furcsa részrehajlást nagyságák közt hagynak:
Van, aki rátarti, szégyenlős az egyik,
Sőt még azonfelül bogaras némellyik –
Ámde hidd el nékem, az idei korban,
Könyörgésnek enged mindegyikük sorban.

Csolkokról Ljubica nem akar hallani,
Hanem széptevőit szünet nélkül szidni,
Csak a saját urát dicséri szüntelen,
Szót vált is másokkal, azt sem is szívesen,
Ámde hidd el nékem, úgy lesz az idén is,
Enged könyörgésnek elébb-utóbb ő is.

Csupán az erkölcsről, s a szent bibliáról
Marija asszony szól csupán e két tárgyról,
Lángok nem perzselik, hagyja e világot,
És olvassa újra a szent háromságot,
Ámde hidd el nékem, úgy lesz az idén is,
Könyörgésnek enged elébb-utóbb ő is.

Ruža asszonyság meg úgy lép, mint a páva,
Nem szórja kegyeit ő tisztes urára,
Csókolni sem hagyja: őt senki sem bírja,
Hisz kinek kellene – még annak is tiltja,
Ámde hidd el nékem, úgy lesz az idén is,
Könyörgésnek enged elébb-utóbb ő is.

Savka éjjel-nappal csak az égnek fordul,
Hányja a keresztet, ha a harang kondul,
Esti álmában is olvasót forgatja,

Csupa nyál az ikon, annyit csókolgatja,
Ámde hidd el nékem, úgy lesz az idén is,
Könyörgésnek enged elébb-utóbb ő is.

Mint ahogy a kígyó, tenger mélységiben,
Vagy akár vadállat – erdő sűrejiben,
Ha mind e szeszélyek egy asszonyt laknának,
Jóslatomnak újra csak helyet hagynának,
Mindennek az idén meg kell történülni,
Könyörgésnek enged közülük mindenki.

JUNG Károly fordítása

Nem érdektelen az sem, hogy Leskovac ugyancsak abban mutatja ki e költészet szerepét és jelentőségét, amiben a föntiek során Arany Jóka ördögével kapcsolatban magunk is próbáltunk rámutatni: abban ugyanis, hogy előkészíti a talajt a következő nagy költői nemzedék számára. Mint ahogy a magyar irodalomban Arany, Petőfi és mások merítenek belőle tárgyat, ihletet vagy éppen hasznosítható építőelemet, ugyanígy a szerb lírában majd Branko Radičević veszi birtokába ezt a hagyatékot, s alkot belőle zsenijéhez méltó nagy poézist: „... ismert költők és írók sem vonakodnak attól, hogy fölhasználják e népszerű gyűjtemények művészi anyagát; ilyennel találkozunk pl. Joakim Vujić esetében. Egyébként egyelőre még nincs tisztázva, hogy tudós költőink milyen mértékben használták fel e polgári költészet művészi eredményeit, ezt csak ezután kell megállapítani..."[32]

*

A cikkíró bízik abban, hogy a kéziraton végzett vizsgálódásai többrendbeli csalatkozása ellenére sem voltak egészen hiábavalók. Le kellett ugyan mondani a filológus örömére, hogy noha csak átlagos szintű, mégis *eredeti* költői munkát mutasson be az olvasónak, Tuboly László személyében pedig ismeretlen verselőt, akinek a műve hazai levéltár mélyéről került napvilágra. Némi vigasszal szolgálhat azonban számára, hogy a kézirattal való foglalkozás alkalmat adott arra, hogy bepillantson e két évszázaddal korábbi irodalmi élet bizonyos megnyilatkozásaiba, az író-mű-olvasó egykori viszonyába, a szerzőség és a szellemi tulajdonjog korabeli értelmezésébe; megfigyelhette továbbá az alkotás ízlésbeli, erkölcsi vagy tudati tényezőit, azonosíthatott néhány esztétikailag fölhasználható elemet, amely ebből a selejtes poézisből származott át a XIX. század nemzeti költészetébe, s végül hogy fölhívhatta a figyelmet a folklórral és az összehasonlító irodalom körébe tartozó s e tárggyal összefüggő további kutatások szükségességére. Mindenekelőtt pedig az nyújtana elégtételt e cikk írójának, ha fölébresztené kutatóink kedvét a hazai levéltárak, könyvtárak s egyéb lelőhelyek elszórtan lappangó magyar kéziratainak tüzetesebb vizsgálatára, egykori írásbeli kultúránk ma még talán előkeríthető emlékeinek a begyűjtésére.

[1] Berzsenyi Dániel Minden munkája. Bolyai Akadémia, Bp., 1943. 360. l.

[2] Erről bővebben l. Szeli István: Hajnóczy és a délszlávok. Újvidék, 1965. 126–133. l.

[3] Domanovszky Sándor: József nádor iratai. I. 1792–1 804. Bp., 1925. Fontes Historiae Hungariae aevi recentionis. 96–111. l. – Itt köszönöm meg Benda Kálmán szíves útmutatását a Tuboly László köztársasági mozgalommal való kapcsolataira vonatkozó szakirodalomban.

[4] Kazinczy Ferenc levelezése. Budapest, 1902. MTA, 12. kötet, 5. old.

[5] „Ó és Uj, mint-egy Ötödfél-száz Énekek, ki magam csinálmányja, ki másé." Az 1813-ban lezárt kéziratos gyűjteményes teljes kritikai kiadása: Ötödfélszáz énekek. Pálózci Horvát Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.

[6] Kazinczy i. m. 11. köt 324. l.

[7] OSZK. Fol. Hung. 2425.

[8] Kazinczy i. m. 11. köt. 98. l.

[9] A magyar irodalom története III. Bp. MTA, 1965. 118. l.

[10] A magyar asszonyok prókátora a Budán öszve gyűlt rendekhez; A férfiak felelete az asszonyokhoz. Arra a javallásra: hogy jó volna az asszonyokat is a közönséges gyülekezetekbe bébocsátani, stb.

[11] Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 86. l.

[12] Pazifae (Pasiphae) – Minos krétai király felesége. Beleszeretett egy bikába, s egy fatehénbe bújva vonta magára annak a figyelmét. Lásd: ÖÉ, 921. l.

[13] Vö: Katona Imre: Lira. In. A magyar folklór. Szerkesztette Ortutay Gyula. Bp. 1979. 335–340. l.

[14] Tuboly OSZK-beli hagyatékának és a samobori versnek az összehasonlítása egyértelműen bizonyítja, hogy a Házi kereszt az ő kézírása.

[15] Várkonyi Amade László versei. Összegyűjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. Bp. Franklin Társulat. 1982.

[16] i. m. 553–555. l.

[17] i. m. 312 l.

[18] Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. 1950. 52. és 129. l.

[19] Idézi Varga Imre: Amade-versek kéziratos énekgyűjteményeinkben. ItK, 1957. 325. l. – Varga szerint „a költészet ekkor még közkincs, melyből mindenki szabadon merít." (329. l.). Egy Amade-gyűjteményről pedig: „Összeírója nem Amade énekeinek tudatos mentésére gondolt, *saját* gyűjteményt állított össze. Ez csak azért történhetett meg, mert Amade költészete bizonyos mértékben közösségi igényt elégített ki, a közösség a maga tulajdonának tekintette, magáéként formálta." (330. l.)

[20] Nyugat, 1936. I. 39/40. l.

[21] Arany János összes prózai művei és műfordításai. Budapest, Franklin Társulat, 373. l.

[22] Idézi Benkő Loránd: A magyar irodalmi népiesség a felvilágosodás első szakaszában. Bp., Akadémiai Kiadó, 1960. 126. l.

[23] Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Akadémiai Kiadó. Bp., 1975. 627. l. – Itt említjük meg, hogy Csokonai egy rímes bagatelljében (Lantomtól búcsú – a „csiribirik" között) egy sorban említi Poóts nevét Bessenyei, Pálóczi Horváth, Baróti, Szabó, Földi, Kazinczy, Gyöngyösi nevével.

[24] Kereszturi Dezső: „... S mi vagyok én...„ Bp. 1967. 104. l.

[25] Barta János: Arany János és a XVIII. század, Itk, 1971, 5. sz. 564–588. l.

[26] i. m. 586., 587. és 588. l.

[27] Arany János összes művei. III. kötet. Elbeszélő költemények. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 329–331. l.

[28] A Tuboly-kézirat Poóts nyomtatásban megjelent versétől (néhány központozási és helyesírási eltérésen kívül) mindössze három sorában különbözik:

1. „Ha látja azonnal Lángot vet ortzája"
2. „Epétül gyűlt szíve fojt mérges tüzeket" és
3. „Ugy nézi mint éh ölyv a' félelmes nyulat."

[29] Hatvanhat csúfos gajd. XVI-XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek. (Szerk. Hargittay Emil.), Budapest, 1983. 140–147. l.

[30] 1704-i évszámjelzéssel a Szentsei daloskönyvből.

[31] Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Kolozsvár, 1934. I. köt. 152. l. – Ezt a minősítését támasztja alá, hogy a fenti Cantioban is csupán a verselő alliteráló kedve nyilvánul meg a helynevekkel való játékban: „Azután hamar vigyed kapranci kakasnak, / Kapornyaki kappannak, bihari bagolynak, / Rókamási rókának, szekszárdi szarkának, / Szikszói szajkónak, / Komáromi kakukknak, vöröskűi kakasnak, / Szömöri seregélynek."

[32] Mladen Leskovac: Srpsko građansko pesništvo. In. Članci i eseji. Novi Sad, 1949. 36. és 44/45. l.

Rezime

Na stazama filologije

Sredinom šesdesetih godina ovog veka u Samoboru je pronađena jedna rukopisna pesma na mađarskom jeziku od 164 strofa s potpisom Lasla Tubolja (Tuboly László, 1755–1828) kao autora stihova. Tubolj je bio ugledni službenik u županiji Zala „szolgabíró").Godine 1797. je suspendovan zbog sumnje da je bio učesnik jakobinske zavere Ignjata Martinovića. Tuboljevo ime stvarno se pojavljuje u spisima osuđenika (Hajnóczy, Kazinczy i dr.), ali ne kao saučesnika republikanskog pokreta nego kao prevodioca Tacita i drugih latinskih pesnika. Pomenuta pesma je takozvana „rugalica": supružnici se međusobno optužuju i navode krivice i mane suprotnih polova. Autor ove studije dokazuje da se Tuboljev tekst samo delimično može smatrati originalnim jer je njegov najveći deo prepisan iz slične poetske tvorevine Lasla Amadea (Amade László) odnosno Andraša Poča (Poóts András) iz 1791. g. Upoređivanje ovih pesama služi autoru samo kao povod za detaljniju analizu pitanja pojma autentičnosti rukopisnih pesmarica iz ovog doba, a istovremeno ukazuje na svesno ili nesvesno preuzimanje nekih poetskih obrta, atributa, poređenja, metafora, simbola i drugih elemenata iz Tuboljeve pesme čak i od strane veoma značajnih pesnika XIX veka kao što je Janoš Aranj (Arany János) u njegovoj pesmi Jóka ördöge.

Autor također upoređuje pomenutu rugalicu Tubolja sa sličnim pesničkim tvorevinama s početka XIX veka kod Hrvata i Srba i utvrđuje neke paralele u pogledu geografskih lokaliteta i drugih pojmovnih elemenata. Dolazi do zaključka da Tuboljeva pesma i njoj slični poetski pokušaji na prekretnici XVIII i XIX veka igraju sličnu ulogu u razvoju mađarskog pesništva kao tzv. „građanska lirika" u razvitku poezije Branka Radičevića.

Summary

On the Pathways of Philology

In the middle of the sixties of our century a hand-written poem was found in Samobor in Hungarian language, consisting of 164 strophes with the signature of László Tuboly (1755–1828) as the author of the verse. He was a respected administrator in the district Zala („szolgabíró"). In 1794 he was suspended, being suspected to participate in the Jacobinic conspiracy of Ignácz Martinovics. Tuboly's name appears in fact in the documents of the convicts (Hajnóczy, Kazinczy and others), however, not as the participant of the republican movement but as the translator of Tacitus and other Latin poets. The mentioned poem is a so-called „lampoon" (satirical song): husband and wife accuse each other and list the faults and shortcomings of the opposite sex. – The author of this essay shows that Tubolj's text may be considered only partially as original one because its greatest part is copied from a similar poetical creation of László Amade i. e. András Poóts from 1791. The comparison of these poems serves for the author just as a reason for a more detailed analysis of the idea of authencity of hand-written collections of poems from this period and at the same time he points to the conscious or unconscious adoption of some poetical phrases, attributes, comparisons, metaphores, symbols and other elements from Tuboly's poem, even by very important poets of the 19th century, like János Arany in his poem „Jóka ördöge". The author compares also the mentioned lampoon of Tuboly with similar poetical creations from the beginning of the 19th century in Croatia and Serbia and draws some parallels with regard to geographical localities and other notional elements. He comes to the conclusion that Tuboly's poem and similar attempts at the turn of the 18th to the 19th century play a similar role in the development of the Hungarian poetry as the so-called „civil lyric poetry" in the development of Branko Radičević's poetry.

Original scientific paper

Fried István

SZERB–MAGYAR KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A DUALIZMUS KORÁBAN

(JEGYZETEK EGY PROBLÉMAFÖLVETÉS ÜRÜGYÉN)[1]

Nem tudom, mennyire gyakori, hogy egy értekezés szerzője művének maga választotta címét tüstént az első mondatban magyarázni és ezzel együtt módosítani kezdi. Ugyanis, mai felfogásunk szerint valóban készíthető olyan tanulmány, amely az egykorú újságok, hetilapok, folyóiratok, írói életművek és költői-írói hagyatékok alapján valamiféle képet rajzol a szerb–magyar irodalmi kapcsolatok alakulásáról 1867–1918 között. Csakhogy, aki ilyen munkára vállalkozik, néhány alapvetően gátló tényezőbe botlik:

1) Az egykori újságíró és olvasó a szerb–magyar irodalmi kapcsolatokat sosem önmagukban tekintette, hanem előféltevései határozták meg véleményét, a másik népről kialakult (elő)ítéletek szerint gondolkodott.

2) A magyar értekezők közül viszonylag kevesen voltak jól tájékozottak a szerb és a horvát *irodalom* eseménytörténetében.

3) A magyar olvasóhoz a szerb események (és általában: a Balkán ugyancsak viharzó eseményei) nem mindig közvetlenül jutottak el, nem pusztán a Szerbia történetét megéneklő irodalmi művek vagy ábrázoló képzőművészeti alkotások révén; nem egyszer, hanem sokszor az újságok külföldi híranyagot továbbítottak, külföldi értekezések anyagát vonták össze, illesztették bele egy népszerű lap megfelelő rovataiba.

4) A Balkán említett viharzó eseményei, mindenekelőtt Bosznia-Hercegovina legújabb kori története, fölkeltették az érdeklődést a „tartományok" kultúrája, elsősorban folklórja iránt. S nem csupán a szerbhorvát nyelvet beszélő keresztények, hanem a mohamedán lakosság életmódjáról, különlegesnek tetsző világáról, népdalkincséről is gyakorta olvashattunk a magyar sajtóban, az útleírásokban – s jórészt ezek által a magyar szépirodalomban (például Jókai regényeiben, elbeszéléseiben!)

5) A közvetlen kapcsolatnak nevezhető irodalmi találkozás sem feltétlenül jelenti az egymás megismerésére törekvő szándékot, sokkal inkább a recepció közismert módszerét regisztrálhatjuk: egy adott nemzeti irodalmi jelenséget a maga konvenciói és kulturális viszonyai közé ágyazza be az átvevő fél. Így változik meg az esetek többségében a magyar népszínmű a szerb színpadon, így kerül az eredetitől alapvetően eltérő kontextusba a szerb és a horvát népdal Jókai regényeiben.

Következő magyarázatunk arra vonatkozik, hogy ez miért gátló tényező. A kérdésre ismét többféle választ adhatunk. A legegyszerűbb és közhelyszerű az, hogy a szerb–magyar kapcsolatok különböznek akár a magyar–francia, akár a szerb–francia irodalmi kapcsolatoktól,[2] hiszen:

1) A szerb–magyar irodalmi kapcsolatokat jórészt meghatározta, hogy a szerbek jelentős része Magyarországon élt, itt fejtett ki kulturális tevékenységet, kulturális vezetőinek egy része írt, olvasott magyarul, dolgozott magyar folyóiratokban, együttműködött magyar intézményekkel.

2) S ez összetartó tényezővel szemben a magyarországi szerb irodalom része volt a szerb nemzeti irodalomnak, amelynek központja (szemben a XVIII. század végi állapottal) egyre inkább az önállóvá lett Szerbiában található. A kapcsolatok jellegét minősítette, hogy a magyarországi szerbség politikai törekvései és a különféle magyar törekvések nemigen harmonizáltak egymással.

3) A szerb–francia, a magyar–francia irodalmi kapcsolatokat nem terhelte ilyen súly, viszont az is igaz, hogy annyi megértő gesztust sem várhattak magyar és szerb írók, tudósok a franciáktól, mint egymástól.

Följebbi válaszunk olyannyira természetesnek tetszik, hogy az már szinte gyanús. Mivel eleve adottnak és tudottnak hiszi a *kapcsolat* és az *irodalmi kapcsolat* fogalmát, jóllehet éppen ezen a téren elég sok a bizonytalankodás.[3] Nem érezzük egészen tisztázottnak a különféle típusú kapcsolatok (publicisztikai beszámolók, útleírások, parodisztikus-ironikus reagálások a politikai élet eseményeire, fordítások, adaptációk, írói levelezések, találkozások, téma- és motívumkölcsönzések, utánzások, átvételek, stb.) hierarchizálását, megnyugtató besorolását az összehasonlító irodalomkutatás (komparatisztika) fogalmi struktúrájában. Míg a folklorisztikában, a nyelvészetben (jövevényszókutatás)[4] viszonylag egyszerű a helyzet: a népek együttélésének, a XX. századi magyar kutatás által hangoztatott „történelmi sorsközösség"–[6]nek természetes velejárója a kölcsönhatás, az érintkezésekben megnyilvánuló kölcsönös kapcsolat, addig az irodalomtudomány óvatosabbnak bizonyult. Részben azáltal, hogy képviselőinek egy része alacsonyabb rendű érintkezési formának véli a közvetlen és személyes kapcsolatokat; részben azáltal, hogy a kapcsolatok bizonyos típusait legfeljebb irodalomtudományi határesetnek minősíti, és átutalja az irodalomszociológia, az irodalompolitika „diszciplinájába". A legfőbb – és nem egyszer jogos – kifogás így hangzik: a kapcsolattörténet művelői apró, jelentéktelen adatokat halmoznak, és nincsenek tekintettel a nemzeti irodalmak legfontosabb tendenciáira. Ennek alapján válogatás nélkül elvetik az ún. kapcsolattörténeti stúdiumokat.

Nyilvánvaló, hogy a történelem folyamán ilyen vagy olyan ok miatt együttélő népek kultúrái valamiképpen találkoznak, az egymásra hatás nemcsak a folklór mélyrétegeiben, nem pusztán külsődleges tényezőkben (például szerb templom épült a szerbek lakta magyarországi városokban), hanem rejtettebben és ugyanakkor nyíltabban is „hat" írói életművekre, alakít ki részben az irodalom vagy népköltészet meghatározta népszemléletet. S bár az „imagológia" (a nemzet- és népképkutatás) valóban a nép-

pszichológiával érintkező területe a komparatisztikának,[6] mégis mint tárgytörténeti anyag kutatási területe lehet az irodalom búvárának is. Arról nem is szólva, hogy egy nagy író életművében a kapcsolattörténeti mozaikok is szervesen a nagy egészbe illeszkednek. Aligha lehet megnyugtató állítás az, amely a dualizmus kori Jókai-művekben[7] oly gyakori szerb, horvát, boszniai, dalmát elemeket, motívumokat, népdalfoszlányokat, regetöredékeket az idősödő író mind inkább érdekességet hajszoló, a couleur locale megrajzolására törekvő romantikus szemléletével magyarázza. „Irodalmon kívüli" és a szó legszorosabb értelmében vett „irodalmi" okokra bukkanunk, ha Jókai délszláv tárgyú műveinek szerb, horvát, boszniai elemeit akarjuk föltárni. Azt nem tagadjuk, hogy a szerb–magyar irodalmi érintkezések alakulása kapcsolatban van a szerb–magyar politikai viszony alakulásával. Korszakunkban például uralkodói látogatás adhat alkalmat egy magyar folyóiratnak szerb irodalmi-művészeti szám megjelentetésére.[8] Azt azonban tagadjuk, hogy az irodalmi kapcsolatok kizárólag a politikai viszony függvényeként jelentkeznének. A kölcsönös fordításirodalom, a hírlapok érdeklődése, az irodalmi barátkozás megannyi látványos gesztusa, intézmények kiadványcseréje,[9] nem egy közös vállalkozás jelzi még a dualizmus korában is, hogy a szerb–magyar irodalmi találkozások nem szűntek meg.[10] Magyar színművek szólalnak meg szerbül, második kiadást ér meg Székács Józsefnek 1836-ban nagy lelkesedéssel és nemzetközi visszhanggal fogadott fordításkötete,[11] Jókai Mór írói pályája jubileumának ünnepségei-ből részt kérnek a szerb olvasók nevében a Szerb Matica képviselői,[12] Jovan Jovanović Zmaj költészetének folyamatosan akad magyar tolmácsa – mindez akkor, amikor a politikai, nemzetiségpolitikai küzdelmek a bizalmatlanságnak, sőt, nem egyszer a nyílt ellenségeskedésnek légkörében zajlanak.

Ha mindezt tekintetbe vesszük, az *irodalmi kapcsolat* fogalmának (nem meghatározására, hanem) újraértékelésére is gondolhatunk. Inkább a lehető legtágabb fogalomkörben véljük kijelölhetőnek, mint a szűkebben mértben az irodalmi kapcsolat fogalmát. Olyan tudatos törekvés, amelynek „művelője" két irodalom, két irodalmi korszak vagy két irodalmi jelenség, esetleg két írói életmű és többnyire két nyelv ismeretében személyes vagy irodalmi érintkezés létrehozására törekszik, lehetőleg oly módon, hogy az egyik irodalom jelenségeit a másikhoz közelíti fordítás, esetleg paródia, travesztia vagy adaptálás formájában, valamint tájékoztatja irodalma közvéleményét egy másik irodalom, írói életmű, irodalmi irány alakulásáról, eseményeiről, végül pedig személyes vagy levélbeli érintkezésbe kerülhet egy másik irodalom alkotójával. Irodalomfogalmunknak is – adott esetben, ti. a délszláv–magyar kapcsolatok tárgykörében – lehető legtágabbnak kell lennie. Nem zárhatjuk ki teljesen az utazási élmények rögzítését, hiszen például a Balkán-félszigetről, Bosznia-Hercegovináról szóló könyvnyi terjedelmű magyar beszámolók[13] az akkor még virágzó folklórról, népszokásokról, népi hiedelmekről és általában az irodalomban is rögződött mentalitásról máig forrásértékű híradással szolgálnak. De nem zárjuk ki a közvetett ismerkedés biztosította érintkezéseket; ugyanis nem bizonyos, hogy a mindkét nyelvben

otthonos Margalits Ede vagy Radics György műfordításai[14] megbízhatóbb ismereteket adtak a szerb vagy horvát folklórról, mint ama német, ritkábban angol vagy francia források, amelyek révén a magyar tudományos élet tájékozódott a szerbek, horvátok vagy szlovének népköltészetéről, népszokásairól.[15] Más kérdés, hogy ez a fajta „kapcsolat" más típusú megközelítést igényel, mint például Székács József említett fordításkötetének elemzése.

A kapcsolatok osztályozásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kapcsolatfelvétel indítóokát és célját, valamint eszközeit sem. Így egyfelől a szorosabb értelemben vett irodalmi kapcsolatokról szólhatunk (s ekkor a komparatisztika módszeres eljárásaival élünk), másfelől átlépjük a szorosabb értelemben vett szépirodalom határait, s a publicisztikai vonatkozásokat is feltárjuk (s ekkor a bibliográfiai felmérés után a cikkek, beszámolók, utirajzok, tárcák információértékét mérlegeljük, s ez újságírói szándékok esetleges találkozását szépírói-tudományos törekvésekkel).[16]

Fenti gondolatmenetünk úkjraolvasásakor ismét – látszólag megoldhatatlan – problémára bukkantunk. A XIX. sz. vége felé haladva egyre kevesebb a magyar, illetve a szerb kultúrának az olyan kiemelkedő képviselője, aki egyformán birtokában lenne a magyar s a szerbhorvát nyelvnek.[17] Igaz ugyan, hogy az ún. nemzetiségi vidékeken, tehát a történelmi Magyarország déli részén számos újságíró, szerkesztő szívügyének tartotta a közvetítést a kultúrák között, a budapesti sajtó hangadó egyéniségei azonban általában úgy foglalkoztak a szerb témákkal, hogy nem ismerték a nyelvet. Jókai ebben az esetben is kivételnek számít. Mert ugyan egyetlen szláv nyelvet sem tudott, de gondoskodott megbízható informátorokról. Így délszláv viszonylatban mindenekelőtt a kétnyelvű Antonije Hadžić közvetítő tevékenységét kell hangsúlyoznunk, a szinte munkatársi segítséget. Jókai példája nem igazolhatja meghatározásunk esetleges módosítását.

Némi módosításra mégis szükség van. Ha fordítóként többnyire nem is, beszámolók, vitacikkek, értekezések készítőiként számolnunk kell azokkal, akik a létező magyar tolmácsolásokból vagy a közvetítő, (általában német) nyelven készített alkotásokból merítettek. S elfogadhatónak tetszik, hogy a „közvetett" ismerkedés munkásait se zárjuk ki vizsgálódásaink köréből. Nem hisszük, hogy lényegileg más típusú kapcsolatformákról volna szó: az így létrejött kapcsolat információértéke azonban kétesnek bizonyulhat. Inkább magyarázza az olvasói érdeklődést, az irodalmi vagy politikai előfeltevést, mint magát az irodalmat, írói életművet, irodalmi jelenséget. A szerb–magyar kapcsolatok historikumában kezdettől fogva jelen van a „köztes" tényező, a közvetítő nyelv. Sem Herder, sem Goethe nem szerbhorvátból tolmácsolta németre azt a népköltészetet, amely a magyar irodalomban szerbus manierként aratott sikert. Ennek a közvetett ismerkedésnek szinte XIX. századi végpontján lelhetjük Szász Károly műfajtörténeti monográfiáját, annak „szláv" fejezetét, az ott olvasható műfordításokat.[18]

A XIX. sz. második felének szerb–magyar (s általában délszláv–magyar) művelődési kapcsolataiban tallózva kitetszik, hogy a magyar érdeklődés a szerbek s horvátok (s részben a szlovének) folklórja, illetve a szerb érdeklő-

dés a magyar irodalom és színház iránt nagyjában-egészében állandónak, változó intenzitással folyamatosnak minősíthető; külön hangsúllyal említendő a magyar történeti-folklorisztikai kutatás szerb és horvát, valamint a Letopis Matice srpske c. folyóiratban tükröződő szerb kutatás magyar anyagának sokrétűsége, gazdagsága, a közös múltból fakadó „történelmi sorsközösség" tudatosítására irányuló igyekezete. Szinte találomra emelünk ki néhány magyar megnyilatkozást.

Hodinka Antal „Szerbia" c. cikke a hivatalosnak számító, tekintélyes Budapesti Szemle c. folyóiratban jelent meg: „A Száván túli független, maga sorsát intéző Szerbia boldogulása csak kedves dolog nekünk magyaroknak" – állapítja meg.[19] Toldy Ferenc a Kisfaludy Társaság programját emígy vázolja föl: „Ismernünk kell, s megismertetni akartuk más ajkú földieinknek, a velünk egy politikai nemzetet tevő népeknek szellemét."[20] Ez indokolja az ún. nemzetiségi népdalkötetek kiadását, mint a „szellemi kézszorítás" bizonyítékát. Akárhogy értékeljük is Toldy különféle kultúrdiplomáciai megnyilatkozásait, tudomásul kell vennünk, hogy Karlócáról latin nyelvű távirat köszöntötte a „magyar irodalomtörténet-írás atyjá"-nak pályakezdete ötvenedik évfordulóját.[21] Az 1870-es esztendőkben a lelkes kultúraközvetítő, Antonije Hadžić levél kíséretében küldi el a Kisfaludy Társaságnak Zmaj fordításában Arany János: Murány ostroma c. elbeszélő költeménye szerb változatát, valamint Jókai szerbre átültetett elbeszéléseit. „... A magyar és szerb nemzet közötti szellemi kapocs megszilárdítására – szól a kísérőlevél –, a régi jóbaráti viszony visszaállítására és testvéries egyesülésére irányzott jóindulatú irodalmi működésünk ezen legújabb jeleit átküldeni bátor vagyok."[22]

Azt Hadžić sem kerülheti meg, hogy ne emlékeztessen „a most sajnosan" uralkodó áramlatokra, amelyek a kapcsolattartás és -erősítés ellen dolgoznak; figyelmeztetőül idézi Kazinczy Ferencnek 1812-ben Lukijan Mušickihoz küldött levelét, amely már az 1830-as esztendőben napvilágot látott a szerb sajtóban. Hadžićról majd a Kisfaludy Társaság 1916/17. évi eseményeit regisztráló évkönyvében állapítja meg az elhunyt szerb szerzőt gyászoló magyar költő, Vargha Gyula: „Utolsó halottunk Hadzsics Antal volt, kiben a Vitkovics Mihályok lelke élt, s ki haláláig hű munkálója maradt a magyar–szerb testvériségnek"[23] A Társaságnak ebben az időben talán akadt olyan tagja, aki fel tudta idézni a reformkorban drámaírással nevet szerzett Tóth Lőrinc „jubiláris" visszaemlékezéseit: Vitkovics akkor úgy jelent meg a hallgatóság előtt, mint aki „a fajok testvéri érintkezését (...) előmozdítani igyekezett".[24] Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy erre az időre megélénkült a magyar és a szerb Vitkovics-filológia: 1879-ben három kötetes magyar nyelvű Vitkovics-kiadás jelent meg, amely pontatlanságai ellenére a további kutatások alapja maradt. Szerbül is napvilágot látott egy kisebb válogatás Vitkovics szerb nyelvű műveiből, egyre intenzívebben folyt Vitkovics szerb nyelvű alkotásai magyar eredetének, illetve magyar nyelvű dalai szerb forrásának megállapítása; olyannyira, hogy a XX. század elejére egy alaposnak nevezhető monográfia jelenhetett meg, amely bőven tárgyalta a

szerb–magyar vonatkozásokat a vitkovicsi életműben.[25] Kiegészítésül arra hívjuk föl a figyelmet, hogy a szerb kutatás Vitkovics Mihály testvérének, Jánosnak, a budai szerb egyház lelkészének alakját is bemutatta.[26]

A tudományos elemzés egyik súlypontjának a népköltészet összehasonlító és szlavisztikai szempontú tárgyalása számított. Nemzetközi szerzőgárdával és a kapcsolattörténeti szempontok érvényesítésével indult a nemzetközi figyelemre számot tartható Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn c. lap, amely már alcímében jelezte, hogy nem szorítkozik a magyar népköltészetnek, illetve a magyarság és a magyarokkal együttélő népek folklórjának a bemutatására. A közösségtudatot akarja erősíteni – vallja a programcikk –, amely a népköltészetekből, azok szüntelen kölcsönhatásából kiérezhető. „Végezetül (a folyóirat) segíteni szeretné Magyarország néptörzsei testvéri egységét, kölcsönös rokonszenvét és tiszteletét, azáltal, hogy az ország valamennyi művelt embere számára érthető nyelven a minden nép lelkében élő Költőit, Nemest és Eszményit emeli ki, és oda céloz, hogy a Szent István-korona által őrzött haza valamennyi népét, amelyet a századok a közös földrajzi és történeti viszonyok és bensőséges kölcsönhatások révén részint összefűztek, a népek erdejében jelentős mértékben elkülönülő, erős gyökerű fa egybetörekvő lombjává egyesítse."

Ha nem a lényegtelenre, a korszakot tükröző néhány jelszóra figyelünk, hanem a herderi „néplélek"-eszme pozitivista átértelmezésre, valamint a pozitivista „hatás"-fogalom meghaladását célzó „kölcsönhatás" felderítésére mint célkitűzésre, nemcsak korszerűnek találjuk a szerkesztő, Herrmann Antal vállalkozását, hanem nagyszabású kísérletnek is – nem csupán a folklorisztika, hanem általában a komparatisztikai gondolkodás meghonosítására. A herderi ihletésre utal az alábbi passzus is: „S mily érdekesek, mily tanulságosak a különféle törzsek népi szellemének megnyilvánulásai végtelenül sokféle érintkezéseikben és kölcsönhatásaikban." S a politikailag mérgezett levegő, az áldatlan nemzetiségi viták teszik szükségessé, hogy az előzőekből természetesen következő megállapítást a szerkesztő tételesen is megfogalmazza: „A folyóirat arra törekszik, hogy teljesen pártatlan és előítéletektől mentes legyen, és mindig a hamisítatlan igazság s a tudományos objektivitás vezesse."[27]

E célkitűzés jegyében vállalja a rövid életű folyóirat[28] a közvetítést. Egyfelől – összhangban a korábbi magyar kutatással és folklorisztikai előtanulmányokkal – az „Adalékok a népköltészetek összehasonlításához" c. értekezéssorozat a magyar népköltészet tematikai tárgyalását úgy végzi, hogy a más népköltészetek motívumrendszerének idevágó tényezőivel is számol, s ezek között bőséggel akadnak szerb példák. Mit sem von le az értekező, Herrmann Antal érdeméből, hogy nem közvetlenül idézi Vuk Karadžić impozáns gyűjtését, hanem különféle német fordítások alapján, a motívumrokonság, motívumvándorlás bizonyítása a cél, a magyar népköltészet egyes témáinak beleágyazása az európai népköltészetbe. Másfelől fordításokkal szolgálja a népköltészetek egymáshoz közelítésének ügyét a szerkesztő. Heimische Völkerstimmen (Hazai néphangok) címmel német versekben adja közre a Magyarországon élő szláv, román és német nemzetiségű népek költészetét,

így többek között a murántúli, a horvát, a Szlavóniában följegyzett, a boszniai, hercegovinai, továbbá a szerb népköltészet egyes darabjait. Olykor eredeti gyűjtés szolgál a fordítás alapjául, máskor Székács József kötetéből vesznek alapul darabokat. A szerkesztőnek sikerül munkatársul megnyernie a bécsi Friedrich S. Krauss-t, aki a szerb és a horvát népköltészet szakértője volt, s aki maga is gyűjtött. Munkatársa továbbá a folyóiratban a délszláv ügyeknek ekkori legjobb szakértője, Thallóczy Lajos is. Az ő Beiträge zum Vampyr-Glauben der Serben c. tanulmánya[29] azt dokumentálja, hogyan járulhat hozzá a levéltári kutatás a folklorisztikai stúdiumokhoz. A népköltészeti közlések mellett figyelemre méltó a folyóirat szemlerovata. Tárgyunk szempontjából az érdemel említést, hogy Friedrich S. Krauss szerb és horvát könyvek ismertetését is vállalta. (Egyébként ő volt a folyóirat délszláv ügyekben illetékes rovatvezetője.)

A népköltészet fordítása azonban nemcsak ennek a folklorisztikai folyóiratnak szívügye. A Vasárnapi Újság, a Fővárosi Lapok, a Hazánk s a Külföld, a Magyarország és a Nagyvilág szinte minden évfolyamában közöl szerb vagy horvát népdalt vagy pedig beszámolót egy népszokásról, a boszniai-hercegovinai kérdés előtérbe kerülésekor pedig, mintegy varázsütésre, ellepik a lapokat a Bosznia és Hercegovina népéletének ismertetését célzó cikkek. Nem csekélyebb a Crna Gora történelme, helyzete iránti érdeklődés, nyilvánvalóan összefüggésben a Balkán-kérdés alakulásával. A magyar írók, olvasók viszonylag alapos tájékoztatást kaptak az említett területek földrajzáról, történelméről, népszokásairól. A Zmaj költészetét bemutató néhány cikk és tolmácsolás ellenére, viszonylag csekély számú írást találhatunk a szerb szépirodalomról.[30] Gyulai Pál joggal jegyezte meg egy helyütt: „Sajnálhatni, hogy a szerb műköltészet termékei kevesebb átültetőre találtak nálunk".[31]

S minthogy a népköltészet fordítása, a délszláv népek hiedelmeinek, szokásainak ismertetése folyamatosnak és rendszeresnek mondható, több ízben még a politikai jellegű cikkeket is e népköltészet felől érkező impulzusok határozták meg. Úgy rajzolták meg a cikkezők a szerb, a boszniai, de még a dalmáciai területek szláv és mohamedán lakosságát is, ahogy a népköltészetből megismerték. Egy 1867-es cikkben olvastuk: „csak a paraszt népben található még a valódi szerb, szláv typus teljes erejében". A szerbek jellemzői: fékezhetetlen büszkeség, kiapadhatatlan hazaszeretet, bátorság.[32] 1870-ben szerb forrás nyomán emígy történik a „Cernágorok" magyar bemutatása: „A szerb hősi dalokat gyakrabban éneklik mint a szerbek"..., „vitéz nép", ... „sértést senkitől sem tűr, becsületére sokat tart",... „jó kertész, pásztor, halász és vadász",... „igen vendégszeretők"...[33] Ugyancsak 1870-ben olvashatjuk „A dodolá"-ról szóló cikkben: „felülmúlják (ti. a szerbek) minden más nép költészeté".[34] 1876-ban a montenegrói vladikáról olvashatta a magyar olvasó: „ez az erőteljes, edzett, férfias alak ama hősi családból származik, mely a „fekete hegyek" lakóinak már oly sok lelkesült harczost és vitéz vezért ajándékozott". A névtelen cikkíró közli, hogy a vladika „valódi európai műveltségű férfiú, de azért szenvedélyes

természete, ki-kitörő hevessége nem tagadja meg montenegroi vérét".[35]

Hiba lenne, ha csupán felületes ismeretekről, újságírói fogásokról szólnánk ezúttal. Ez a fajta látás és megvilágítás általános, olykor francia, német vagy éppen szerb forrásból táplálkozik. Másfelől viszont kiegyenlítő („komplementáris") funkcióval rendelkezik. Ugyanis, ha a kor politikai küzdelmeinek, a szerbek nemzetiségi–nemzeti, politikai törekvéseinek magyar visszhangja után nyomozunk, akkor általában nem az elismerésnek, a kölcsönös kapcsolatkeresésnek gesztusait, hanem ellenkezőleg, a divergáló tendenciáknak, nem egyszer támadva-védekező magatartásnak lehetünk tanúi. Nem egy magyar megnyilatkozásból (például Jókai Mór regényéből)[36] értesülhetett a magyar olvasó a Balkán-félszigeten[37] Szerbiában mind erőteljesebb „pánszláv" törekvésekről, amelyek félelmet keltettek a magyar közvéleményben, és amelyek sok tekintetben meghatározták a magyar nemzetiségi politikát. Ezzel párhuzamosan a magyarországi szerbek mozgalma egyre kevésbé tudta elképzelni az együttélés korábbi formáit, új kereteket, lehetőségeket keresett, és ehhez segítséget külső tényezőktől is várt. Ebben a politikailag feszült helyzetben a kulturális kapcsolatok a közeledés lehetőségével kecsegtettek. Még olyan, félreértésekre okot adó és kínos levélváltás is, mint amilyen Arany János és Jovan Jovanović Zmaj között történt, a dialógus esélyeit növelte.[38] Sajnálatos módon ez a dialógus csak a kulturális (fordításokban megmutatkozó) kapcsolatok síkján volt eredményes.

Hogy ezeket a kulturális kapcsolatokat mindkét részről fontosnak tartották, azt igazolja a magyar publicisztika mellett a tudományos folyóiratok anyagának áttekintése is. Mint az eddigiekből kitetszhetett, nem magános vállalkozásokról volt szó, hanem tudatos tevékenységről, amelynek magyar részről biztos bázisa volt a budapesti egyetemen létesült horvát nyelvi és irodalmi tanszék. Előbb Margalits Ede, 1915-től Szegedy Rezső személyében megfelelően képzett személyekkel rendelkezett az intenzív kapcsolatok ápolásához. A másik, már említett tény: a folklorisztika járt az élen a délszláv-magyar együttélés kulturális „következményeinek" és „hozományának" dokumentálásában. A folklorisztikát csupán követte a történettudomány (előbb Kállay Benjamin sokat vitatott munkásságával, majd jelentőségét tekintve aligha vitathatóan: Thallóczy Lajos dolgozataival), míg az irodalomtudomány legföljebb egyes részterületek megvilágításával, rövidebb terjedelmű vállalkozásokkal (mint amilyen Polit Vladiszlava 1912-ben kiadott értekezése: Petőfi a szerbeknél) jeleskedett. Az igen tehetséges, ám életét drámaian korán befejező Hajnal Márton néhány tanulmánya és recenziója az Egyetemes Philológiai Közlönyben, valamint a Vatroslav Jagić szerkesztette Archiv für slavische Philologie c. folyóiratban szívderítő kivételnek számít.[39]

Szerb részről a mindvégig (azaz korszakunk végéig) számottevő fordításokat kell kiemelnünk; a magyar irodalom szerb megszólaltatását folyóiratokban, antológiákban, önálló kiadványokban. S éppen korszakunkban lesz igazán jelentőssé: szerb szerzők ismertető cikkeket írnak magyar lapokban, folyóiratokban a szerb kulturális életről és irodalom-

ról.[40] Egészen különleges helyet foglal el a szerb–magyar és általában a délszláv–magyar kapcsolattörténetben az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben c. többkötetes vállalkozás. Lehet vitatni politikai céljának helyességét vagy korszerűségét, az azonban minden kétséget kizáróan igaz, hogy a szerkesztőknek sikerült a kérdés legjobb szakembereit megnyerni, és – főleg a kulturális fejezetekben – maradandót, érvényeset alkotni; olyannyira, hogy a magyarul, németül és szláv nyelveken olvasó szélesebb nagyközönség biztos információkat kapott: olyanokat, amelyek Jókai egyik regénye számára forrásul szolgáltak,[41] illetve amelyekre az Ethnographia hivatkozhatott.[42]

Joggal vetődik föl a kérdés, hogy a mennyiségileg tekintélyesnek látszó magyar fordítások a szerb (és részben a horvát) irodalomból és sokkal inkább a szerbhorvát népköltészetből miért nem teremtették meg azt az olvasói érdeklődést, amelyet az elszánt és lelkes tolmácsok megcéloztak. Jóllehet alig akad olyan szerb költő, aki néhány versével, olykor verskötettel, önálló kiadvánnyal ne jelent volna meg magyarul.[43] Laza Kostićtól Branislav Nušićig, Petar Petrović Njegoštól[44] Jovan Dučićig terjedelmes bibliográfia tudná csak méltón bemutatni a magyarra tolmácsolt szerb alkotások mennyiségét, s akkor még nem szóltunk az állandóan jelen lévő Jovan Jovanović Zmajról.

Sajnos, a magyar fordítások mennyisége nem jelenti a fordítások minőségét. A szorgalmas Margalits Ede, Pataj Sándor, Dórits István és a többiek átültetései inkább olvasóriasztók voltak, mint olvasásra lelkesítők. Emellett a legtöbb vers, novella fordítása vidéki lapokban jelent meg, még az önálló kötetek is kis példányszámban. (Kivétel Branislav Nušić magyar kötete, amely a Gyulai Pál szerkesztette népszerű Olcsó Könyvtár sorozatban látott napvilágot.)[45] Csak a népköltészet keltett valódi figyelmet, mert magyar megszólaltatását számottevő hagyomány erősítette. Ebben a periódusban jelenik meg az Olcsó Könyvtárban Székács József kötete, és ugyancsak korszakunkban kapott új lendületet a folklorisztikai kutatás, előbb az Etnographia c. lap kiadásával (1890-től), utóbb a korszerűbb és célszerűbb gyűjtési módszerek elterjedésével, nem is szólva olyan „gyűjtők" jelentkezéséről, mint Bartók Béla és Kodály Zoltán. Ennek következtében a délszláv–magyar kapcsolattörténet a folklorisztikai kutatásban mondható a leginkább eredményesnek és a leginkább sokrétűnek. A hagyományoknak (Székács József, Erdélyi János, Arany János tevékenységének) szinte kényszerítő ereje mellett, a folklorisztikában kimutatható kapcsolatok, motívumrokonságok, tematikai jellegű „átszövődések" feltárásának szándékát segítette az az illúzió, amelyet az önálló magyar folklorisztikai jellegű, tudományos sajtó és ezzel kapcsolatban általában a folklorisztika művelése keltett – nem annyira a néprajz búváraiban, mint inkább a néprajzi kutatásokat mintegy kívülről, ám kitüntetett rokonszenvvel figyelőkben. A már említett és vázlatosan bemutatot „közvetítői" törekvések (Herrmann Antal folyóirata) mellett a magyar néprajzi kutatásokat intézményesen művelő új folyóirat, az Ethnographia is vállalta a magyar–szláv folklorisztikai kapcsolatok kutatásáról szóló értekezések közlését, az idevonatkozó, nem

magyar nyelvű szakirodalom szemlézését. Sokatmondó tény, hogy a magyarországi Néprajzi Társaság ülésén hangzik el, és az Ethnographia egyik programadó cikkeként közlik Jókai Mór beszédét, amelyben a néprajzi kutatások a világbéke, a kölcsönös megértés felé vezető egyik legfontosabb lépésként aposztrofáltatnak. E végső cél egyik eszköze a magyarság és a vele együtt élő népek életének, szokásvilágának kölcsönös megismerése is: „... nekünk magyaroknak fölöttébb üdvös (...) a velünk egy monarchiai kötelékben élő népfajoknak egyediségével megismerkedni."[46] S az Ethnographia programjában valóban fontos helyet kap ez a Jókai által megjelölt és Jókai regényírói gyakorlatában megvalósult célkitűzés. Mindenekelőtt a délszláv népköltészet magyar hőseiről szólnak a cikkek. A történeti Magyarország szlávok (így délszlávok) lakta területeinek etnográfiai leírása immár nem meglepő bőséggel történik.[47] Fel kell azonban figyelnünk a „hungarocentrikus" kutatáson, olykor csupán deskriptív módszerrel végzett beszámolókon túlmutató jelenségekre, amelyek az összehasonlító néprajz felé mutatnak. Nem pusztán arról van szó, hogy a motívumvándorlás demonstrálásával a magyar kutatók forrásfeltárást végeznek, jóllehet ez a szándék sem teljesen idegen az Ethnographiában közölt beszámolóktól; még a pusztán párhuzamokat kereső igyekezetre sem szűkíthetjük a magyar kutatás jellemzését. Egyfelől a nemzetközi (mindenekelőtt szlavisztikai) tudományosságba való aktív bekapcsolódás gesztusára lehetünk figyelmesek, másfelől viszont a szláv–magyar kapcsolatok beillesztésére történik kísérlet egy nagyobb, egy magasabb rendű, szélesebb kontextusba. Ebből a szempontból rendkívül tanulságos a pályakezdő Pável Ágostonnak Az Orpheus-monda rokonai a délszláv népköltészetben c. értekezése,[48] amely legendák szétfoszlatását vállalva (hadat üzen az önkényes etimologizálásra épített következtetéseknek), klasszika-filológiai alapozással mutatja be immár nem pusztán egy motívum vándorlását, szétágazását a különféle népköltészetekben, hanem a szétágazás jellegét is, képzőművészeti párhuzamokkal élve. Ugyancsak a nemzetközi szlavisztikai kutatásba való bekapcsolódás jellemzi Szegedy Rezső dolgozatát, amelyben a „rigómezei ciklus"-nak Asmus Soerensen értelmezte hovatartozását vitatja.[49] Hiszen a magyar kutató számára nem az a fontos, hogy szerb vagy horvát eredetű a népénekeknek ama csoportja, amelyről az Archiv für slavische Philologie értekezője tanulmányt írt, hanem a „ciklus" tüzetesebb átvilágítása, lokalizálása, ezzel kapcsolatban történeti érdekű információtartalmának értékelése, valamint a néphit, a népképzelet realitásból fakadó irodalmi-ságának bemutatása.[50] Oly erős a magyar tudományosság érdeklődése a délszláv népköltészet iránt, hogy még egy kimondottan történeti folyóirat, a Századok is vállalkozik kifejezetten népköltészeti tárgyú dolgozat közlé-sére.[51] S bár az érdeklődés megoszlik a magyar történeti személy és népköltészeti megjelenítése között, a közös múlt tudatosítására helyezik a súlyt. Különösen szemléletessé válik ez egy ismertetés nyomán, amely Zenon Kuzelya, csernovici könyvtáros könyvéből tetszik ki: Mátyás király emlékét a magyar, a szerb, a horvát, a szlovén, a ruszin, a szlovák és a cseh hagyomány egyként őrzi.[52]

A délszláv tárgyú történeti kutatásnak már szorosabb a kapcsolata a politikával, a nemzeti-nemzetiségi küzdelmekkel. Ugyanannak a szerzőnek évtizednyi különbséggel írt recenzióin példázható ez. Pesty Frigyes 1868-ban terjedelmes beszámolót közölt F. Kanitz Serbien c. könyvéről. Itt olvashatjuk az alábbi, elvi jellegű megállapításokat:

„A hazai történetírás, a hazai viszonyokat ismertető munkák mellett, alig tudnék valamit, ami bennünket közelebb érdekelhetne, mint a szomszéd nemzetek története, a szomszéd népek viszonyait ismertető munkák."

A továbbiakban ezt az elvi kijelentést a szerb–magyar viszonyokra konkretizálja:

„Mennyire van (...) napjainkban egyik nemzet a másikra utalva, mennyire mozdítja elő az egyik nemzet szabadsága és jóléte a másik nemzet jólétét és szabadságát, azt talán már minden gondolkodó fő tisztába hozott dolognak tartja." Pesty egy recenzióhoz képest bőven kitér a szerb irodalomtörténet egyes mozzanataira, a figyelemreméltó szerb fordításirodalomra, a festészet fejlődésére és általában a kulturális viszonyokra. Magatartását a megértés, a kölcsönös egymásra utaltság gondolata határozza meg.[53]

Ugyanő 1880-ban J. H. Schwicker: Politische Geschichte der Serben in Ungarn c. művéről közöl beszámolót.[54] A hangvétel megváltozásában nyilván annak is szerepe van, hogy ezúttal nem országismertetést, hanem a kortárs eseményektől befolyásolt történeti-politikai tanulmányt mutat be a magyar olvasónak. Másfelől a tárgyilagos, ám külső szemlélő nézőpontjával szemben a magyar álláspontot szegezheti, amely szinte függő viszonyban van a magyar politikai törekvésekkel – mint ahogy a magyar álláspontal élesen szembenálló szerb nézeteket is a szerb nemzetiségi aspirációk, illetve a szerb politika határozták meg. Nevezetesen a szerbek magyarországi jogainak, kiváltságainak, önállóságának historikumáról, oklevelekben rögzített megalapozottságáról, illetve megalapozatlanságáról van szó, ezen keresztül az „autonóm" szerb Vajdaságról, egyszóval azokról a kérdésekről, amelyek beárnyékolták a szerb–magyar kapcsolatokat. Pesty kifejti, hogy a XVII. század végi szerb bevándorlás nyomán keletkeztek ezek a szerbeket és magyarokat megosztó, már a XVIII. század elején egymás ellen fordító problémák, minthogy a szerbek „ellentétbe helyezték magukat azon ország érdekeivel, mely nekik vendégszerető szállást, egyházi szabadságot, polgári és anyagi létet biztosított".

Ugyanebben a szellemben szól Érdújhelyi Menyhért egy dolgozata a karlócai szerb pátriárkátus és a boszniai görögkeleti egyház viszonyáról értekezve.[55] Csakhogy itt az aktualizálás még nyilvánvalóbb, a történeti érdekű fejtegetésbe a jelen magyarországi és szerbiai törekvéseinek minősítése is belekeveredik, a „Velika Srbija" ügye, illetve a Balkánon keletkezett és a jövőben még inkább keletkező hatalmi űr kérdése, a Monarchia és a cári Oroszország versenyfutása, és ennek vetületében a „pánszlávizmus". Mindez azonban nem akadályozza a szerb–magyar történészi együttműködést, egymás eredményeinek nyomon követését, egymás segítését. Szépen példázza ezt Hodinka Antal egy ismertetése.[56] A bevezetőből azt

tudjuk meg, hogy egy magyar akadémiai bizottság Konstantinápolyban páratlan fontosságú és érdekességű szerb oklevélre bukkant. Ezt az oklevelet aztán Bécsben és Belgrádban egyidejűleg tették közzé. Milutin szerb király oklevelének ismerete viszont a magyar történészek figyelmét is fölkeltheti. „A dicsőség a bizottságot illeti – írja Hodinka – mely az által, hogy ezen oklevelet fölfedezte, jelét adta annak, hogy megértette a viszonyt, mely a magyar és szerb nép közt mindenkor létezett."

Visszataláltunk az egyérdekűséget hangoztató nézetekhez, a „történelmi sorsközösség" gondolatához, a közös múlt együttes feltárásának szándékához és gyakorlatához, amelyre – korszakunkban – mindenekelőtt az etnográfiai kutatásban látunk máig érvényes, anyagban gazdag példákat.

Mind az együttműködés előmozdítására irányuló erőfeszítésekből, a látványos és kevésbé látványos baráti gesztusokból, mind pedig a nemzeti-nemzetiségi küzdelmektől meghatározott megnyilvánulásokból még számos epizódot említhetnénk. Olykor egyazon lapon fér el a kétféle „reagálás". Jókai Mór noteszeiben békésen sorakozik, szinte ugyanazon lendülettel fölírva, „Ivanovics Kis János, szerb Petőfi és Arany Toldi", „Miletics dudája", Ruvarac metropolita, Aleksandar Sandić, Antonije Hadžić, részben az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben lehetséges munkatársai, részben (Svetozar Miletić) az, akinek törekvéseit Jókai nem tudja helyeselni.[57] Történelmietlen vitába bocsátkozik egy értekező a Századok c. folyóiratban arról, hogy „szerb volt-e Szerémi",[58] és ugyanebben a folyóiratban lelhetünk Thim József értő ismertetéseire.[59] Az 1870-es esztendőkben terv születik egy antológiára „Hazai irodalmak" címmel, és ennek keretében közölt Pavlovics Jenő szerb népdalokat a Magyarország és a Nagyvilág c. lapban,[60] és e népdalközlésekkel egy időben írja le a Fővárosi Lapok c. hetilapban egy cikkíró: „A szerb nép önálló államélet alkotására nem bizonyította magát a történet hosszú folyamán át képesnek".[61]

Aligha járunk helyes úton, ha az egyik vagy a másik tendenciát jelöljük meg jellemzőként a szerb–magyar kapcsolattörténet dokumentumain tűnődve, vagy akkor, ha az egyikről vagy a másikról (tapintatból vagy elfogultságból) nem szólunk. Mint ahogy Jovan Jovanović Zmaj költői, sőt újságíróként nemzetiségpolitikusi helyzetét is csak akkor ítélhetjük meg helyesen, ha egyként szem előtt tartjuk kapcsolatait a magyar irodalommal és a magyar politikával – minthogy egyik „hatott" a másikra. A magyar politikusokra és politikára írt bökversei, valamint Széchenyi Istvánról vagy éppen Petőfi Sándorról szerzett költeményei egymást magyarázzák, egy költői attitűdöt értelmeznek.

Tény az, hogy 1849–1867 között a szerb–magyar megbékélést szorgalmazó törekvések átlátható és viszonylag könnyen magyarázható helyzetben találkozhattak; a közös „nyomorúság", a más-más okra visszavezethető, ám mégis elégedetlenségben kifejezésre jutó rossz érzés feledtethette, legalábbis egy darabig, a megoldatlan kérdéseket. 1867 után a szerb–magyar megbékélést szorgalmazók új helyzetbe kerültek, megváltoztak a hatalmi-politikai viszonyok, ennek következtében más pozícióból indulhattak meg (ha megindultak) a nézeteket tisztázó tárgyalások. Ehhez járult a független

Szerbia erősödése, a Balkán-kérdés kiéleződése, Bosznia-Hercegovina okkupációja, az európai politika megannyi, a baráti kapcsolatoknak olykor oly kevéssé kedvező változása. Ugyanakkor azonban Bosznia-Hercegovina hovatartozásának, majd okkupációjának kérdése, mind a történeti kutatás, mind pedig – legnagyobb haszonnal – a néprajzi kutatás figyelmét ráirányította egy eleddig kevéssé ismert területre. S a magyar kutatás, az útleírás, a bármily gyarló sok-sok fordítás, az érdeklődés ismét a „politika" segítségére siethetett annyiban, hogy a kölcsönös ismerkedést mozdította elő a maga szerény eszközeivel. A Balkán-kérdés pillanatig sem került le a napirendről, és ennek következtében a magyar kutatás sem vehette le.[62] Monográfiák, szépirodalmi művek egész sora tanúskodik erről. S talán a jövőben azt is nagyobb nyomatékkal kell hangsúlyoznunk, hogy éppen Jókai Mór ismerte föl a nacionalizmusok nemzetgyilkos, kapcsolatmérgező hatását. Parlamenti beszédeiben, egyéb megnyilatkozásaiban őszinte szándékot tapasztalunk a vitás kérdések békés megoldására. 1879-ben a horvát–magyar megbékélést sürgeti emlékezetes beszédében, 1882-ben így nyilatkozik: „adjunk példát a magunk érdekében az egyetértés helyreállítására"; 1895-ben pedig, az Interparlamentáris Unió brüsszeli kongresszusán kimondja: „A nemzeti gyűlölködés telhetetelen bálvány, amely egymaga nyeli el a népek boldogságát".[63]

Hiba lenne Jókait naív álmodozóként feltüntetni, akinek politikai tevékenysége mégis a magyar uralkodó körök célkitűzései szerint alakult. Tény, hogy Jókai Tisza Kálmán híve volt, nem annyira politikáját, mint inkább magatartását, jellemét becsülte. Politikai megnyilatkozásai azonban nem mindig vágtak egybe a kormánypártéival, és parlamenti beszédei, újságcikkei elsősorban írói alkotások, szépirodalmi művek. Ez előny, ha a megfogalmazás szuggesztivitására gondolunk, és hátrány, ha a politika logikája helyett a költői megfogalmazás logikája lesz a megnyilatkozás jellemzője. A politika belopakodott Jókai regényeibe, és Jókai regényírása sok tekintetben irányította az olvasók érdeklődését. De nemcsak a magyar olvasókét, hanem mindazon szerbekét is, akik magyarul olvastak (nem voltak kevesen), vagy akik fordításban jutottak hozzá Jókai műveihez. S ha helyes képet akarunk kapni az 1867–1918 közötti Magyarország szerb ajkú lakosainak kultúrájáról, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a kétnyelvűséget, a két kultúrában való – nem egyszer: aktív! – részvételt. Mint ahogy a történeti, a néprajzi és részben az irodalomtörténeti kutatás is számolt az ország többnyelvűségének tényével; azzal, hogy Magyarország művelődése nem csupán a magyar nép művelődése, hanem valamennyi itt lakó népé. Míg a politikai mozgalmak inkább a két nép érdekei között feszülő ellentéteket hangsúlyozták, a kulturális területen ekkor is, olykor éppen az uralkodó áramlat ellenében, a kölcsönhatások, a párhuzamok, a kapcsolatok kidomborítása volt az értekezők, a fordítók célja. A politikai és a kulturális törekvések tendenciáit azonban nem szabad mereven szétválasztanunk, mint a föntebbiekben bizonyítani véltük. Más kérdés, hogy a nagyhatalmi politika, a szerb és a monarchiabeli aspirációk az ellentétek kiegyenlítése ellen dolgoztak. A kultúra munkásainak még oly elszánt közvetítése sem

állhatott a végzetes események útjába, Jókai figyelmeztetése sem tarthatta vissza a nacionalizmusok egymás ellen feszülését. Bosznia-Hercegovina annexiója, a Balkán-háborúk, majd az első világháború szinte csak bevégezték azt, amit az előző fél évszázad előkészített.

Ám a művelődéstörténet tartogatott még egy paradoxont, csattanós lezárásául egy történeti-művelődéstörténeti korszaknak. 1918-ban jelent meg Budapesten a Szerb történelmi repertórium első (egyetlen) kötete, Margalits Ede tollából, mintegy folytatása a Horvát történelmi repertóriumnak. S ebben az 1918-ban napvilágot látott kötetben olvashatjuk az egész életében a népek között közvetítő Margalits Ede figyelmeztető vallomását:

„A szerb repertórium hivatva van ugyanazon célnak szolgálni, a történelmi érdeken kívül, mint a horvát repertórium: előmozdítani a magyarság és szerbség közeledését, kölcsönös megértését és megismerését, melyet előmozdít az utóbbiaknak okulása is a múltakon."[64]

Önmagában tanulságos, hogy oly sok előzmény, újságcikk, monográfia, fordítás után még mindig az *ismerkedés* fontosságát emlegeti a nemes szándékú Margalits; az azonban még inkább lényegesnek tetszik, hogy hisz munkája hatásában, szinte látni véli az eredményt, újabb lépést a közeledésben, a megértésben, az „ismerkedésben". A történelmi események ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy 1918-ban Margalits szava nem talált visszhangra. S bár a történeti kutatás az 1920-as esztendőkben sem szűnt meg, más érdekek, más szempontok és nem utolsósorban más módszerek kerültek az előtérbe. Nekünk azonban, akik a kapcsolatok történetével foglalkozunk, még ennek a korszaknak ellentétektől és harcoktól szaggatott viszonyaiból is fel kell tárnunk mindazt, amiből okulhatunk, amit folytatnunk nemcsak érdemes, hanem kell is.

Jegyzetek

[1] Dolgozatunkban felhasználtuk a korábban monografikus igénnyel megírt értekezések adatait is. Elsősorban korszakmonográfiánk tudománytörténeti áttekintését tekintettük irányadónak: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig. Budapest, 1979. 16–50, 302–341. Az alábbi művek egy-egy részletkérdésben segítettek: Délszláv–magyar kapcsolatok I. Szerk.: Veselinović-Šulc Magdolna és Csányi Erzsébet. Újvidék, 1982. 213–258.; Magdalena Veselinović-Anđelić: Srpskohrvatska narodna poezija u mađarskoj književnosti XIX. i XX. veka. Novi Sad, 1968.; Ugyanő: A szerbhorvát népköltészet a XIX. századi magyar irodalom tükrében. Újvidék, 1982.

[2] A kelet-európai, kelet-közép-európai kapcsolatformákról vö.: Fried István: Kelet- és Közép-Európa között. Budapest, 1986.; Ugyanő: Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Budapest, 1989.

[3] A komparatisztikai kutatás részdiszciplináiról és hierarchiájukról Manfred Schmeling (hg.): Vergleichende Literaturwissenschaft. Theorie und Praxis. Wiesbaden, 1981.; Dionyz Durisin: Theory of Literary Comparatistics. Bratislava, 1984.: Heinz Ischreyt: Kontakte. Bemerkungen über die Voraussetzungen

von Kulturbeziehungen und deren systematische Darstellung. In. Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Hg.: István Fried, Hans Lemberg und Edit Rosenstrauch-Königsberg. Red.: Heinz Ischreyt. Berlin, 1986. 9–44.; A komparatisztika kézikönyve. Szerk.: Fried István, Szeged, 1987.

[4] Újabban a művelődéstörténeti jellegű kontaktológia számára is tanulságosan: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk.: Balázs János, Budapest, 1989.

[5] Gáldi László: A Dunatáj nyelvi alkata. Budapest, 1947.; Ugyanő: A Dunatáj irodalmi fejlődése. Bubapest, 1947.

[6] Manfred S. Fischer: Nationale Images als Gegenstand Vergleichender Literaturgeschichte. Untersuchungen zur Entstehung der komparatistischen Imagologie. Bonn, 1981.; Vö. még: Maciej Kožmiński–Andrzej Sieroszewski: O stereotypie Polaka i Wegra w XIX i XX w. Kwartalnik Historiczny, 1980. 193–204.

[7] Az alábbi Jókai-művekről lehet szó: Az arany ember (1872), Rab Ráby (1879), Egy játékos, aki nyer (1882), De kár megvénülni (1885), Három márványfej (1886), A Magláy-család (1886), Az aradi hősnők (színmű, 1891), valamint több elbeszélésről, újságcikkről, versről.

[8] István Póth: Srpski broj časopisa „Magyar Szalon" iz 1894. godine. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 39 (1973) 3–4: 289–294.

[9] Kisfaludy Társaság Évlapjai 1 (1860/2–1862/3) 46; 16(1880/81) 64.; 18(1882/83) 49.; 25(1890/91) 28.

[10] Közös vállalkozásnak minősíthető az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben, valamint a Magyarország vármegyéi és városai c. monográfiasorozat. A szerb munkatársak között lelhető Antonije Hadžić, Jovan Grčić, Miloš Dimitrijević. A Heinrich Gusztáv szerkesztette Egyetemes Irodalomtörténetben a szláv irodalmak fejezeteit a szláv nemzeti irodalomtörténetek oly szakemberei írták, mint Pavle Popović, Aleksander Brückner vagy Ivan Prijatelj.

[11] Budapest, 1887. Olcsó Könyvtár 299. sz.; Új sorozat: 574–576. sz.

[12] „A speczalitások között nemcsak kiállításánál, hanem érdekességénél fogva is megemlítjük a Szrbszka Maticza (!) albumát, amelynek barna disznóbőrkötését vert aranyból készített méhkas díszíti (...) Karagyorgyevics Bozidór (!) herczeg – Tolsztoj fordítója – Jókai egy novelláját fordította le szerbre s adta ki pompás elzevir kiadásban." A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története. Budapest, 1898. 59, 74.

[13] Strausz Adolf: A Bosnyák föld és népe. Budapest, 1881–1882.; Asbóth János: Bosznia és Herczegovina. Úti rajzok és tanulmányok. Budapest, 1887. I-II.; Ugyanő: Bosnien und Herzegovina. Wien, 1888.; Ugyanő: An Official Tour through Bosnia and Herzegovina. London, 1890.; Solymossy Sándor: Úti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmácziából. Budapest, 1891.

[14] Margalits Ede: Márk királyfi. Katholikus Szemle 10 (1896) 268–291, 484–489. Önálló kiadvány formájában is. Ugyanő: A rigómezei ütközet. Szerb népdal a XIV. századból. Budapest, 1899.; Rigómezei dalok Radics Györgytől. Zombor, 1882.

[15] Sámi Lajos: Egy francia utazó déli Magyarországról. Vasárnapi Újság 17 (1870) 244–245.; György Endre: Montenegro története. Uo. 23 (1876) 438–439, 454–455, 467–470, 480–487. (A cikk forrása: G. Frillay-J. Whahowitj: Le Montenegro contemporain. Paris, 1876. A nevek helyesírásában az újságot követtük.)

[16] A továbbiakban csak tendenciákat jelzünk, a monografikus feltárás és a bibliográfiai felmérés még jórészt várat magára. Az 1. sz. jegyzetben említett műveken kívül: Gabriella Schubert: Geschichte der serbokroatisch-ungarischen literarischen Wechselbeziehungen. In: Festschrift für Nikola R. Pribić. Neuried, 1983. 295–305.

[17] Fried István: A délszláv népköltészet... (Vö. 1. sz. jegyzet); Ugyanő: Recepcija srpskohrvatske narodne poezije u mađarskoj književnosti u prvoj polovini XIX. veka. In: Uporedna istraživanja 2. Ured.: Nikša Stipčević. Beograd, 1982. 5–53.

[18] Szász Károly: A világirodalom nagy eposzai. Budapest, 1882. 2: 22–39. A magyar folklórkutatás néhány képviselője német fordításban olvasta a szerb dalokat és meséket: Arany László: Magyar népmeséinkről. Kisfaludy Társaság Évlapjai 4(1867/68–1868/69) 108–191.; Abafi Lajos: Két magyar népballadáról. Uo. 12(1876/77) 131–160.

[19] Hodinka Antal: Szerbia. Budapesti Szemle 28 (1892) 69: 208–230, 388–402. Említi Karadžić, Stojan Novaković, Sima Milutinović, Đura Jakšić, Ilić és Vujić működését.

[20] Kisfaludy Társaság Évlapjai 6(1870/71) 10. A következőkben Toldy Ferenc az „ezeréves egyenjogú baráti együttlét"-ről emlékezik meg.

[21] 7 (1871/72) 10. Az aláírók a közlés írásmódja szerint: Stephanus Lázics, Paulus Krcsarevics, Milan Dimitrievics.

[22] Uo. 14 (1878/79) 30–31.

[23] Uo. 50 (1916/17) 16.

[24] Uo. 27 (1892/92) 103–159.

[25] Vitkovics Mihály Művei I-III. Budapest, 1879.; Skupljeni Spisi Mihaila Vitkovića. Pančevo, é.n.; Piukovics Gábor Vitkovics Mihály Spomen Milicéje. Egyetemes Philologiai Közlöny 11 (1887) 327–334.; Uő: Vitkovics mint szerb író. Budapest, 1889.; Kosztolányi Zoltán: Vitkovics Mihály élete és írói munkássága. Budapest, 1902.; Rádits Dusán: Vitkovics Mihály. Újvidék, 1909. Szerb részről Jovan Grčić írásait emeljük ki, amelyek a Brankovo Koloban szerbül, a Művészvilágban magyarul jelentek meg.

[26] Letopis Matice srpske 68 (1889) 157: 1–24, 158: 30–58, 159: 30–53.

[27] Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn 1 (1887) 1:1.

[28] 1904-ben jelent meg a hatodik évfolyam.

[29] Uo. 1 (1887-88) 2: 162–164. hasáb.

[30] Az Egyetemes Philologiai Közlönyben jelent meg Hellebrant Árpád éves bibliográfiája, amely a filológiai dolgozatokon kívül a műfordítások adatait is tartalmazza. A XIX. század végétől 1918-ig jelent meg.

[31] Kisfaludy Társaság Évlapjai 24 (1889/90) 26–27.

[32] Belgrád és a szerbek. Magyarország és a Nagyvilág (1867) 73–74.

[33] Verovác Mladén (!): A Cernágorok. (Szerb kútfők nyomán) Uo. 6 (1870) 131.

[34] Sp. J.: A dodola (Szerb népszokás). Hazánk s a Külföld 6 (1870) 2: 669–670.

[35] A montenegrói vladika. Vasárnapi Újság 23 (1876) 195–196.

[36] Az Egy játékos, aki nyer c. regényre gondolunk.

[37] A töméntelen mennyiségű újságcikkből mint jellegzeteseket emeljük ki az alábbiakat: A montenegróiak. Hazánk s a Külföld 6 (1870) 2: 423–426.; Törökország népei és egymáshoz való viszonyuk. Fővárosi Lapok 13 (1876) 418–420.

[38] Tihomir Ostojić: Arany János levele Jovánovics Jánoshoz. Irodalomtörténeti

Közlemények 25 (1915) 242.; Póth István: Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz. Világirodalmi Figyelő 6 (1960) 443–446.

[39] Bajza József: Hajnal Márton. 1883–1905. Egyetemes Philologiai Közlöny 30 (1906) 713. Hajnal a Zrínyi- és Frangepán-családnak a horvát s a magyar irodalomban játszott szerepével foglalkozott, valamint kajhorvát problémákkal. A horvát történelem és a magyar nyelv szláv jövevényszavai témakörében publikált recenziókat. E korban fontosak még Szegedy Rezső dolgozatai: A Toldi-trilógia szerb fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények 27 (1917) 385–404. stb. Szegedy fenti fejtegetését rosszindulatú szerkesztői megjegyzések kísérik.

[40] Mutatóba néhány cím: Szávics Milán: Vázlatok a szerb irodalom köréből. Művészvilág 4 (1902) 3, 5, 7, 9, 11, 13.; Hadzsics Antal: A szerb színészet Magyarországon. Magyar Szalon 8 (1891) 15: 106–108.; Jankulov Boriszláv: Magyar temetők a Balkán-félszigeten. Ethnographia 25 (1914) 177–179.; Hadzsics Antal: A végzet (Szerb mese.) In: Árvizkönyv Szeged javára. Szerk.: Szász Károly: Budapest, 1880.

[41] A De kár megvénülni c. regényről van szó.

[42] Mátyás király emléke a szlovén népmondákban. Ethnographia 1 (1890) 306–307.

[43] Hellebrant idézett bibliográfiájában van összegyűjtve az anyag.

[44] II. Petrovics Nyegos Péter: Hegyek koszorúja (Gorski vijenac). Ford.: Gyiszálovics Veszelin. Budapest, 1902.

[45] Braniszláv Nusics: Egy káplár emlékeiből. Ford.: Skrbics Tivadar. Budapest, 1903. (Vö.: Letopis Matice srpske 76 (1903) 218: 118.)

[46] Ethnographia 1 (1890) 8. 1890-ben a „Társaság" egyik előadásán hangzott el Antonije Hadžić A magyarországi szerbekről, valamint Iványi István: A szabadkai bunyeváczokról c. előadása. Ez utóbbit közli az ethnographia 2 (1891) 185–200.

[47] Ismét csak a kutatási tendenciákat jelezzük: Bellosics Bálint: Dodola (Adatok az esőcsináláshoz). Uo. 6 (1895) 418–422.; Uő: Baranyamegyei sokácz babonák. Uo. 15 (1904) 216–218.; Uő: Adalékok szerbjeink néphitéhez. Uo. 275–278.; Margalits Ede: Koledák a délszlávoknál. Uo. 11 (1900) 163–167.; Hajnal Ignácz: Bácskai szerb lakodalmi szokások. Uo. 19 (1908) 41–43.; Szegedy Rezső: A délszláv népköltészet Filip Mađarinja. Uo. 25 (1914) 292–298.; Uő: Mátyás királlyá választása a délszláv népköltészetben. Uo. 27 (1916) 47–60.; Uő: Ki volt Janko Szibinyáni? Uo. (1917) 35–42.

[48] Uo. (1909) 321–340.

[49] Szegedy Rezső: Téves felfogás a régi horvát énekek rigómezei ciklusáról. Uo. 24 (1913) 276–283.

[50] A folyóirat beszámol a budai (tabáni) és a pesti szerb templomban megrendezett, Kornelije Stanković emlékére tartott ünnepélyekről: 2 (1891) 51. K. Stanković magyar nyelvű életrajza: Vasárnapi Újság 37 (1890) 50. sz.

[51] Szekulics Géza: Beátrix királyné emléke a délszláv népköltészetben. Századok 47 (1912) 607–613.

[52] Uo. 138–144.

[53] Századok 2 (1868) 494.

[54] Uo. 14 (1880) 168–174, 234–237. Az idézet a 168. lapon.

[55] Uo. 25 (1891). Itt jegyzem meg, hogy szerzőnk tárgyilagos leírást ad egy másik számban A szláv Maticzák címmel. Uo. 29 (1895) 183–186, 282–285. A szerb Maticáról: 183–185, a horvátról: 185–186, a szlovénről: 284, a dalmátról: 285.

[56] Uo. 24 (1890) 507–509.

[57] Jókai Mór Följegyzései. Budapest, 1967. 2: 212, 416, 759, 1: 503, 530.

[58] Dudás Gyula: Szerb volt-e Szerémi? Századok 21 (1887) 462–464.

[59] Thim József: Szláv irodalmi szemle. Uo. 27 (1893) 815–816.

[60] Sziklay László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. Budapest, 1955. 81–88.

[61] Sebestyén Gyula: Szerbia a magyar történetben. Fővárosi Lapok 13 (1876) 2: 200.

[62] Thim József: A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. I-III. Nagy-Becskerek, 1892.; Uő: Az Obrenovicsok fellépése a forradalom alatt. Zombor, 1894.; Kállay Béni: A szerb fölkelés története. 1807–1810. Kiadta: Thallóczy Lajos. Budapest, 1909. I-II.; Uő: Geschichte des serbischen Aufstandes. 1807–1810. Hg.: Ludwig Thallóczy. Wien, 1910.

[63] Jókai Mór: Politikai beszédek II. (1876–1896). Budapest (1930.) 23–24, 196, 373.

[64] Margalits Ede: Szerb történelmi repertórium. Budapest, 1918. V. Ez évben jelent meg Horváth János: Petőfi és a szerbus manier c. tanulmánya. Irodalomtörténet 7 (1918) 302–308. Itt a német közvetítés hatására trochaikussá vált deseterac magyar irodalmi sorsáról olvashatunk. Vö. még: Pukánszky Béla: Herder hazánkban I. Herder és a népies irány. Budapest, 1918. A tanulmány behatóan foglalkozik a szláv népköltési gyűjtések, így Vuk Karadžić magyar fogadtatásával.

Rezime

Srpsko-mađarski kulturni kontakti za vreme dualizma

Autor, profesor Katedre za komparativnu književnost na Univerzitetu Atila Jožef u Segedinu, u svojoj studiji analizira kontakte na planu književnosti, folklora, istorijske publicistike i drugih žanrova između srpskog i mađarskog naroda za vreme dualizma u Austrougarskoj monarhiji. Pregledom mađarske štampe ovoga perioda, mogao je da konstatuje živo interesovanje mađarske javnosti za zbivanja u kulturnom životu Srba u Monarhiji, kao i Srba u tadašnjoj Srbiji. Na osnovu navedenih izvora (članaka, studija, prevoda i objavljenih dela) može se zaključiti, da živo interesovanje za balkanski i srpski folklor ima svoj izraziti trend tokom celog veka; to je period objavljivanja i posebnih publikacija iz toga žanra. Poseban akcenat autor stavlja na analizu političkih prilika u samoj Monarhiji, kao i na pokrete Srba, koji su živeli na teritoriji Monarhije. Svoju analizu i konstatacije studija bazira na izrazito velikom fondu do sada manje tretiranih izvornih članaka i studija iz štampe navedenoga perioda. Prema tome, pruža za mađarsko-srpsku književnu, istorijsku i folklornu komparatistiku veoma dragocene izvore za dalja istraživanja.

Summary

Serbo-Hungarian Cultural Relations in the Period of Dualism

The author, professor of the Department of Comparative Literature of the University of Attila József of Szeged analyzes in his essay the relations in the field of literature, folklore, historical journalism and other genres between the Serbian and Hungarian peoples in the Austro-Hungarian Monarchy in the period of dualism. Through the review of the Hungarian publicist writing of this period it is possible to recognize a vivid interest of the Hungarian public for the cultural life of the Serbians in the Monarchy as well as of the Serbians living in Serbia at that time. On the basis of the mentioned sources (articles, essays, translations and published works) it may be concluded that the vivid interest for the Balkan and Serbian folklore has it pronounced trend during the whole century; that is the period of publishing special publications of this genre. The author lays special stress on the analysis of political circumstances in the Monarchy itself as well as on the movement of Serbians who lived in the territory of the Monarchy. The author builds his analysis and statements upon a really great number of authentic articles and essays from the contemporary publicist writing of the quoted period, being rarely treated till now, accordingly, he gives very precious sources for further investigations in the field of the Hungarian-Serbian literary, historical and folklore comparatistics.

Jung Károly

BORISLAV JANKULOV LEVELEI SEBESTYÉN GYULÁHOZ DÉLSZLÁV HŐSDALFORDÍTÁSAINAK KÖZZÉTÉTELE ÜGYÉBEN

A *Létünk* tavalyi első számában (XX. évf. 1990. 1. 81–90.) tettem közzé *Borislav Jankulov elfelejtett délszláv hősdal-fordításai – A magyar–délszláv kapcsolattörténeti archeológia ismeretlen fejezete* c. dolgozatomat, melyben Jankulov századfordulón készült, Székely János–Banović Sekula délszláv epikus hősről szóló nyomtatásban soha meg nem jelent, elfelejtett fordításkéziratának előkerüléséről számoltam be. A beszámolóval együtt – mutatványul – a nyolc hősdal-fordítás egyikét is közzétettem. A beszámoló 1989 októberében íródott, s előadásként elhangzott *A hagyomány továbbélésének lehetőségei – IV. Jugoszláv–magyar folklór konferencia* c. tanácskozáson, Újvidéken, november elején. A hősdal-fordításokat, valamint a hozzájuk tartozó előszót és jegyzeteket tartalmazó kéziratot 1989 januárjában leltem meg a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárának anyagában (jelzete: EA 3630), s a beszámolóban leírásán, elemzésén, kortörténeti és kapcsolattörténeti ismertetésén kívül kísérletet tettem keletkezése idejének meghatározására is. Erre azért volt szükség, mert maga a kézirat keltezetlen, semmiféle adat nem tájékoztat benne keletkezésének időpontjáról.

A Jankulov-filológia (eléggé szegényes) adatai alapján azt a feltevést fogalmazhattam meg, hogy a fordításkézirat mindenképpen abban az időszakban születhetett, amikor Jankulov Baján tanárkodott a Tanítóképző Intézetben, tehát 1905–1918 között, egyéb adatok azonban közelebbi időpont megállapítását is lehetővé tették. Mivel a Révai Lexikon 1914-es Jankulov Boriszláv-szócikke sajtó alatt levőnek mondja a Székely Jánosról szóló „szerb románc-gyűjtemény" magyar fordítását, kézenfekvő volt a következtetés, hogy a fordítások – amelyeket dolgozatomban a felfedezett kézirattal azonosítottam – mindenképpen előbb készültek el. Feltevésem tehát az volt, hogy Jankulov valószínűleg 1912–1913 táján fordíthatta magyarra a Banović Sekuláról szóló délszláv (szerb) epikus énekeket és küldte el Sebestyén Gyulának, az Ethnographia szerkesztőjének közzététel céljából. Azt a hipotézist is megfogalmaztam dolgozatomban, hogy Jankulov előbb folytatásos folyóiratközlésre gondolhatott, s csak aztán alakulhatott ki –

feltevésem szerint az Ethnographia szerkesztőjével való megbeszélés (levelezés) alapján – a kötetben való közzététel gondolata. A kötetben való közzététel feltevését a lexikoncímszó látszott alátámasztani. Annak a feltevésemnek is hangot adtam, hogy a megjelenés elmaradását minden valószínűség szerint az első világháború kitörése okozta.

Mindezeket a feltevéseket azonban írott bizonyítékok nem támasztották alá. Cikkemben azonban utaltam arra, hogy a feltevéseket igazoló (vagy cáfoló) adatok a Jankulov és Sebestyén között feltételezett levelezés alapján várhatóak, ha folyt ilyen levelezés, s az fenn is maradt. Arról még beszámolhattam, hogy a budapesti Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, ahol tekintélyes számú Sebestyén-levél található, nics nyoma a Jankulovval folytatott esetleges korrespondenciának, ugyancsak negatív eredményre vezetett az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárában való érdeklődés is. Ily módon tehát dolgozatom megfogalmazásáig nem jutottam nyomára a feltételezett levelezésnek.

Ez év tavaszán néprajzkutató kollégák tájékoztatása alapján tudtam meg, hogy a hatalmas Sebestyén Gyula-hagyaték legnagyobb része a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárába került, tehát éppen oda, ahol a Jankulov-féle fordításkézirat is található. Minden bizonnyal a kutatói rövidzárlat és szórakozottság okozhatta, hogy a levelezést nem ott kezdtem kutatni, ahol kellet volna, vagyis az Ethnologiai Adattárban. Ez év májusának végén aztán betekinthettem az ott őrzött Sebestyén levelezésbe, s azonnal rá is bukkantam Borislav Jankulovnak négy, Sebestyén Gyulához intézett levelére, illetőleg két levélre és két levelezőlapra. Mind a négy levél a Székely Jánost szerepeltető délszláv hősénekek fordításával és közzétételével kapcsolatos. Úgy látszott tehát, hogy mód nyílik a dolgozatban felvázolt feltevések igazolására vagy cáfolatára. Mint majd az alábbiakból látható lesz, ez csak részben van így. Módomban állt áttekintenem Sebestyén Gyula levélfogalmazványainak anyagát is, abban azonban Jankulovhoz szóló levélfogalmazvány nem került elő.

Az alábbiakban tehát – a kérdéskörre vonatkozó filológiai adalékként – Jankulov leveleit közlöm, s elemzésükkel megkísérlem jobban megvilágítani Jankulov elfelejtett délszláv hősdal-fordításainak keletkezéstörténetét és más vonatkozásait. Megyjegyzendő azonban, hogy a Sebestyén-hagyaték feldolgozása a Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárában nem fejeződött be, tehát nem lehetetlen, hogy esetleges további Jankulov-levelek is előkerülhetnek még. Ez annál is inkább valószínű, mert Jankulov egyetlen közlése az Ethnographiában 1914-ben jelent meg *(Magyar temetők a Balkán félszigeten.* XXV. évf. 177–179.), s bizonyára e kézirat kapcsán is folyhatott levelezés. Másrészt ez az az időszak, amikor a hősdalfordítások kapcsán is írt leveleket Jankulov Sebestyénhez.

Borislav Jankulov (eddig ismert) levelei Sebestyén Gyulához időrendi sorrendben a következők:

1. Fekete tintával írt levél, autográf, kettőbe hajtott levélpapíron. Borítékja nem maradt fönn. Jelzete: EA 13148/2346.

Nagyságos Uram! Baja 1912. nov. 2.

Szándékom a Szekuláról szóló egész szerb énekkört (8 ének) magyar fordításban bemutatni; azt hiszem, hogy e magyar hősről szóló énekek az ethnographusnak és a történetírónak egyaránt igen sok tanulságot fognak nyújtani. Ezért kérem, szíveskedjék őket az „Ethnographia" legközelebbi számában már, ha lehet, közzétenni.

Nagy köszönettel és mély tisztelettel vagyok híve

Dr. Jankulov Boriszláv
képző int. tanár Baja
Képezde

2. Fekete tintával írt levelezőlap, autográf. Jelzete: EA 13148/2347.

Baja 1913. január 31.

Nagyságos Uram!

Ha netán, mint azt impurumban észrevettem, a beküldött tisztázatban is Szekula neve mellé a második lapon fent „szlavoniai bán" helyett véletlenül tévesen „horvát bán"-t írtam, úgy kérem, méltóztassék, hacsak nem késő már, a nyomtatásnál a hibát kijavítani, hogy Szekula szlavon bánként szerepeljen.

Bocsánatot kérek ezért az alkalmatlankodásért, de azt hiszem, hogy a tárgy és a folyóirat ellen vétenék, ha valamely hibát tudva nem javítanék ki.

Szívességét és jóindulatát köszönve vagyok

mély tisztelettel híve
Dr. Jankulov Boriszláv

A közlés a Magyar Királyi Posta országcímeres levelezőlapján íródott, a bajai postabélyegző kelte azonos a kézzel írottal. A címzés:

Nagyságos
Dr. Sebestyén Gyula úrnak
magy. nemz. múzeumi igazgatóőr, stb. stb.
Budapest
M. Nemzeti Múzeum

3. Fekete tintával írt levelezőlap, autográf. Jelzete: EA 13148/2349.

1913. é. május hó 17-én

Nagyságos Uram!

Én még múlt év novemberében küldtem be „Bánovity Szekula" című értekezésemet és fordításomat, a mely még eddig nem jelent meg folyóiratunkban. Méltóztassék kérem e mellékelt lapon értekezésem sorsáról értesíteni, és egyúttal kérem, szíveskedjék azt legalább most az utolsó számban közzétenni, hogy a hátralévő fordításokat és a Szekulára vonatkozó mythologiai adatokat is közölhessem.

Köszönve szívességét és jóindulatát vagyok mély tisztelettel alázatos szolgája

Dr. Boriszláv Jankulov tanár

A lap bal alsó sarkában Sebestyén Gyula tintával írt vastag tollú megjegyzése: V. 913 V/19.

Jankulov sorai a Magyar Királyi Posta letéphető válaszlevelezőlappal ellátott országcímeres lapján íródtak, amelyen az alábbi nyomtatott szöveg is olvasható: A lap másik fele válaszadásra való. A kissé elmosódott bajai postabélyegző kelte azonos a kézzel írottal. A címzés:

Nagyságos

Dr. Sebestyén Gyula úrnak
Az „Ethnographia" szerkesztőjének

Budapest
Nemzeti Múzeum

4. Fekete tintával írt levél, autográf, kettőbe hajtott levélpapíron. Borítékja nem maradt fönn. Jelzete: EA 13148/2351.

Baja 1913. nov.23.

Nagyságos Uram!

Itt küldök még négy Szekula-románcot és mély tisztelettel kérem, méltóztassék a nyolc éneket, ha lehet, folytatólagosan közölni. Még három éneket szeretnék e körből magyarra fordítani, és akkor a Székely János-féle énekkör teljes volna magyar fordításban.

Becses pártfogását kérve mély tisztelettel vagyok híve

Dr. Jankulov Boriszláv
tanítóképző int. tanár

Az egyes levelekkel kapcsolatban a következő megjegyzések tehetők:

1. A levél közvetlen hangvétele lehetővé teszi azt a feltevést, hogy Jankulovnak nem ez lehetett az első Sebestyénhez írott közlése. Ezt látszik alátámasztani az az elvárás is, hogy a fordító a folyóirat legközelebbi számában kéri a hősdalok közzétételét. A levél közvetett bizonyítéka továbbá annak, hogy a hősdalfordítások (legalábbis az első négy) 1912 novemberéig elkészültek.

2. A levelezőlapon jelzett tévedés valóban előfordul a Sebestyénhez elküldött bevezető rész *(A Bánovity Szekuláról szóló mondakör a szerb hősregékben)* megfelelő lapján. Hogy a Székely Jánosról szóló szerb hősénekek bevezetője és kézirata az Ethnologiai Adattárban nem egy jelzet alatt található Jankulov leveleivel, az annak a következménye, hogy a hősdalfordításokat még az ötvenes évek elején kiemelték a hagyatékból, s külön számon bevezették, a levelezés feldolgozására pedig csak a hetvenes évek derekán került sor. A kérdeskört nem kutatta senki, ezért a hősdalok kéziratának adatai közt nem szerepel utalás a más jelzet alatt található levelezés Jankulovtól származó leveleire.

3. Ez a lap a bizonyítéka annak, hogy a beküldéstől számított fél év alatt Sebestyén nem kerített időt a Jankulov fordításaival való foglalkozásra, s nem is válaszolt a fordító két levelére. Innen tudjuk meg azt is, hogy az első levéllel együtt jutott el az Ethnographia szerkesztőjéhez a bevezető értekezés, valamint a hősdalfordítások első négy darabja. A válaszlevelezőlap le van tépve, s ott van Sebestyén megjegyzése is: V[válaszolva], két nappal Jankulov lapjának kelte után. Ez annak a bizonyítéka, hogy a szerkesztő ezúttal már válaszolt Jankulovnak, bizonyára röviden, amennyire a válaszlevelezőlap terjedelme megengedte. Ezt a válaszlevelezőlapot, sajnos, nem ismerjük. Az újvidéki Szerb Matica Kézirattárában, ahol Jankulovnak van bizonyos hagyatéka, Sebestyéntől írott levél nem szerepel.

4. Jankulovnak ebből a leveléből nem lehet semmi olyant kiolvasni, ami arra engedne következtetni, hogy Sebestyén ígéretet tett volna a fordítások és a bevezető értekezés közlésére. Valamiféle biztatásra vallhat azonban az a tény, hogy Jankulov a levélhez „még négy Szekula-románcot" mellékelt, s azok folytatólagos közlését kéri. Talán a nem elutasító válasz bizonyítéka lehet az a közlés, hogy Jankulov még három hősének lefordításának szándékáról számol be, bár az a megjegyzése, hogy „akkor a Székely János-féle énekkör teljes volna magyar fordításban" mai szemmel nézve korrekcióra szorul. Dávid András kutatásaiból tudjuk ugyanis (lásd a beszámolóban írottakat!), hogy ez az énekkör a tizenegy éneknél lényegesen gazdagabb a délszláv epikus költészetben; legalább tízszerese. A levél nyolc éneket említ, azt a nyolcat, amelyet az Ethnologiai Adattárban kutatásaim során végül is megtaláltam. Több szöveg fordítása tehát 1913 november végéig nem készült el, s az egy évvel korábban elküldött négy szöveg sem került közlésre, hisz Jankulov ebben a levelében a nyolc ének folytatólagos közlését kéri. Hogy Jankulov erre a második küldeményére kapott-e választ Sebestyén Gyulától, nem tudjuk, ilyen levél eddig nem került elő. Közvetett – és nyomtatásban olvasható – adatból azonban feltételezhető; a föntebb említett Révai Lexikonban ugyanis az olvasható, hogy sajtó alatt van tőle a Székely Jánosról szóló szerb románc-gyűjtemény. A lexikon vonatkozó kötete 1914-ben jelent meg, Jankulovnak tehát rendelkeznie kellett valamilyen ígérettel Sebestyén Gyula részéről, ha a lexikon még valószínűleg 1913-ban folyó adatgyűjtése és előkészítése során biztos tényként nyilatkozhatott a hősdal-fordítások közléséről.

Ennyi lenne tehát, amit Jankulov négy levele hozzátesz a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárában őrzött hősdalfordírtásai keletkezéstörténetéhez, valamint a közzétételre tett erőfeszítései megértéséhez. E levelek fényében szinte kínálkozik az alkalom, hogy a kézirat felfedezéséről szóló beszámoló egyes feltevéseit megvizsgáljam.

Jankulov leveleinek keltezése és a bennük közöltek alapján ma már bizonyítottnak kell tekinteni azokat a feltevéseket, amelyek a fordítások keletkezésének időpontjával kapcsolatban a tanulmányban megfogalmazódtak, mivel a kézirat maga keltezetlen, s semmiféle adat nem árulkodik rajta elkészülésének idejéről. A levelek azt a feltevést is teljes egészében igazolták, hogy a kézirat nem egyidejűleg készült el, hanem folytatásokban,

s a fordító Jankulov valóban folytatásos közlésre gondolt. Nem igazolják viszont a levelek azt a hipotézist, hogy a fordító és Sebestyén Gyula a kötetben való megjelenés gondolatával is foglalkoztak volna. Nem is cáfolják azonban, hisz Jankulov levelei mellett nem ismerjük Sebestyén esetleges válaszait, amelyek közül egy biztosan eljutott Jankulovhoz, hisz ennek nyoma van a 3. számú lapon. Bizonyára egyéb közlendői is voltak az Ethnographia szerkesztőjének, mert ha a Banović Sekuláról szóló hősdalfordítások nem is jelentek meg a folyóiratban, megjelent 1914-ben Jankulovnak egy rövid tanulmánya, tehát ennek a cikknek a közlésével kapcsolatban is minden bizonnyal levelezett egymással a bajai tanár Jankulov és a szerkesztő. Nem lehetetlen, hogy Jankulov további levelei, s esetleg Sebestyén hozzá intézett leveleinek fogalmazványai a Sebestyén-hagyaték eddig feldolgozatlan részében lappanganak. Elképzelhető, hogy erről belátható időn belül meg lehet majd bizonyosodni.

Még egy közvetett bizonyítéka lehet annak, hogy a Székely Jánosról szóló délszláv hősénekek magyar fordításának könyvben való kiadása mégsem volt (vagy lehetett) puszta feltevés a Jankulovval kapcsolatos filológiai adatok alapján. A Sebestyén-hagyatékban való kutatás során bukkantam rá ugyanis egy levélfogalmazványra, amelyben Sebestyén Gyula két olyan műnek a kiadása ügyében írt felterjesztést a kultuszminiszterhez, amely bennünket is érdekelhet. Mindkettőnek a fordítója a századforduló ismert komparatistája, Szegedy Rezső, s mindkettő délszláv hősénekeket tartalmazott volna – ha megjelenik. Jelezzük itt a Sebestyén Gyula által leírt címeket, mert az sem lehetetlen, hogy egyszer még ezek a kéziratok is előkerülnek a hagyatékból: *Hunyadi János mondaköre a délszláv hagyományban. Guszlár énekek.* Továbbá: *Magyarhorvát vitézi énekek.* (A fogalmazvány jelzete: EA 13140/80.) Nincs tudomásom róla, hogy ezek a művek könyv alakban napvilágot láttak volna. Ha tehát Sebestyén ilyen terveket forgatott fejében a délszláv hősénekek magyar kiadása kapcsán, akkor azt sem lehet kizártnak tartani, hogy az időben szinte ugyanakkor (1912–1913-ban) hozzá eljuttatott Jankulov-féle fordítások és előszó kötetnyi terjedelme is indokolhatta a kiadás lehetőségét. Ez a kérdés azonban ebben a pillanatban nem válaszolható meg.

A levelek nem igazolják azt a feltevésemet sem, hogy Jankulov a délszláv hősénekek magyar fordításához az indíttatást egy feltételezett bajai szellemi műhelyben kapta, melyben rajta kívül az ugyancsak folklorista és szláv származású Bellosics Bálint is jelen lehetett. (Ezt a feltevésemet a bajai Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet Értesítőinek vonatkozó számai sem erősítik meg.) Ezzel szemben viszont nem lehetetlen, hogy az indíttatást Jankulov éppen az Ethnographia összehasonlító népköltészeti dolgozataiból meríthette, melyek közül egy három folytatásból álló sorozat (s éppen Szegedy Rezső tollából!) 1912 első felében jelent meg. *(Hunyadi János rigómezei csatája a régi horvát népköltészetben.* XXIII. évf. 1–15, 65–78, és 144–154.) Szegedy Rezső ugyan a régi horvát népköltészeti anyag magyar vonatkozásait elemzi, de ennek keretében igen nagy terjedelmet szentel Székely János–Banović Sekula felbukkanásának egyrészt a régi horvát hosszúsoros hősénekekben (bugarštice), másrészt a rendelkezésre álló

történeti adatok alapján megrajzolja a történeti személyiség Székely János alakját is. Szegedy Rezső tanulmányából olyan elképzelés körvonalai rajzolódnak ki, hogy a rigómezei hősdalciklus – többek között Székely Jánossal is foglalkozó – horvát darabjai régebbiek a szerb népköltészet epikus tízesekben megfogalmazott hasonló (vagy identikus) tartalmú hősénekeinél, sőt arra is gondol, hogy az utóbbiak az előbbiek hatására alakultak ki, azzal természetesen, hogy a szerbség körében a hosszúsoros énekek az epikus tízes modorára váltottak át. Ennek a problémakörnek az elemzése nem ennek a rövid filológiai adaléknak a feladata, történetileg nézve azonban nem kétséges, hogy a délszláv nyelvterületen a hosszúsoros epikus énekek (bugaršticák) időben jóval megelőzték az epikus tízesekben (deseteracok) megfogalmazott hősénekek XVIII–XIX. századi egyeduralmát. Tanulmányában Szegedy Rezső bő részleteket, sőt egész énekeket is közöl saját – tartalmilag és formailag hű – fordításában, többek között Banović Sekuláról is.

Nem lehetetlen tehát, hogy éppen ez az 1912-ben megjelent tanulmány indította Borislav Jankulovot arra, hogy Szegedy Rezső ellenében a szerb népköltészet Banović Sekuláját kísérelje meg bemutatni a magyar szakmai közönségnek. A Banović Sekuláról írt bevezető tanulmányában ugyan nem említi Szegedy Rezsőt, s nem is hivatkozza tanulmányát, ezzel szemben viszont *Az udbinyai bég és Bánovity Szekula* című hősénekfordításához írt eligazító jegyzeteiben hivatkozza Szegedy Rezső tanulmányát, tehát ismerte azt. Ennek a hőséneknek a fordítása az első négy között készült el, tehát azok között, amelyeket Jankulov 1912 novemberében juttatott el Sebestyénhez, az Ethnographia szerkesztőjéhez. A folyóirat következő, 1913-as évfolyamában Szegedy Rezső még egyszer visszatért egy tanulmányban a maga elképzelésének védelméhez. *(Téves felfogás a régi horvát énekek rigómezei ciklusáról.* 1913. XXIV. évf. 276–283.) Ezt a cikket ugyan Jankulov az ugyanennek az esztendőnek (1913) végén Sebestyénnek küldött további négy szerb epikus ének fordításainak jegyzeteiben nem hivatkozza, hivatkozza viszont A. Soerensen dolgozatát, amelynek cáfolatául Szegedy Rezső dolgozata íródott. Úgy találom tehát, hogy ezek az időbeli egybeesések támogatják újabb feltevésemet, hogy Borislav Jankulov Szegedy Rezső ellenében vállalkozott (volna) a szerb népköltészet Banović Sekulájának védelmére – a magyar szakmai közvélemény előtt.

Ennek a feltevésnek a fényében lenne igazán fontos és izgalmas Sebestyén Gyula Jankulovhoz írt válaszainak ismerete, hisz ezekből tudhatnánk meg, hogy Sebestyén miért nem közölte a fordításokat, s azt is, hogy miért nem ütköztette folyóiratában az akkor már ismert, s 1914-ben már egyetemi tanár Szegedy Rezső elképzeléseit Banović Sekuláról a hozzá képest ismeretlen vidéki képző intézeti tanár Borislav Jankulovéval. A kérdőjelek tehát egyre szaporodnak a probléma kapcsán.

Horvátbarát vagy szerbbarát szempontjaitól függetlenül sem az 1914-ben Margalits Ede örökébe lépő pesti egyetemi tanár Szegedy Rezsőnek, sem pedig a bajai képző intézeti tanár Borislav Jankulovnak nem jelentek meg könyv alakjában a délszláv epikus költészetből készült műfordításai.

Jankulovéi pedig, mint a kérdés kapcsán közzétett dolgozataimból látható, folyóiratközlés formájában sem. 1914 nyarán ugyanis kitört a világháború, s Jankulovot az elsők között mozgósították. Majd csak 1918-ban szerelt le, hiába folyamodta a Képző minden esztendőben felmentését. Szegedy Rezső igen fiatalon, 1922-ben elhunyt, s tanulmányai sem jelentek meg soha összegyűjtött formában, bár tematikájuk és elmélyültségük alapján mindenképpen megérdemelték volna, sőt ma is megérdemelnék. Azt sem tudjuk, hogy Jankulovnak a bevonulása előtt jó fél esztendővel írt levele (jelen közleményünkben a 4. számú) után folyt-e levelezés közte és Sebestyén Gyula között, bár az Ethnographiában 1914-ben közölt más jellegű rövid dolgozata alapján ez feltételezhető. Tudjuk azonban, hogy rövidesen összeomlott a Monarchia, Jankulovot az új szerb kormányzat Pancsovára vezényelte, megvonták Kelet-Közép-Európa új határait, s Jankulov kézirata és levelei Sebestyén Gyula iratai között maradtak, ott szunnyadtak hosszú évtizedeken át, felfedezőjükre várva.

A Jankulov által készített nyolc épikusének-fordítás, valamint a hozzájuk írt bevezető értekezés a magam kísérő tanulmányával együtt hamarosan megjelenik az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, valamint a Forum Könyvkiadó közös kiadásában.* A megjelenés éve egybeesik a szerbség nagy népvándorlásának háromszázadik évfordulójával, s ezzel szimbolikus jelentést is nyer: a magyar és szerb nép hosszú évszázadok óta folytonos kapcsolatainak, egymásrautaltságának elfelejtett századfordulós kapcsolattörténeti dokumentuma abban az esztendőben ébred fel háromnegyed évszázados álmából, amikor Európának ebben a részében a magyarság a szerbséggel együtt ünnepli egy tragikus időben nyújtott segítő kézfogás évfordulóját.

Rezime

Pisma Borislava Jankulova Đuli Šebešćenu u vezi sa objavljivanjem prevoda južnoslovenskih epskih pesama

Januara 1989. godine autor članka je otkrio u Etnološkoj dokumentaciji Etnološkog muzeja u Budimpešti kompletan rukopis mađarskog prevoda osam južnoslovenskih epskih pesama o Banović Sekuli. Reč je o prevodima Borislava Jankulova, rađenih pre prvoga svetskoga rata, koji, međutim, nigde nisu štampani. (Okolnosti otkrivanja, sadržaj rukopisa, kao i hipoteza autora o verovatnim uzrocima neobjavljivanja tih prevoda dati su u radu, koji je objavljen u ovom časopisu na stranicama 81–90. u broju 1. za 1990. godinu.) U istoj dokumentaciji autor je kasnije našao i četiri pisma prevodioca Borislava Jankulova upućena Đuli Sebešćenu, uredniku časopisa „Ethnographia" u Budimpešti. Sva se pisma odnose na objavljivanje

* A könyv időközben megjelent. Pontos adatai: Délszláv hősénekek Székely Jánosról. Fordította és a bevezetést írta Borislav Jankulov. Utószó kíséretében közzéteszi Jung Károly. Forum Könyvkiadó – A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1990.

pomenutih prevoda u tom časopisu i delimično objašnjavaju namere i nastojanja prevodioca. Ovaj članak je filološki prilog prezentaciji Jankulovljevih prevoda južnoslovenskih epskih pesama koji u velikoj meri potvrđuju autorove hipoteze (formulisane u pomenutom radu) o verovatnom vremenu nastanka, o namerama i o planiranom mestu (inače neuspelog) objavljivanja. Pisma su nastala 1912–1913. godine i upućena su iz Baje, gde je Jankulov službovao u Preparandiji. (Rukopis prevoda Borislava Jankulova sa uvodnim tekstom i opširnim pogovorom autora ovoga priloga je inače objavljen u zasebnoj knjizi pod naslovom: Délszláv hősénekek Székely Jánosról – Južnoslovenske junačke pesme o Banović Sekuli – u zajedničkom izdanju Izdavačkog preduzeća Forum i Instituta za hungarologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 1990. godine.)

Summary

Borislav Jankulov's Letters to Gyula Sebestyén Relating to Publishing the Translation of South-Slav Heroic Poems

In January 1989 the author of this work discovered the complete manuscript of the Hungarian translations of eight South-Slav heroic poems on Sekula Banović in the Ethnological Documentation of the Ethnological Museum in Budapest. These are Borislav Jankulov's translations made before the Great War, however, they were not printed anywhere. (The circumstances of discovering, contents of the manuscript as well as the hypothesis of the author about the possible reasons of not publishing these translations are given in the work, being presented in this journal in the pages 81–90, no. 1/1990). In the same documentation the author found later also four letters of the translator Borislav Jankulov sent to Gyula Sebestyén, the editor of the journal „Etnographia" in Budapest. All the letters are related to publishing the a. m. translations in that journal and, to a certain extent, they explain the translator's intentions and efforts. This work is a philological contribution to Jankulov's translations of South-Slav heroic poems, which considerably confirm the author's hypothesis (formulated in the mentioned work) about the possible time of origin, intentions and planned place of (just to mention – unsuccessful) publishing. The letters were written in 1912–1913 and were sent from Baja where Jankulov was employed in the Teachers' Training School. [The manuscript of Borislav Jankulov's translation with the introducing text and detailed afterword of the author of this work was formerly published in a book under the title: South-Slav Heroic Poems on János Székely (Délszláv hősénekek Székely Jánosról) in the joint publication of two publishers – Forum and the Institute for Hungarology of the Philosophical Faculty of Novi Sad in 1990.]

Szeli István

EGY DÉLSZLÁV HŐSÉNEK-CIKLUS FORDÍTÁSÁNAK KÖZZÉTÉTELE ALKALMÁBÓL*

A levéltárak és kézirati hagyatékok egykori vallatóját csöndes megelégedéssel tölti el, hogy nem volt minden haszon nélkül való az iparkodása, hogy fölkeltse az érdeklődést a kevésbé attraktív témák, a regionális jelenségek, a kallódó kéziratok, a feledésbe merült életművek, a „kismesterek"munkája iránt. Ma is következetesen vallja ugyanis, hogy a kulturális kapcsolatok sorsa nemcsak a vivőereken múlik, hanem a kapillárisokon is. Megelégedésének az oka, hogy Jung Károly filológiai szenvedélye és friss invencióval párosult szívós nyomozómunkája nem mindennapi eredménnyel gyarapította irodalomtudományunk eddigi vállalkozásait: napfényre hozta Borislav Jankulovnak, a magyar–szerb szellemi érintkezések, történelmi kapcsolatok és kulturális kölcsönhatások egykori szorgos kutatójának egy már általa is elveszettnek gondolt munkáját. A szerb hősepikai hagyomány egy jeles ciklusának magyar fordításáról van szó, amelynek kiadásra előkészített kéziratát Jankulov 1914-ben helyezte letétbe a Nemzeti Múzeumban, jobb időkre várva, mivel mint a k.u.k. hadbavonuló tisztjének nem volt lehetősége a munka publikálására. Onnan került el más gyűjteményekbe, míg aztán szem elől nem veszett. Mindeddig így tudta ezt e sorok írója is, akinek mintegy harminc esztendeje maga a fordító mondott el egyet s mást a kézirat hányatott sorsáról. A címben említett kiadvány utószava azonban sok mindenben helyesbíti eddigi ismereteinket a kérdésről, sőt földerített dokumentumaival a közlés idején kilencedik évtizedében járó Jankulov emlékezetének a hézagait is sok helyen pótolja.

A fordítás föltárása egy kissé a Neptunus fölfedezésének a körülményeit juttatja eszünkbe: annak meglétére is sokáig csak külső mozzanatok, távoli és azonosítatlan jelzések engedtek következtetni, s noha sejthető volt belőlük az ismeretlen bolygó tömege és helyzete, minőségének és anyagi összetételének a megállapítását mégiscsak a közvetlen megfigyelés tette

* Délszláv hősénekek Székely Jánosról. Fordította és a bevezetést írta BORISLAV JANKULOV. Utószó kíséretében közzéteszi JUNG KÁROLY. Forum Könyvkiadó – A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1990

lehetővé. Nyomozó útja során Jung Károly a Révai Lexikon (mint megállapította: téves) közléséből indult ki, amely 1914-ben kiadott tizedik kötetében Jankulov „szerb románcgyűjteményének magyar fordításáról" ad hírt. Jung nyomjelző dokumentumai a továbbiakban a Sebestyén Gyula hagyatékában talált Jankulov-levelek; a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának a kéziratos anyaga; Szeli István Borislav Jankulovval foglalkozó cikkei; Jankulov szóbeli (s ugyancsak szóbelileg közvetített) emlékezései; Dávid András hivatkozásai Jankulovra valamint kimerítő tanulmánya a Banović Sekulával foglalkozó délszláv epikai énekekről stb. Ahány útbaigazító mozzanat, majdnem annyi bizonytalansági tényező is egyben a Székely Jánosról szóló hősénekek magyar szövegének a kutatásában, mert a felsoroltak egyike sem írásban rögzített, valóságosan is létező fordításról számol be, hanem csak tervről, szándékról, hírből ismert vagy föltételezett, esetleg objektíve is meglévő, de szövegszerűen ismeretlen munkáról ad hírt. A földerítést megnehezítette a levéltári állományok áttelepítése, újszerű rendezési elvek szerinti csoportosítása, a névírásban történt tévedések, de ugyanígy a Jankulov életútjának követését nehezítő körülmények is: az áthelyezések, felfüggesztések, kitoloncolások stb.

Az itt említett mozzanatok egy részéről maga Borislav Jankulov is nyilatkozott e sorok írójának az ötvenes évek végén és a hatvanas években, amikor más természetű irodalmi kérdések tisztázása végett fölkereste a nyugalmazott tanárt, műfordítót és tudós komparatistát Jaša Tomić-i (Módos) magányában. Ugyanis Borislav Jankulov maga is fordította Madách Az emer tragédiáját, illetve átdolgozta bátyja szerb Tragédiáját, terjedelmes értekezéseket írt róla, s más írásaiban is foglalkozott Madáchcsal és művével. A Jankulovnál 1959-ben tett első látogatás okát az ismeretlen Madách-fordítások felkutatása s a meglévők keletkezésének és egyéb körülményeiknek tisztázása szolgáltatta. Az e tárgykörről folytatott beszélgetésünk során Jankulov kitért a szerb epikai énekek magyar fordítására is, de erről csak irodalmi tevékenysége általános jellemzéseként beszélt. E tevékenységéről azonban ma sem tudunk sokkal többet: a Matica srpska szerkesztésében megjelent írói és irodalmi lexikonok (Jugoslovenski književni leksikon, 1971,[1] 1984[2]; Leksikon pisaca Jugoslavije, II, 1979) nem említik a nevét, holott a Révai Lexikon már 1914-ben fölvette címszavai közé, igaz, „szociológiai író"-ként: „Jankulov Boriszláv, szociológiai író, szül. Szekerényben (Torontál vm.). 1904-ben ideiglenesen megbízott tanárként működött az újvidéki szerb főgimnáziumban, de Az újkor világlelke és a kereszténység c. disszertációja az ortodox egyház megtámadása miatt az egész szerb sajtónak oly vehemens támadását vonta maga után, hogy a patronátus megbízását megvonta tőle és 1905. az államtól a bajai tanítóképzőnél kapott tanári alkalmazást. 1911. külföldön tanulmányozta a szocializmus legújabb irányát, a földbirtok reformját. Irodalmunkban ő az első ismertetője a történet és a faj kapcsolatainak; idevágó nagyobb szabású tanulmányát a Társadalomtudományi Szemlében tette közzé. Sajtó alatt van tőle a Székely Jánosról szóló szerb románc-gyűjteménynek magyar fordítása."

*

A Székely Jánosról szóló „hősrege" megjelenése arra kötelezne, hogy Jankulov e fordításáról értekezzek, valamint, hogy méltassam Jung Károly valóban „hősregébe" illő küzdelmét, amit a kézirat hollétének földerítéséért és közzétételéért vívott, de az előbbire nézve nem tartom magam illetékesnek, az utóbbi pedig önmagáért beszél, s legfeljebb elismerő kommentárokat fűzhetnék hozzá. Vállalkozását a mondottak miatt csak ürügynek tekintem ahhoz, hogy Borislav Jankulov személyéről, munkásságáról és sok szempontból ma is időszerű gondolatairól szóljak, illetve adjak közre néhány dokumentumértékű levelet s másféle szöveget egy-két eligazító szó kíséretében, amely megvilágítja e dokumentumok hátterét. Így kell eljárnom annál is inkább, mert Jung Károly fölveti a kérdést: „... ki volt Borislav Jankulov?", s mert úgy véli, hogy B. Jankulov „... nevével és fordításaival a jövőben nem lehet nem számolni, ha délszláv hősepika magyar recepciójának és fordításirodalmának kérdését tárgyaljuk". Továbbá azért, mert – korábbi cikkeimre hivatkozva – megállapítja, hogy „Borislav Jankulov mindkét irányban: szerbről magyarra és magyarról szerbre fordított, szépirodalmat éppen úgy, mint népköltészeti szövegeket. Mindebből azonban nyomtatásban nem jelent meg semmi". Azt is föltételezi, hogy „A levelezés kutatásával esetleg más adatok is fölbukkanhatnak."

Elbátortalanító, de legalábbis elgondolkodtató, hogy a magyar kultúra oly őszinte tisztelőjének, egymásrautaltságunk és sokszálú kölcsönösségünk oly buzgó tudatosítójának nyolcvan esztendeig kellett várakoznia (életében 60, halála után még 20 évet), hogy munkája, a Székely Jánosról szóló hősénekek magyar fordítása a nyilvánosság elé kerüljön. Hasonló a sorsa Az ember tragédiája általa készített fordításának is, amely azonban már alig remélheti szerb nyelvű reneszánszát. Ezzel az 1949-ben készült szerb Tragédiával ő csak bátyja, Vladislav esperes (írói álneve: Klearh) átültetésének „második, javitott kiadását" készítette elő (kézirata a Matica srpska kézirattárában): „Célom az volt, hogy javitsam s egyszerüsitsem a forditást, hogy közelebb hozzam az eredetihez, érthetőbbé tegyem az olvasó s ha előadnák, a hallgató számára is. A szöveg javitását az tette szükségessé, hogy ezt a sulyos poémát minél jobb forditásban birjuk, ez pedig nem könnyű munka az ilyen, eredetiben is nehezen érthető szöveg esetében, s mindenekelőtt igen alapos felkészültséget követel meg a tudomány minden ágában, még az asztrológiában is." – írja bevezető soraiban.

A Vladislav Jankulov fordításával (Tragedija čoveka. Subotica, é.n. Kalangya kiadás) kapcsolatos kérdések tisztázása végett fordultam Miloš Jankulov szarajevói bíróhoz, Vladislav esperes fiához, aki válaszában (1959. X. 26.) közelebbi felvilágosításért Újvidéken élő öccséhez utasított, majd felhívta a figyelmemet arra, hogy nagybátyja, Borislav intenzíven foglalkozott Madách művével. Alig egy hét múlva már Borislav Jankulov levelezőlapját olvashattam* (a bélyegző dátuma 3. XI. 1959.):

* B. Jankulov szerbhorvát nyelvű leveleit cirillikával írta.

Poštovani Gospodine, Vaše pismo primio sam, a bio sam i od svog sinovca Vojislava informisan o Vašoj želji da me posetite i od mene tražite informacije o Madaču, čiju Tragediju sam preveo na srpski i tekst Madačeva poema svestrano objasnio. Ako želite da za svoju disertaciju dobijete i moje sugestije, zato je potrebno da me posetite, jer se to pismom ne može postići. U očekivanju Vaše posete šaljem Vam svoj pozdrav i ostajem sa poštovanjem, Dr Bor. Jankulov.[1]

Jankulov szóbeli felvilágosításait nagyrészt feldolgoztam a Jung Károly által említett cikkekben, illetve A Tragédia délszláv képe című tanulmányomban (in: Utak egymás felé. 1969., különösen 102–107. és 139–149. l.). Ezúttal mindössze egy-két megjegyzést kell fűznöm az itt közölt levelezőlaphoz. Jankulov „disszertációt" említ, noha levelemben „államvizsgához készülő értekezés"-ről írtam neki. Ezt vélhette doktori értekezésnek, amire a későbbiekben is több ízben utal. A szakdolgozat-szintű és igényű tanulmány az ő adatainak a felhasználásával még 1959-ben el is készült, de – a „műfajnak" megfelelően – kellő filológiai apparátus híján és a publikálás szándéka nélkül. Mindössze egy részletét közölte a HÍD 1962. évi 2. száma, amit – igaz, alaposan megkésve – el is juttattam neki. Idő kellett volna hozzá, hogy a sietősen fogalmazott áttekintést a Tragédia délszláv recepciójáról kiegészítsem a Zmaj előtti idők adaptálási kísérleteivel, a zágrábi színrevitel részleteivel, a szlovén fordítással, a kéziratos fordítások elemzésével, a mű értelmezésével összefüggő problémákkal, a sajtó és a folyóiratok kritikáival és számos mozzanattal. Így aztán, noha ígéretet tettem neki a HÍD-ban közölt cikk kiegészítésére, nem volt mit megküldenem Jankulovnak. Ő azonban olyannyira a magáénak tekintette Madách szerb befogadásának az ügyét, hogy továbbra is éber figyelemmel kísért minden sajtóhírt vagy közlést, amit ezzel kapcsolatba hozhatott. 1964. III. 20-án írta Módosról az alábbi sorokat:

Öcsém Uram Szeli,

Évek sorakoznak, és hijába várom doktorátusi diss[e]rtációjának megigért tiszteletpéldányát, mely oly közelről érinti boldogult bátyám fordítását, hozzá talán a magamét is. Most, miután a Maticánk referátumában olvastam becses nevét a doktori címmel, vehettem tudomást letett doktorátusáról melyhez őszintén gratulálok. Az én fordításom egyre hever, bár belekeztem a jelenetek illusztrálásába is, egyre remélve hogy sikerül nyomtatása. Hiába, erre alig kerül egyhamar sor. Annak idején megigérte hogy a magyar körökben proponálni fogja mert az csak a magyarok érdekében volna. Egyébként, hiába van három fordításunk is, mikor egyik sem hibátlan. A Tragédiát csak igazi historikus, filozófus és művészi lélek fordíthatja le; olyan a ki ihletettséggel bír és át tudja élni a szerzőt és a magyarság tragédiáját. Tiszteli Dr Jankulov B.

Amikor később maga is belátta, hogy a szerb nyelvű Tragédia újbóli, javított, átdolgozott kiadására nem igen számíthat, más módon igyekezett

szolgálni az előző lapján említett „magyar édeket". Ugyanez év december 22-i keltezésű lapján írja:

> Igen Tisztelt Kollegám,
>
> Igéretéhez képest hogy alkalomadtán belevon engem a magyar–szerb történelmi és irodalmi vonatkozások tanulmányozásába, úgy látom, hogy most a járások eltörlésekor alkalom volna a probléma megvalósítására. Talán egy magyar tört.–irodalmi fakultás keretében Zrenyaninban a több mint fél millió vojvodinai magyarság számára. Szeretném, ha egy vasárnapon idefáradna hozzám megbeszélésre és személyesen átvenné tőlem e vonatkozású terjedelmes művemet: Srpsko–mađarski odnosi u rošlosti u proslosti áttanulmányozásra. – Tisztelettel Dr Jankulov

Erre a látogatásra és megbeszélésre majd csak jóval később, 1967 november tizennegyedikén kerülhetett sor Božidar Kovaček docens társaságában, a véletlen jóvoltából éppen házi védszentjei: Kuzman és Damjan napján. Így részesei lettünk annak, ami ezzel jár: házszentelés egyházi ritus szerint, tömjénfüst, szíves traktálás. A falon a kettős védszent képe. A patriarchális görögkeletiség, az ikonok hangulata, a hamisítatlan ortodoxia légköre veszi körül Ádám és Éva alakját is, ahogy sorra bemutatja olajba festett Madách-illusztrációit. Ez lenne hát a „magyarón" Jankulov, aki Pancsován, Újvidéken kibékíthetetlen konfliktusba került saját egyházával a vallási vagy a tudományos princípium primátusának a kérdésében? *(Moja autobiografija.* Matica srpska, Kézirattár).

Kovaček a Matica képviseletében folytat vele tárgyalásokat kéziratainak átvételéről, jómagam a Tragédia szerb recepciójáról írt dolgozatom szövegét szeretném véglegesíteni, ehhez tudakozódom nála a mű fordításának és értelmezésének néhány részlete felől. Megállapodunk, hogy egyéb fordításainak ügyében egy későbbi időpontban keresem fel.

A két héttel látogatásunk után írt levelében (postabélyegző: 28. XI. 67) ismét főként a Tragédia kérdése foglalkoztatja. Részletesen fejtegeti történetfilozófiai, etikai, vallásbölcseleti s részben költői-művészi vonatkozásait, mintegy kivonatolva terjedelmes tanulmányának a mondanivalóját, amely nyomtatásban a Klearh-féle fordítás bevezetéseként jelent meg, de az abban hangoztatott „faji" szempontok mellőzésével. Mind a bátyja fordításához írt bevezetőjét, mind pedig az 1949-ben írt hosszabb elemzését (kézirata a Matica srpska kézirattárában) bemutattam A Tragédia délszláv képe című tanulmányomban. Itt csak azt kell megjegyeznünk, hogy e levél a HÍD 1962 februári számában közölt cikkemre reflektál, a levél végén említett „együttmüködés" pedig ugyancsak a HÍD 1967 májusi számában megjelent (s neki is megküldött) közleményre, amely a szervezés alatt álló Hungarológiai Intézet céljait és munkafeladatait ismertette. A levél bevezető és záró gondolatait közöljük:

Mnogopoštovani Kolega

Mnogo sam vam zahvalan na časopisu Hid koji me jako impresionira svojom sadržinom u poređenju sa našim Letopisom Matice koji se već do vulgarizacije srozao. Mnogo vam zahvaljujem na drudu [sic!] vašem oko moga prevoda Tragedije koji se, nažalost, kroz trnje i granje probija u džungli naše duhovne javnosti. Želeo bih da ga svestrano proučite i da sve svoje učinite za njegovo obnarodovanje, jer sa uverenjem kažem da to jedini tačan prevod, uz to lak i osposobljen da se u glumi predstavi.

Ne slažem se sa svom bratom, da se drame ne pišu radi pozorišta,[2] jer gluma nije tehnika, reprodukcija, već umetnost, stvaralaštvo, samo ako su glumci dorasli predmetu, shvatili ga i sposobni za prikaz. To sam hteo da im omogućim svojim prevodom. Ne slažem se sa Prohaskom[3] u shvatanju smisla tragedije kao nekog verskog posla. Daleko od tog. Tragedija je umetničko delo, filosofija istorije[...]

A továbbiakban Jankulov kifejti már ismert álláspontját Ádám, Lucifer és Éva szerepéről a mű koncepciójában; rámutat, hogy a „mi papjaink" (ti. Klearh és Prohászka) azért nem értik meg a Tragédia lényegét, mert az egyház árnyékában nem látják meg Krisztust, a kereszténység valódi értelmét, azt, amivel költőnk messze Milton, Goethe, Byron és Njegoš előtt és fölött áll. Befejező részében személyessé válik a levél hangja, el is bizonytalanodik, mintegy előrejelzéseként röviddel ezután bekövetkező kedélyborulásának:

Sad da pređem na svoje radove. Mislim da bi trebalo da ih i vi pregledate i bar referišete o njima. Ja nastojavam da se što pre štampaju, ma u najskromnijem izdanju, a odričem se svakog honorara. Kada sam mogao toliki muzej da poklonim narodu svom, mogu se odreći i honorara, glavno mi je da se radovi štampaju još za života mi, ma i u partijama. Od vas očekujem štampanje mađarsko-srpskih odnosa u jeziku. To je čisto mađarska stvar. Pre par dana predao sam Matici i Filosofiju jezika gde mnogo navodim i mađarski jezik, pa bi trebalo i, po potrebi, ako Matica ne bi ga prihvatila, vi da štampate u vašim časopisima. Imate svakako i svoje slikare, pa bi trebalo i moje slikarske radove prikazati, (oko 50 mojih originala), nekoliko i mađarskih motiva, pa ih sa fotografijama objaviti. To bi bila, držim, naša saradnja. I sada imam u planu jedan mađarsko-srpski motiv iz istorije ili etnografije da izradim i našu simbiozu iz prošlosti da predstavim u živopisu. Molim vas za vaš odgovor i rešenja vaša za oživljenje tih mera – po potrebi i Kisfaludi Dr. i Akademije u Pesti. – Vaš Dr B. Jankulov[4].

Alig egy hónapra a fenti után, december 26-án postázta egyik legtalányosabb, gondolatilag legkevésbé rendezett levelét, pontosabban küldeményét. Nehezen olvasható kézírás; „helyspóroló" függőleges sorok a

margón; a különböző méretű kockás, vonalas meg fluszpapírlapokon verstöredékek, népdal és nótaszövegek, Arany-balladák, Heine-dalok szerb fordítása. Aláírás nélküli rövid kísérőszöveg. A boríték hátsó oldalán a feladó neve mellett, afféle végső meghagyásként, reszketeg betűkkel: „Tragediju mi svakako objavite, s Maticom sam se sporazumeo".[5] Nyoma sincs az előző levél magabiztosan érvelő, a „mi papjainkkal" perbeszálló, tiszta és logikus gondolatvezetésnek a Tragédia történetfilozófiai mondanivalóiról. Az első s legerősebb benyomás: konok, szinte rögeszmés ragaszkodás ahhoz, ami egykor volt, ami letűnt s amiből talán még menteni lehet valamit. Az öregség: szegénység, kifosztottság, botorkálás a romok között, görcsös kapaszkodás kilenc évtized hordalékába, értékzavar. Azé az emberé, akinek a szemhatárát térben a módosi alvég szélső házsora zárja le, időben meg a Kisfaludi Társaság. Nehéz megszabadulni Illyés versének sugalmazó képétől, amelyben az öregség és a szegénység fog össze, hogy „sarkaló önzéssel" hordja halomba, amit még talál e maradék életben: „... szegeket, ócska sámfát, rossz bögrét, régi kalapot / elkopott seprűt, tollat, csontot..." Kísérőszöveg:

> Mnogoštovani Kolega
>
> Ja vam ovde šaljem niz prevoda iz mađarske poezije, narodne i umetničke, uveren da je za uzajamno upoznavanje naših naroda najpotrebnije i najpreče. Molim vas da ih u svom Hidu što pre objavite. Ne tražim nikakve čak ni moralne nagrade, pa vas molim da Akademiju i Kisfaludi Társaság o tome izvestite. Ja sam od Akademije već nagrađen knjigama dakle poznat sam onde. Možda bi trebalo i Nemzeti Muzeum o tom izvestiti. Ja sam voljan da i novih prevoda plasiram kod vas, ako bi koji rad bio sada prihvaćen.
>
> Šta je sa mojom Tragedijom [olvashatatlan szó] izvestite me. Uskoro mislim da i od Petefija, Verešmartija, Jokaija prevedem nešto. Danas, kada kod nas jedva neko od starih da govori mađarski, a Srba naglo nestaje u Mađarskoj jedva će ko i moći da radi na tom polju. Ja sam skoro jedini još iz te generacije, pa mislim da ne treba da se namećem vama. A, to nije lako, jer su ti veliki pisci koje nije lako presaditi u našu književnost. Većina ni ne sluti, koliko je blago ona u Mađara. Ono što imamo od naših pisaca, Branko i dr: malo je. Pa zato iskoristite od mene.
>
> Ja vas srdačno pozdravljam i mislim da ste me razumeli. I u negativnom slučaju odkucajte te prevode i pošaljite mi 2 primerka.[6]

További látogatástervekről és levélbeli érintkezéseinkről beszél két utolsó levelezőlapja. Az első (1968. IX. 23.) a Hungarológiai Intézet szervezésével és előkészítő munkáival van összefüggésben:

> Kedves Kolegám
>
> Szívesen látom mindenkor, de e héten még tataroznak és meszelnek, így hát a hét végén vagy a jövő hét elejétől kezdve bármikor rendelkezésére állok. Az én említett történelmi művem a magyar-

szerb nyelvi és kulturális vonatkozásairól szól és azt önök elvitték mikor ketten itt voltak. Szeretném ha a Maticában átnézné és esetleg rendelkezne vele, mert hisz önöket magyarokat is érdekli. Tervembe vettem, hogy e témát magyarul is kidolozom és akkor rendelkezésére bocsátom. Már dolgozom is rajta. Van egy magyar ethnológiai és egy archeológiai munkám, azokat odaadom Önnek.

Szívesen látom és várom mindenkor, addig is vegye tiszteletemet Dr Jankulov B.

Ma már nehezen tudnám megmondani, mi volt az oka, hogy akkor nem tehettem eleget a szíves hívásnak, noha magam kezdeményeztem a látogatást. Sajnos, az végleg el is maradt: Borislav Jankulov 1969. április 17-én kilencvenegy éves korában elhunyt. Utolsó levelezőlapját (1968. X. 14.) úgy őrzöm, mint soha le nem törleszthető adósságaim egyikének mementóját:

Poštovani Kolega,

Već treća nedelja prođe od kako ste javili da dolazite i ja vas odmah pozvao a Vas nema. Spremio sam radove koje bih da Vam uručim i da se s Vama sporazumem. Matica mi poručuje da bi mi sve radove odkupila, jer štampati ih još ne može. Ja bih, međutim želeo da se štampaju. Trebalo bi da znam, jeste li Vi u mogućnosti da što štampate. Poslao sam svesku prevoda od Verešmartija, Aranja, Petefija u boljem prevodu od ranije i prevode Kostićevih balada na mađarski jezik, jer smatram da su obe grupe više u Vašem interesu, Vašu kulturu širi. Ne možete li ni prevod Vaših pesnika da štampate, molim Vas da tu svesku prevoda na srpski predate Matici kao drugo bolje izdanje za štampanje u Letopisu, pa mi javite što oni nameravaju. Mislim, šteta bi bila da taj rad tako nehatno propadne. Kako mislite sa Tragedijom? Ne bi li mogli Pen klub i druga društva da je izdadu? Ja bih i dalje prevodio i mađarske članke pisao, ali da znam da će se obnarodovati. A tu bi trebalo i Vaš sud i mišljenje da znam. U svakom slučaju da dođete, bićete moj gost. Sa pozdravom Vaš saradnik Dr Borislav Jankulov[7]

Jegyzetek

[1] Tisztelt Uram, megkaptam levelét, s Vojislav unokaöcsémtől is értesültem az Ön óhajáról, hogy meglátogasson, s információkat szerezzen tőlem Madáchról, akinek Tragédiáját lefordítottam, s Madách poémájának a szövegét sokoldalúan megvilágítottam. Ha disszertációjához szuggesztióimra is igényt tart, fel kell hogy keressen, mert erre levélben nincs lehetőség. Látogatását várva üdvözlöm, s maradok tisztelettel Dr. Borislav Jankulov.

[2] „Jaj annak a fordításnak, amely azért készül, hogy a színészek könnyebben megtanulhassák" – írja Vladislav Jankulov Szirmai Károlynak. Borislav Jankulov a Híd cikkéből ismeri bátyja álláspontját (HÍD, 1962. 2. szám, 172 . l.)

[3] B. Jankulov, bátyja fordításához írt bevezetőjéből következtetve, ismerte az egyház véleményét a műről, amit Prohászka így fogalmazott meg: „Igazán bensőséges, vallásos lelkekre Madách Tragédiája kínos benyomást tesz"

[4] Igen tisztelt Kollega, Hálásan köszönöm a HÍD c. folyóiratot, amely tartalmával igen nagy hatást tett rám a mi Maticánk Letopisával összehasonlítva, amely már egészen vulgáris szintre süllyedt. Sokszor köszönöm fáradozását az én Tragédia-fordításom körül, amely, sajnos, szellemi közéletünk ágas-bogas dzsungelének tüskéi között töri az utat, magának. Szeretném, ha tüzetesen áttanulmányozná s odahatna, hogy megjelenjen, mert bízvást állítom, ez az egyetlen pontos fordítás, e mellett könnyen érthető, alkalmas a színrevitelre.

Nem értek egyet a bátyámmal, hogy a drámákat nem színpadi előadás végett írják, mert a színjátszás nem technika, reprodukció, hanem művészet, alkotás, persze ha a színészek fel tudnak emelkedni a tárgyhoz, megértik és képesek előadni. Ezt szerettem volna fordításommal lehetővé tenni a számukra. Nem értek egyet Prohászkának a felfogásával, hogy a Tragédia lényege, értelme a vallásra tartozik. Korántsem. A Tragédia művészi alkotás, történetfilozófia (...)

Most rátérek saját munkáimra. Úgy gondolom, Önnek is át kellene néznie s legalább referálnia róluk. Azon vagyok, hogy minél előbb nyomdába kerüljenek, akár a legszerényebb kiadásban, s lemondok mindenféle tiszteletdíjról is. Ha már akkora múzeumot (?) ajándékozhattam népemnek, lemondhatok a honóráriumról is, az a fontos, hogy még életemben megjelenjenek, akár részletekben is. Öntől a magyar–szerb nyelvi kölcsönösség megjelentetését kérem. Ez teljesen magyar ügy. Néhány nappal ezelőtt átadtam a Maticának A nyelv filozófiáját is, amelyben gyakori magyar idézetek vannak, így szükség esetén, ha a Matica nem fogadná el, maguknak kellene megjelentetniök folyóirataikban. Festőművészeik is vannak, be lehetne mutatni hát festményeimet is (mintegy 0 eredeti képem van), köztük magyar motívumok is, közölni kellene fényképüket. Úgy vélem, ebből állna a mi együttműködésünk. Most is tervezem egy magyar–szerb történelmi vagy ethnographiai motívum feldolgozását, múltbeli szimbiózisunk életképszerű bemutatását. Kérem válaszát és javaslatait e tervek megvalósításához – ha kell, a Kisfaludi Társaságét és a pesti Akadémiáét is. Az Ön. Dr. B. Jankulovja.

[5] „A Tragédiát mindenképpen adják ki, megegyeztem a Maticával"

[6] Igen tisztelt Kollega

Mellékelve küldök egy sor fordítást a magyar nép- és műköltészetből azzal a meggyőződéssel, hogy népeink kölcsönös megismeréséhez ez elsőrendűen fontos és sürgős. Kérem, hogy Hídjukban minél előbb közöljék. Nem kívánok semmilyen erkölcsi elismerést, s kérem, hogy erről az Akadémiát és a Kisfaludi Társaságot is értesítse. Engem az Akadémia már megjutalmazott könyveivel s ott már ismernek. Talán a Nemzeti Múzeumot is értesíteni kellene. Hajlandó vagyok újabb fordításokat is elhelyezni önöknél, ha elfogadnák.

Mi van a Tragédiámmal [olvashatatlan szó] értesítsen röviden. Hamarosan Petőfitől, Vörösmartytól, Jókaitól is szeretnék lefordítani valamit. Ma, amikor nálunk alig néhány öreg beszél már magyarul, a szerbek pedig igen gyorsan fogynak Magyarországon, alig lesz képes valaki e téren munkálkodni. Majdnem az egyetlen vagyok ebből a nemzedékből, s úgy vélem, ezzel nem kellene terhükre lennem. Ez [a munka] nem éppen könnyű, mert ezek nagy írók, akiket nem könnyű átültetni a mi irodalmunkba. A többség

nem is sejti, milyen hatalmas kincse ez a magyarságnak. Amivel mi rendelkezünk, Branko stb: kevés. Ezért használjanak föl.

Szívélyesen üdvözlöm, s remélem, megértett. Nemleges esetben is gépelje le e fordításokat, s küldjön 2 példányt.

*

A fenti levélhez Jankulov a következő fordításokat csatolta: Ladislav V; Klara Zač; Seka Agnica; Suđenje pred lešem (V. László; Zács Klára; Ágnes asszony; Tetemre hívás) Iz mađarske narodne poezije (5 vers ill. versszak)

Mađarske narodne pesme (9 vers ill. töredék)

Po Hajneu (Tiho struji kroz srce mi . . .)

A „népköltészet" ill. „népdalok" címen közölt szövegek kivétel nélkül népies műdalok, „nóták"; egyebek között: Itthagyom a falutokat nemsokára . . .; Lehullott a rezgő nyárfa . . .; Megszólalt a kecskeméti öreg templom nagy harangja. Jankulov fordítási gyakorlatának és formaképzésének a bemutatására közöljük az V. László szerb fordításának első két verszakát és az Itthagyom a falutokat . . . népies dalszöveg egy strófáját, amely mellett ez a megjegyzés olvasható: Ovu! (Ezt!)

Ladislav V (od Jovana Aranja)

Burne tamne noći Jugo pobesne
Limen pet'o škripi sa kule budimske
„Ko je, šta je? Samo to."
„Okren' se kralju, nastavi spavak,
Od pljuska samo prozor taj trese se."

Oblak se rastvori
Kroz otvor voda sa munjom zaori
I tutnjom groma kroz cevi prolazi
Poplava preteći
„Što buni masu, zakletvu tražel' mi?"
Narod tvoj, kralju, mrtvilom miruje
Tek nebo s nebo samo buni, rasiplje gromove.

*

Napuštam vam selo vaše evo uskoro,
Odlazim u tuđe kraje od vas daleko
Bezvezdane tamne noći zbogom ću ti draga reći
Suze moje nek ne vidi niko niko mi.
A kad odem, zlo o meni ne pominjite,
Ojadao nikog nisam, svi to znadate.
Prebacit mi nemaš ni ti [?] ikakvo,
Samo da te silno sljubah, silno, očajno!

elt Kollega, Márt harmadik hete is elmúlik, hogy jelentette jövetelét, én is rögtön meghívtam, Ön azonban sehol sincs. Kikészítettem a munkákat, amelyeket át akarok adni, s meg akarok állapodni Önnel. A Matica azt üzeni, hogy minden munkámat felvásárolná, mert kiadni még nem bírja. Én azon-

ban szeretném, ha megjelennének. Tudnom kellene, hogy Önöknek van-e lehetőségük, hogy kiadjanak valamit. Küldtem egy füzetnyi Vörösmarty, Arany, Petőfi-fordítást . . . . . jobbat az előbbieknél, s Kostić balladáinak magyar fordítását, mert úgy vélem, hogy mindkét csoport inkább az Önök érdekében áll, az Önök kultúráját terjeszti. Ha saját költőik fordításait sem adhatják ki, kérem, hogy a füzetet a szerb fordításokkal adja át a Maticának kiadásuk végett a Letopisban, s jelentse, mi a szándékuk. Úgy vélem, kár lenne, ha ez a munka hanyagságból elveszne. Mit gondol tenni a Tragédiával? Nem tudná a Pen klub vagy más társaság kiadni? Én továbbra is fordítanék s írnék magyar cikkeket, ha tudnám, hogy valamit ki is adnak. Erről az Ön véleményére is szükségem lenne. Ha jön, mindenesetre az én vendégem. Üdvözli munkatársa Dr. Borislav Jankulov.

Rezime

Povodom objavljivanja jednog ciklusa južnoslovenskih epskih pesama

Pronalaženje i objavljivanje rukopisa mađarskog prevoda ciklusa narodnih epskih pesama o Banović Sekuli, dela Borislava Jankulova (1878–1969) sa početka ovog veka, daje povod autoru ovog napisa da objavi prepisku između njega i B. Jankulova i na taj način osvetli njegov prevodilački rad i njegovo interesovanje za mađarsku literaturu. Pisma i drugi pisani dokumenti daju uvid u Jankulovljevu književnu orijentaciju kao i u njegovo shvatanje pojava u sferi estetike, filozofije, kulture, istorije itd. Najviše ga okupira briga za što tačnijim i misaono što adekvatnijim prevodom Madačeve „Čovekove tragedije". Po njegovom sudu ni Jovan Jovanović Zmaj, ni ostali kasniji prevodioci nisu shvatili suštinu Madačeve filozofije i upravo to je razlog da ti prevodi nisu uspeli da pruže puni izraz književnog ostvarenja. Detaljnije se bavi i kritikom srpskohrvatskog teksta prevoda „Tragedije" svoga brata, Vladislava Jankulova. Ukazuje na krivo tumačenje ideje (ideologije) hrišćanstva od „naših popova" (misli na Klearha i Prohasku) koji usled svojih dogmatskih ograničenosti reduciraju filozofiju Madačeve „Tragedije" na versko-crkvenu problematiku. Iz prepiske se može steći uvid i u druga područja Jankulovljeve delatnosti i u njegovo bavljenje naukom (etnografska istraživanja, kulturna istorija, književna i lingvistička komparatistika itd.). Ovi prilozi mogu doprineti boljem upoznavanju naučnog opusa i književnog rada B. Jankulova koji inače nije do sada prikazan ni u jednom jugoslovenskom književnom leksikonu.

Summary

On the Occasion of Publishing the Translation of aCycle of Sonth-Slav Heroic Poems

Finding and publishing the manuscript of the Hungarian translation of the heroic folk-poem cycle on Sekula Banović, the work of Borislav Jankulov (1878–1969) from the beginning of the 20th century, has moved the author of this essay to publish the correspondence between him and B. Jankulov, illustrating thereby his translation work as well as interest in Hungarian literature, too. The letters and other written documents, give an inside view of Jankulov's literary orientation as well as of his comprehension of the phenomena in the sphere of aesthetics, philosophy, culture,

history etc. Above all, he concerns himself with the as accurate and as adequate as possible translation of Madách's „Human Tragedy". In his opinion, neither Jovan Jovanović Zmaj, nor the other later translators understood the essence of Madách's philosophy and, exactly for this reason, these translations couldn't give the full expression of a literary work. He gives critical and detailed analysis also of the Serbo-Croatian version of the „Tragedy" translated by his brother, Vladislav Jankulov. He points to the misinterpretation of the idea (ideology) of Christianity by „our priests„ (thinking thereby of Klearh and Prohaska) who reduce – because of their dogmatic narrow-mindedness – the philosophy of Madách's „Tragedy" to religious-ecclesiastical problems. The correspondence gives an inside view also of other Jankulov's fields of activities and scientific investigations (ethnographic researches, cultural history, literary and linguistic comparatistics, etc.). These works may contribute to better understanding B. Jankulov's scientific opus and literary work which has not been presented in any Yugoslav lexicon up to the present.

Original scientific paper

Losoncz Alpár

GAZDASÁG ÉS/VAGY POLITIKA

A *La part maudite*[1] című könyvének első lapjain Bataille mintha mentegetné magát, hogy az árutermelési, valamint az ettől korábbi civilizációk jellegzetességeinek politikai gazdaságtani értelmezésére vállalkozott. Valóban, mi indokolhatja a polgárság egyik legsötétebb írójának ezen intellektuális kalandját? Az elemzés bővelkedik gazdaságtani elmélkedésekben, Bataille széleskörűen értekezik a keynesi víziókról vagy a Marshall-tervről. A könyv feltehetően meglepi azt az olvasót, aki nem ismeri kellőképpen a *Madame Edwarda* íróját, éleselméjű meglátásait a „veszélyes kategóriáról", azaz, a többletről az árutermelést megelőző civilizációkban vagy a tárgyak státusáról az árutermelő társadalmakban, Marxról vagy a fogyasztás törvényeiről. Hozzáfűzhetném, hogy az effajta gondolkodásmód, a diszciplinák radikális ötvözése, a sajátos francia hagyomány része, amelynek keretén belül a gazdasági eszmefuttatások hátterében antropológiai vagy filozófiai diskurzus folyik: így Jacques Attali reflexióit a gazdaság dinamikájáról a széleskörűen alkalmazott antropológiai anyag támasztja alá; Bataille gazdaságtani elmélkedéseinek igazi ösztönzője a nagy francia antropológus, Marcel Mauss (kiváltképp híres ajándékozás-elméletére utalok itt), s szemmel látható a mimetikus erőszak tanát valló René Girard óriási befolyása a gazdaságtani reflexivitásra,[2] így pl. a szabályozási iskola egyik vezető képviselőjének, Michel Agliettának a gondolkodására.

Ez a rövid bevezető hivatott megvilágítani azt, amit pillanatnyilag (is) hiányosságnak érzek, nevezetesen, a politikai és gazdasági mozzanatok összekapcsolásának, azaz a politikai és a gazdasági közegek ötvözésének elmaradását. Bataille gondolatmenetének csattanója az, hogy csupán ez az ötvözés közvetítheti a társadalmiság megteremtésére vonatkozó tudást, hogy csupán ez az összekapcsolás láttathatja a szocializáció folyamatát (tehát az egész teremtését és újrateremtését a függetlenséget élvező elemek környezetében), valamint, hogy ez a gesztus mutathatja fel e társadalom különbözőségét a korábbi cilvilizációkkal szemben. Csakhogy a politika közegét ezúttal nem a szokásos, újkori indíttatású szellemiség révén értelmezem,

amely a hatalom megszervezését, gyakorlását és megtartását, egyszóval a hatalom technikáját helyezi előtérbe. A politika közegén azoknak a konfliktusoknak a megnyilvánulását, szabályozását és normalizációját értem, amelyek a szocializációval kapcsolatosak. S a gazdasági közeg itt ugyancsak nem az a történelem feletti médium, amely az örökösen szűkös erőforrások elosztását végzi, hogy Lionel Robbins ősrégi meghatározását idézzem. A politikai-gazdasági szocializáció, a gazdasági, politikai és szociális intézmények ilyetén strukturálódása az árutermelő civilizáció sajátja; a korábbi civilizációkban, ahol – Polányi Károlj szavaival élve – a gazdaság beágyazódott a társadalom összefüggésrendszerébe, ez az összehajlás nem jöhetett létre. Hannah Arendt írja, hogy a politikai-gazdaságtani gondolkodásmódot nem lehet alkalmazni a görögség vonatkozásában, mert a gazdaság a görögöknél lebecsült szférát jelent, amelynek lényege a puszta egzisztencia, a túlélés tartalmaira egyszerűsül és semmiképpen sem lehet „politikaként" meghatározni.[3]

A politikai és a gazdasági mozzanatok ellentmondásos egysége régi témája a gazdasági és politikai elméleteknek egyaránt. Mégis, meg kell mondani, hogy az elmélet kevés perspektívát nyújt e közegek reflexív ötvözéséhez. Így a közgazdaságtan a gazdasági szféra politikai meghatározottságát túlságosan sokszor hagyja figyelmen kívül (ez alatt, röviden, a szabályok olyan rendszerét értem, amely a beruházásokkal, termeléssel, elosztással, fogyasztással kapcsolatos döntéseket szabályozza).[4] Mindez, persze, elhomályosítja a gazdasági hatalom kategóriáját vagy a diszkrimináció gazdaságtanának érvrendszerét. Nos, a hatalom mikro- és makrodimenziói tárgyalásának kiiktatását a neoklasszikus gazdaságfilozófia honosította meg. (Nem utolsósorban ennek alapján húzható meg a választóvonal a klasszikus és a neoklasszikus gazdaságtan között.) Ott a hatalom kizárólag az alany/tárgy összefüggésben jelenik meg, miközben az előfeltevés szerint a mindenkori alany a priori ésszerű lény, aki mindig ismeri szükségleteit és érdekeit, a tárgyak pedig mindig a szűkösséggel és hasznossággal jellemezhetők. Az árutermelési civilizáció mint tárgy-civilizáció, amelyről Bataille igen meggyőzően értekezik, ilymód történelem feletti társadalommá módosul. A keynesiánus beállítottságú Abba Lerner jegyezte meg egy helyen, hogy a neoklasszikus vonulat szerint, amely a szocialista vagy posztszocialista politikai gazdaságtan megannyi jugoszláv gondolkodóját is jellemzi, a gazdasági tranzakció a már megoldott politikai probléma formájában ölt testet.[5] Ez magyarázza Lerner ironikus poénját: ezen neoklasszikus ihletettségű gesztussal a gazdaságtan a tudományok királynőjévé válik, hiszen a megoldott politikai problémákat tekinti vizsgálandó anyagának. A gazdasági elmélet virtuálisan valóban független lehet a politikai mozzanatoktól (ez a folyamat azóta tart, amióta a gazdaságelmélet levált a gyakorlati filozófiáról),[6] ám a politikai gazdaságtan, amely a társadalom egészének működését, a szocializáció folyamatát fürkészi, a gazdaságtani és a nem-gazdaságtani intézmények kölcsönhatásának fényében, nem működőképes a politikai inputok számbavétele nélkül, hovatovább, minőségi szintje egyenesen a politikai inputok tárgyalásától függ.[7] Ez utóbbi vonatkozást kell figyelembe

venni a „gazdaságtan és/vagy etika"-féle kérdések értelmezésekor is, annál az oknál fogva, hogy a legalapvetőbb politikai kérdések etikai színezetűek. Amikor a közgazdászok tehetetlenül rögzítik az etikai közeg és a gazdasági élet törvényszerűségei közötti kibékíthetetlen ellentmondásokat, legtöbbször a politikai és a gazdasági mozzanatok egymásrahatásának vizsgálatáról is lemondanak. Ezt a – Kelet- és Közép-Európában talán érthető – tehetetlenséget érzem ki Kornai János tanulmányából is, amelyben különbség tétetik az etikai és a piaci koordináció között.[8] Szerinte a piaci koordináció jellemzője az eladó és a vevő közötti horizontális kapcsolat és mellérendeltségi viszony; a tranzakciók monetarizáltak, az egyének vagy szervezetek késztetése a pénzbeli nyereség szerzésének szándékából fakad. Az etikai koordináció jegyei: horizontális kapcsolat, mellérendeltségi viszony, a tranzakciók nem monetarizáltak, a késztetést nem a pénzbeli nyereség ösztönzi, inkább viszonyosságon, vagy egymás kölcsönös segítségének elvárásán alapul. Szelényi Iván Kornait bírálva[9] arra utal, hogy minden „olyan kelet-európai teoretikus, aki a piacorientált reform mellett foglal állást, defanzívába kerül akkor, amikor a társadalmi igazságosság problematikája vetődik fel". Valóban helytálló, hogy Kornai nem túl meggyőző, amikor azt próbálja megmagyarázni, hogy a piaci elosztás miért mond ellent az igazságos jövedelemelosztás erkölcsi posztulátumainak. Ám nem azért, mert – mint Szelényi állítja – Kornai szerint van valami inherens egalitarianizmus a piacban, holott – így Szelényi – a piac inherensen nem tartalmaz semmilyen egyenlőtlenséget.

Noha nem egészen értem, mit is kellene jelentenie az inherens vagy a nem-inherens egyenlőtlenség fogalmának, meg kell mondanom, hogy Szelényi pozíciója sem igazít el a politika, a gazdaság és az etika viszonyát illetően. Továbbra is érvényesnek tartom Marx álláspontját, miszerint a gazdasági közegben, azaz, a piaci koordináció keretén belül atomizált, elvont tehát egyéni mivoltuktól absztrahált egyedek állnak szemben egymással, akiket a szabadság és az egyenlőség határoz meg. Ám ez a szabadság és egyenlőség a szabadság és egyenlőség hiányaként valósul meg. Az ebből fakadó konfliktusokat csupán a politikai, gazdasági és etikai viszonylatok ellentmondásainak fényében vehetjük szemügyre. Kétségtelen, hogy egy társadalom irányítási és szabályozási kapacitásaitól, az ezeket közvetítő, történelmileg meghatározott intézményektől függ, hogy a konfliktusokat miként oldják fel és hogyan normalizálják.

George Stiegler a „chicagói testőrök" egyike, érdekes tanulmányában felpanaszolja ugyan,[10] hogy a politikai folyamatoknak szándékolatlan melléfogások és jóindulatú közérdek keverékeként való megfogalmazása egyszerűen elégtelen. Ám a közgazdásznak afféle politikai aritmetikusnak kell lennie, akinek – Edmond Dantés lamentálását olvasván – a börtönben töltött évek miatt elmaradt, azaz, megvalósítatlan termék tényét kell hangsúlyoznia (feltételezhetően a sajnálattal vagy valamilyen más érzéssel szemben). Ez a gondolat vezeti el annak a tételnek a hangsúlyozásához, hogy a közgazdászok számára az erőszak tapasztalatilag „nem-szignifikáns elem, amely nincs jelen a gazdasági tranzakciókban". Ezt a megállapítást csupán

egy metatörténelmi előfeltevés támaszthatja alá, amely szerint az ember utilitárius állat, valamint, hogy az etikai értékek zöme nincs ellentmondásban a haszon maximálására irányuló egyéni törekvésekkel. Ott, ahol a közgazdász a politikai aritmetika igazi képviselőjévé válik, csakugyan értelmetlen szólni a „piaci" és „etikai" koordináció ellentmondásairól, valamint a szociális gyakorlat nem-haszonelvű konfliktusairól.

A továbbiakban néhány olyan példát vázolok fel, amelyek a közgazdaságtan keretein belül kísérletet tettek a politikai és a gazdasági közeg összekapcsolására. Buchanan és Tullock,[11] az ismert metodológiai individualizmusból kiindulva az állami politikát annak az egyéni érdekegyüttesnek a szemszögéből vizsgálják, amelyek e tevékenységet támogatják. A politikai bürokrácia a rend legitimációja érdekében megkísérli kiszélesíteni a juttatások rendszerét a választók körében, akik gyakorlatilag a fogyasztó szerepét játszák. A költségek tendenciájuk szerint szétszóródnak, míg a haszonjuttatások kisebb számú érdekcsoport kezében összpontosulnak. Így például, az adókulcs kisebb fokú emelését az egyéni fogyasztó szinte észre sem veszi, makroszinten azonban a hatalom összpontosulását segítheti elő. A súlypont az a tény, hogy a bürokrácia és a politikai elit tagjai saját érdeküktől vezérelve irányítják az általános javakkal való gazdálkodást. Az állam itt nem a jólétmaximáló gép szerepében tetszeleg, hanem afféle „black-box", amelyben lecsapódhatnak a hatalom megszerzésével kapcsolatos konfliktusok. Ezen elgondolás mögött egy Locke-féle szerződéselmélet körvonalait tapinthatjuk ki: az egzisztenciális bizonytalanság arra kényszeríti az alanyokat, hogy állami, azaz, politikai szervezeteket hozzanak létre. A bizonytalanság elfogadtatja velük a reciprocitást. Az egyének felismerik, hogy meghatározott – előnyökkel járó – tranzakció nem következik be, ha csupán a tiszta privát piaci műveletekre korlátozódnak, s ezért létrehozzák a kollektív jószágok számára a politikai piacot. A politikai rend abszolút egyetértési alapot követel, ami kizárja az eredeti politikai konfliktusok létezését, s ennyiben gyöngíti a politikai és a gazdasági közeg reflexív összekapcsolásának lehetőségeit.

Azok az elméletírók sem nyújtanak megfelelőbb perspektívákat, akik a politikai és a gazdasági konkurencia hasonlóságait tartják szem előtt. Egyesek hallgatólagosan elfogadják a neoklasszikus ideológiát, amely szerint a gazdasági ésszerűség a társadalom megszervezésének alapja. Ez a gesztus újra csak azt a hitet tükrözi, hogy a gazdaság mint a megtestesült racionalitás a tudományok királynője, tehát, hogy a gazdasági ésszerűség mintaadó a politikai kommunikáció számára. A demokratikus folyamatokat ezen elméletírók a kompetitív piacok és a határhaszon-elvű ekvilibrium alapelvei szerint figyelik. Mások számára a posztmodern szellemiség, ha úgy tetszik, a posztracionalitás közegében afféle „üres közeg", ugyanazon elemek végtelen számú kombinációja. Hiszen, ha a gazdasági viszonyok egyértelműen a dolgok közötti viszonyokra egyszerűsödnek, ha a gazdasági közeg már meghatározása szerint nem-társadalmi jellegű, akkor egyszerűen nincs jelentősége annak a gondolkodásnak, amely gazdasági intézmények politikai inputjait tanulmányozza.

Macpherson[12] egy helyen részletesen foglalkozik a gazdaság politikára gyakorolt befolyásának módozataival. Javaslatait ellenőrizni fogom a politika és gazdaság viszonyának jugoszláv recepciója vonatkozásában. A jugoszláv kvázi politikai-gazdaságtani frazeológia hangsúlyozta és hansúlyozza a gazdaság alávetettségét a politikai alrendszernek, amit alkalomadtán a szocialista apokalipszis alapvető okaként tartanak számon. E megfigyelés lényege az, hogy a gazdasági közeg nem bontakoztathatta ki önnön törvényszerűségeit, mert a politika a maga diktátumai alá rendelte a gazdaság őseredeti ésszerűségét. Ez továbbá azt jelentette, hogy a társadalom ideológiai megteremtése és a felülről végrehajtott ideológiai szocializáció csupán a gazdasági közeg irracionális irányítását ismerhette. Ezen érvelési rendszer alapvető gyengeségét abban látom, hogy feltételezi a gazdasági politikai szférák elválasztottságát, persze, azzal a lényeges megjegyzéssel, hogy ez utóbbi a gazdasági terep fölérendeltje. Ezzel a manőverrel, az önértelmezésük szerint szocialista államok már eleve posztkapitalista rendszereknek tételezhették magukat, mert, íme, itt is létrejön a gazdaság és a politika szétválása, ami az árutermelési társadalom történelmi jellegzetessége. Ezáltal azonban azt is előfeltételeznünk kell, hogy a reális szocializmusban fennáll egy különálló politikai közeg – ezt a tényt viszont lehetetlen bizonyítani. Éppen ezért, a jelen pillanatban a feladat nemcsak a gazdasági törvényszerűségek kiszabadítása a politikai imperatívusok szorításából, hanem éppenséggel a politikai közeg megteremtése is.

A feljebb, igaz hiányosan vázolt érvrendszert felülről is támogatták, mert nem utolsósorban az esetleges politikai energiák bénítására is alkalmasnak mutatkozott. Így teremtettünk meg egy sereg olyan kérdést, amelyek eredményesen térítették el figyelmünket a lényegről: ilyenek voltak azok, amelyek az állami beavatkozás és a gazdasági ésszerűség közötti örökös ellentmondásra összpontosítottak stb.

Manapság, amikor a kálvinista predesztináció által kijelölt professzionális forradalmárok tevékenysége folytán megvilágított útról Közép- és Kelet-Európa sajátos történelmi terepére térünk vissza, a gazdaság és a politika viszonya új értelmezést igényel. Macpherson szerint a gazdaság akkor „hatol be" a politikába, ha érvényesülnek a következő feltételek:[13]

a) a piac határozza meg a társadalmi kereteket,

b) a gazdasági mozgások intenzív dinamikával bírnak,

c) folyik a piac negatív következményeinek elméleti feldolgozása,

d) az alávetett osztály politikai erővel rendelkezik,

e) fennáll a jólétet hozó jövőbe vetett hit.

Az a) és b) feltételek tekintetében igenlő választ adhatunk: Jugoszláviában egyre inkább a piaci mozgások határozzák meg a társadalmi dinamikát és a gazdasági változások intenzív dinamikáját. A c), d), e) feltételek kapcsán azonban nagyfokú kételyt kell támasztanunk: így a piac negatív következményeinek elméleti feltárása nem jöhet számításba egy olyan időszakban, amikor a deregulációt ünnepeljük, s tárgytalan az alávetett osztály(ok) politikai hatalmáról értekezni.

Azt, hogy a politkai és a gazdasági közeg tükrözik egymást, két példán

fogom szemléltetni. A tulajdon intézménye, amely kivételes szerepet játszik a politikai és a gazdasági hagyományban, egyaránt e tükrözés példája lehet, hiszen nem csak gazdasági intézmény, hanem politikailag megalapozott jog is. A tulajdon szerkezetének átalakítása figyelmeztet a politikai és a gazdasági mozzanatok kereszteződésére. A társadalmi tulajdon intézménye, tudjuk, a jugoszláv helyzet különlegességét, magasabb történelmi szintjét és demokratikus többletét láttatta a reálszocialista rendszerekkel szemben. Az ideológiai tervezők valóban támpontokat találhattak például Marx egyes gondolataiban – itt arra a marxi reflexióra gondolok, amely a társadalmat az ésszerű alany modelljére vezeti vissza. A társadalom mint alany, azaz, a társadalom szubjektiválása Jugoszláviában azonban csak egyet jelenthetett: a „társadalom" helyébe a hatalomtartó, a „társadalom igazi képviselője" (a párt) lépett. A posztszocialista időszakban az ily mód tételezett társadalom helyébe a privát alanyok, az állam és a társadalom megmaradt része (társadalmi vállalatok) lépnek, amelyek között csak a konkurencia közvetíthet. Tehát a tulajdonszerkezet átalakulása a szubjektivált társadalom szintjének a privát-független alany szintjére való átmenetével kerül szembe, tehát a privatizációval, és az ezzel kapcsolatos problémákkal: az igazságos ár, a társadalmi eszközök áron aluli eladása, a kínálat alanyának motiválatlansága a racionális tranzakció végrehajtása vonatkozásában stb. Nyilvánvaló, hogy a társadalom posztszocialista helyettesítését nem csupán mint gazdasági folyamatot értelmezhetjük. Jugoszláviában, mint ahogy Kelet- és Közép-Európa többi országaiban is, a posztszocialista elsődleges felhalmozás előtt állunk. Az elsődleges felhalmozás említése nem erkölcsi ítélet, hanem a privatizáció történelmi előfeltételének rögzítése. Ez a felhalmozás éppénséggel nem-gazdasági tevékenység révén jön létre, amely kapcsán tagadhatatlan az erőszak jelenléte. A posztszocialista elsődleges felhalmozást, a tőkeviszonyhoz szükséges történelmi feltételek meg-teremtését, a Tőkét mint Alanyt létrehozó gesztusrendszert csupán a gazdasági és a nem-gazdasági tevékenységek kontextusában értelmezhetjük.

A jugoszláv gazdasági-politikai színtér elemzői már régen megállapították, hogy egyetlen párt, politikai csoportosulás sem rendelkezik kidolgozott gazdasági programmal. A privatizációval mindegyik program csak a kiáltvány szintjén foglalkozik, s a politikai állásfoglalásokat – lásd Szlovénia – semmilyen gazdasági megfontolás nem támasztja alá. Nagyon gyakran kísérteties a hasonlóság az új hatalom és a régi „kommunista" rendszer között. (Ezért történhet meg, hogy Szlovéniában a kommunisták az ellenzék szemszögéből bíralhatják a jelenlegi hatalomtartókat a demokrácia megcsúfolása miatt.)[14] Ez a tény kétségbe vonja a jugoszláv politikai színtér valódi alternatív mivoltát. Akik manapság naiv módon csupán a klasszikus liberális maximákat ismételgetik (s elfelejtik, hogy a liberalizmus is utópia), s azokat neoliberális köntösbe öltöztetik, mintha megfeledkeznének Közép- és Kelet-Európa történelmi örvényébe való vetettségünkről, valamint történelmi faktícitásunkról –, hogy ezzel az egzisztencialista fogalommal éljek. A probléma nem csupán az, hogy a politikai programok nem dolgozzák ki a piaci gazdálkodásra, a privatizációra, a profit által motivált gazdaságra való

áttérést. A piac mint a gazdasági intézmények együttese nem valamiféle objektív, „közömbös" technika, amely az anyagi boldogság megvalósítását célozza. A piacot a politikai input szemszögéből is tárggyá kell tenni: ökonomista illúzió abban a hitben ringatózni, hogy a piac a formális demokrácia földrehozatalának technikája, amelyben a világ tengelye a partikularitásuktól (nem utolsósorban nemzeti) elvonatkoztatott, egymással egyenlő egyének körül forog. Azok a remények, amelyek a gazdasági motívumok állami és ideológiai támogatásához fűződnek, és amelyek a felduzzadt gazdasági tevékenységből arra következtetnek, hogy kitárult az ajtó a jugoszláv állampolgárt szentesítő utópisztikus elképzelés előtt, könnyen kifakulnak: a piaci koordináció nem összeegyeztethetetlen a társadalom tekintélyelvű megszervezésével. A nemzeti egyneműsítés gondolata, amely megfelelő formákban mindenhol lejátszódott, az „önkéntes szolgaság" a „szabadon választott alárendeltség" tartalmait idézi fel. Továbbra is Kornai osztályozását alkalmazva: Jugoszlávia azon tájain is, ahol a többpárti választások folytán új hatalmi rendszer diktálja a feltételeket, a piaci és az agresszív koordináció sajátos egybeszövődéseire számíthatunk. Az agresszív koordináció lényege a vertikális kapcsolat, s a tranzakciók lehetnek akár monetarizáltak, akár nem. A nemzeti egyneműsítés agresszív koordinációt eredményez, amely, lásd Dél-Korea példáját, együttélhet a piaci koordinációval. E. Gellner szerint ott, ahol különböző fejlettségi szintű területek léteznek, a szabad, horizontális mobilitással szemben nacionalista impulzusok jönnek létre. Ennek a veszélyét tapasztalhatjuk Jugoszláviában.[15]

A neoliberális gazdaságfilozófia Közép- és Kelet-Európában állandóan szembekerül a politikai-gazdasági nyomor különféle változataival. Talán tanulságos lenne követni Hayek ellentmondásait ebben a tekintetben,[16] hiszen művében – s az egyik legjelentősebb neoliberális gondolkodóról van szó – visszatükröződnek Közép- és Kelet-Európa nyomorgócai. Vajon nem áll-e fenn ellentmondás a szabad, individualista társadalom képzete és a spontán rend koncepciója között, melyben az értelemnek igen kevés szerep jut, s amelyben az egyénnek alárendeltnek kell lennie az érthetetlen és irracionális kritériumokkal szemben? Európa ezen részének politikai-gazdaságtani nyomora – nem utolsósorban – éppen az irracionális intézményekben fejeződik ki.

Jegyzetek

[1] G. Bataille: La part maudite. Paris, 1949.

[2] J. P. Dupuy et P. Dumouchel: L'enfer des choses – René Girard et la logique. Paris, 1979 de L'économie, Paris, 1979.

[3] Hannah Arendt:Vita activa oder vom tätigen Leben. München, 1981. 34.

[4] S. Bowles and H. Gintis: Political Economy and Modern Economic Theory. in: American Economic Review, May, 1988. 145.

[5] A. Lerner: The Economics and Politics, Consumer Suvereignity. American Economic Review Proceedings, May, 1972. 259–266.

[6] J. Backhaus: Praktische Philosophie und Politische Ökonomie. in: Methodeprobleme der Wissenschaften von gesellschaftlichen Handeln, Hrsg. J. Mittelstrass, Frankfurt/M, 1979. 328.

[7] T. W. Hutchison: The Philosophy and Politics of the Cambridge School. in: The Politics and Philosophy of Economics, Oxford, 1981. 98.

[8] Kornai J.:Bürokratikus és piaci koordináció. in. Régi és új ellentmondások és dilemmák. Budapest, 1989.

[9] Szelényi I.: Szociálpolitika az államszocializmusban. in: Új osztály, állam, politika. Budapest, 1990. 215–219.

[10] G. Stiegler: Economics or Ethics. in: The Essence of Stiegler. Edited by: Kurt R. Leube/ Thomas Gale Moore, 1986. 307.

[11] J. Buchanan and G. Tullock: The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy. Ann Arbor, 1962; vö.: T. Roemer: Nobel Laurate: On James Buchanan's Contributions to Public Economics. in: The Journal of Economic Perspectives, Volume 2, Number 4. Fall 1988. 165–181.

[12] C. B. Macpherson: Market Concepts in Political Theory. in: Essays in Retriewal. Oxford, 1973.

[13] C. B. Macpherson: The Economic Pennetration of Political Theory, Some Hypotheses. in: The Rise and Fall of Economic Justice. Oxford, 1985. 104–118.

[14] Lásd: B. Kovač: Nova stara vlast. in: Ekonomska politika, 1990/2000, 14–15.

[15] E. Gellner: Nationalism. in: Thoughtand Change. London, 1964.

[16] F. Hayek: Individualism: True and False. in: Individualism and Economic Order. London, 1976. 79.; vö.: Nyíri Kristóf: Az osztrák emberkép: konzervatív elmélet Hofbauertól Hayekig. in: Európa szélén. Budapest, 1986. 36.

Rezime

Ekonomija i/ili politika

U ovoj studiji autor raspravlja o teškoćama povezivanja političke i ekonomske sfere. Izvor neadekvatnih pristupa ovoj temi pronalazi u neoklasičnoj-neoliberalnoj teoriji. Na teorijskim modelima pokazuje neuspešnost neoliberalno inspirisanog mišljenja u pogledu obuhvatanja političko-ekonomskih aspekata. Ovaj nedostatak za njega istovremeno implicira praktične teškoće u sklopu tranformisanja društava u Istočnoj i Srednjoj Evropi. Tako na dva primera predočava slične teškoće u Jugoslaviji.

Summary

Economy and/or Politics

In this study the author discusses the difficulties of integrating the political and economic spheres. He sees the source of inadequate attitudes to this subject in the neoclassic-neoliberal theory. He shows the fiasco of the neoliberally inspired thought on theoretical models with regard to the inclusion of political-economic aspects. This deficiency implies simultaneously practical difficulties for him within the transformation of societies in Eastern and Middle Europe. He shows on two examples similar difficulties in Yugoslavia.

Original scientific paper

Božo Milošević

A MUNKA MODERNIZÁLÁSA, A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATALOM ÉS A VÁLLALKOZÓKEDV*

A munka modernizálása olyan belső társadalmi folyamat, amely túlmutat a társadalmi szerkezet elemzésének keretein. Emiatt a mai jugoszláv társadalom szerkezetére vonatkozó adatok nem világíthatják meg teljes egészében ezt a bonyolult és dinamikus társadalmi és kulturális jelenséget. Ennek tudatában voltunk, amikor a felvetett téma elemzésébe fogtunk, s ezért a társadalmi-gazdasági szerkezet elemei közül csak azokat vettük figyelembe, amelyek a társadalom átalakulását és fejlődését befolyásolják. Ide tartoznak mindenekelőtt a gazdaság „társadalmi" szektorának munkafolyamataiban végbemenő változások, hiszen a mai jugoszláv társadalomban a gazdálkodásnak még mindig ez az uralkodó formája.

A viszonylag szűkös adatok alapján, amelyek jórészt egy másodlagos feldolgozás eredményei, a munka modernizálásának folyamatait a munkaszervezetekben olyan mutatók alapján próbáltuk elemezni (és mérni), amelyek a társadalmi szerkezet általános vizsgálatában is jelentős szerepet töltenek be. Arra a kérdésre igyekeztünk megközelítő választ adni, hogy a jelenlegi hatalommegosztás a munkaszervezetekben miképpen befolyásolja a munka modernizálását. Eközben nem tévesztettük szem elől a jugoszláv szociológiában már korábban kikristályosodott ismereteket, melyek szerint a hatalom megoszlása a munkaszervezetekben nagyjából a globális társadalmi viszonyokat tükrözi. A fennálló (etatikus és senkit sem ösztönző) termelési viszonyok figyelembevételével elemzésünkben azoknak a rejtett lehetőségeknek a meghatározására korlátozódtunk, amelyek akkor állnának elő, ha a foglalkoztatottak magukra vállalnák a felelősséget saját társadalmi-gazdasági helyezetükért és a (maguk irányította) munkaszervezetek jövőjéért. Amennyiben a fennálló társadalmi szerkezet erre tényleges lehetőséget kínál, akkor ez a társadalom folyamatosan újratermelheti önmagát. Megkövesedett társadalmi-gazdasági viszonyainkban a vállalkozókedvnek

* Ez a cikk csupán része egy hosszabb tanulmánynak, amely a jugoszláv társadalom szerkezetére vonatkozó felmérés adatai alapján készült. A kutatást a Társadalomtudományi Intézetek Jugoszláv Konzorciuma szervezte. Az adatgyűjtés 1989-ben fejeződött be.

már ez a „csírája" is reménykeltő jele lehet annak, hogy ez a társadalom még képes lesz megújulni, s gyorsabban elindulni a válság enyhítése és túlhaladása felé.

A) A MUNKA MODERNIZÁLÁSA ÉS A MAI JUGOSZLÁV TÁRSADALOM VÁLSÁGA

A jugoszláv társadalom válsága ma már szembeötlően kiterjedt a társadalmi élet minden területére, s a gazdaság, a politika és a kultúra globális viszonyaiban egyaránt megmutatkozik. Azt mondhatnánk, hogy a válság olyan alapirányzatává vált a jugoszláv társadalomnak, hogy a 20. század végén már-már ez legitimálja Európa és a világ előtt. Nem tekinthető helytállónak az a nézet, miszerint a mai jugoszláv társadalom válsága a legitimáció válsága; sokkal inkább felismerhető szerkezeti jegyeinek kicserélődéséről van itt szó. A „szocializmus sajátos útjának" korábbi vízióját egészében felváltották „az ellentétes társadalmi irányzatok közötti feszültségek, amelyek döntő változásokat és fennakadásokat idéznek elő a társadalom és az állam vitális funkcióiban".[1] A hatvanas évek közepétől egészen a nyolcvanas évek elejéig Jugoszlávia olyan országként igyekezett bekapcsolódni az erurópai és a világméretű munkamegosztásba, amely a szocializmus építésének sajátos útjára alapozta identitását, a nyolcvanas évek azonban bebizonyították, hogy ehhez nincsenek meg a szükséges társadalmi-gazdasági előfeltételek, s hiányzik a megfelelően operacionalizálható intézmény- és szervezeti rendszer is, amely működőképessé tenné a „szabad termelők társulását", s amelyben az egyén szabadsága biztosítaná mindenki szabadságát – ahogyan annak idején Marx képzelte el a „jövő" társadalmát, amire az uralkodó ideológia Jugoszláviában úgy tekintett, mint megvalósított tényre. A válság valójában, mint valami természetes kísérlet, még világosabbá tette a tévedéseket, a jugoszláv túlkapásokat, amelyek a társadalmi fejlődés „sajátos" irányításában jutottak kifejeződésre, miközben figyelmen kívül hagyták a társadalmi munkamegosztás fejlettségének tényleges színvonalát, a termelési eszközök fejlesztésének igazi lehetőségeit és a kulturális fejlődés sajátosságait. Ebből eredően Jugoszlávia bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba újabb ellentmondásokat szült, a régieket pedig még inkább kiélezte azokban az időszakokban, amikor ezt részleges „nyitásokkal" akarták elérni, s mellőzték a szelektív kommunikálást a fejlettebb társadalmakkal. A jugoszláv társadalom fejlődése tehát válságba sodródott, mert a társadalom belső erőit béklyóba verték azok az intézkedések, amelyek szervesen – és mindenkire nézve kötelezően – beépültek az elképzelt intézményes és szervezeti rendszer modelljébe. E válság nemzetközi vonatkozásai olyan keretként (körülményként) hatottak, amelyeknek „kisugárzásában" egy bizonyos illúzióban ringathatták magukat mindazok, akik a társadalom fejlődésének irányáról dönthettek. Ebből az illúzióból

származtak azok a társadalmi gyakorlatra vonatkozó elméleti-ideológiai utasítások, amelyek arra ösztönözték (és szoktatták) az embereket, hogy a szocialista önigazgatás társadalmi-gazdasági rendszerének leglényegesebb kérdésévé tegyék az elosztást. Ez a felfogás határozta meg az elosztás minden formáját: ez érvényesült a termelési és piaci viszonyoktól kezdve, a területi-politikai viszonyokon át, egészen az etnikai és művelődési viszonyokig. Erre az elosztási rendszerre épült fel a policentrikus etatizmus, amely csak meghosszabította a jugoszláv társadalom mai válságát. Az etatizmus mint uralkodó társadalmi viszony olyan blokádtényezővé vált, amely az egész jugoszláv társadalomra kiterjesztette a válságot; következményei azonban – számos különleges és egyedi tényező hatására – a társadalmi élet szűkebb területeit is áthatják, de kihatnak az emberek magatartására is a mindennapi társadalmi gyakorlatban. Ebben az egész folyamatban a munka lényegi kérdései általában, és külön a termelés (új érték-teremtés) kérdései a rendszer társadalmi szervezettségének és intézményeinek árnyékában maradtak. *Mintha maga az elosztási döntéshozatalban való részvétel elegendő lett volna a fennálló társadalmi rendszer legitimitásához.* Kétségtelen, hogy a munkások és más foglalkoztatottak számára jelentős motivációs tényezőnek tekinthető az intézményes lehetőség, hogy részt vehetnek az anyagi és más társadalmi értékek elosztására vonatkozó döntéshozatalban. Ez azonban még nem azt jelenti, hogy ezzel a (társadal-milag szükséges) munka szerinti elosztás is megvalósul. Ezenfelül az elosztás semmiféle „demokratikussága" nem pótolhatja azt a veszteséget, amit az eljárás alatti munkakiesés okoz az anyagi javak és más társadalmi értékek termelésében.

Az általános társadalmi, és külön a gazdasági válság – a rendszer sajátosságát megbontó számos entrópia-jegyével együtt – felszínre vetette az anyagi és más társadalmi értékek előállításának és gyarapításának problémáját. A társadalmi események előterében világosabban kirajzolódtak a lényegi tényezők, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy többé már nem elegendőek az általános, záradékos megállapítások, az elvi álláspontok, melyek szerint „az ember a legnagyobb kincs", amikor a társadalmi szervezettség és az intézményes rend ezzel egyidejűleg a társadalom szerkezetében jelentős erőfeszítéseket tesz azért, hogy ezt a kincset kihasználja, másfelől pedig zárlat alá helyezze és háttérbe szorítsa.

Ezért vált szükségszerűvé, hogy felismerjük mindazokat az eredeti erőforrásokat, amelyek a mai jugoszláv társadalom tagjainak kihasználatlan tudásában, képességeiben, hozzáértésében és alkotókészségében „szunnyadnak". Minthogy a jugoszláv társadalom válságának strukturális jellege van, túlhaladásához közelebbről meg kell ismernünk mindazokat a formákat és folyamatokat, amelyek a munka modernizálásának és a társadalmi-gazdasági hatalom uralkodó formáinak közvetítésével jöttek létre. Ennek alapján felismerhetjük az emberi kezdeményezőkészség bizonyos elemeit, és a vállalkozókedv serkentésének valódi lehetőségeit, amelyek gazdasági formába önthetik azoknak az egyéneknek és társadalmi csoportoknak az ésszerű ténykedését, amelyek valóban készek (és képesek) a maguk kezébe venni saját sorsuk alakítását a társadalomban.

A modernizálás a legfőbb kulturális alapkövetelménye a mai társadalom fejlesztési folyamatainak. Legáltalánosabb keretét a társadalom egész működésének és a társadalmi élet megszervezésének racionalizálása képezi.[2] A modernizálás mozgató ereje a társadalmi munkamegosztásban rejlik, amelynek fő ismérveit a tudomány és a technika fejlődése, valamint az adott értékrendszer határozza meg, irányt szabva a társadalmi élet egészének. Ezért a modernizálás mindig többrétű, s magában foglalja a szcientifikálódás, a technizálódás, a formalizálódás és az institucionalizálódás folyamatait. E folyamatokhoz az ipari munka uralkodó formája teremt anyagi alapot. Amennyiben a tudomány ezt a munkaformát a természetre ható emberi tevékenység csúcsteljesítményeként és a társadalmi viszonyok alakításának legelfogadhatóbb módjaként tételezi, akkor egyfajta pozitivista tudományos hozzáállás jön létre, amely apologetikusan viszonyul a munka meglevő, uralkokó jellegű ipari módszereihez. Ebből a hozzáállásból fejlődtek ki a tudományágak azon különböző elméletei, amelyek alapgondolata az ún. tudományos-technikai (vagy tudományos-technológiai) forradalom fogalmában fejeződik ki.

Amilyen mértékben szűkül le a tudomány a maga utilitárius-pragmatikus összetevőjére (s ez az ún. alkalmazott tudomány alapja), olyan mértékben terjed a munka folyamataiban a technikai közvetítés, s ehhez alkalmazkodnak az emberi tevékenység lehetséges formái is, amelyek azután a társadalmi szerveződés tartós formáivá alakulnak át. Így épülnek egymásra a szcientifikációs, a technizációs, a formalizációs és az institucionalizációs folyamatok, megteremtve az emberi munka és a társadalmi szerveződés legáltalánosabb keretét. Ezek a folyamatok korántsem egyértelműek, hisz magukban hordozzák a társadalmi viszonyokban, illetve az embernek a természethez való viszonyában gyökerező ellentétes tendenciákat és következményeket is. A modernizálás egyfelől úgy mutatkozik meg, mint *a priori* elfogadása mindannak, ami a tudomány alkalmazásán alapul – a termék technológiai előállításától kezdve, az ún. tudományos munkaszervezésen át, egészen az emberi értékorientációk gazdagságának a minden áron való eredményességre és profitra való leszűkítéséig; másfelől azonban az emberréválás kulturális folyamatába ágyazott emberi folytonosság melege is egyben: az öröklött kulturális értékek „kritikai" feldolgozása, a társadalmi viszonyok és a természethez való viszony humanizálódása, a mindennapi élet esztétikai megfogalmazása. A modernizálódásnak e két ellentétes folyamatát a szociológusok fogalmilag eltérően határozzák meg; az első esetben *modernizmusról* beszélnek, amely túlzott mértékben elveti az előző nemzedékek hagyatékát, míg a másik esetben *modernségről*, a hagyaték átértékeléséről, és az innovatív folyamatokba való beillesztéséről.

Az utóbbi évtizedekben a jugoszláv társadalom olyan modell szerint fejlődik, amely lényegében modernista a fejlődés minden lényeges folyamatában. Először is, a szcientifikációs folyamatokban az utilitárius-pragmatikus mozzanatok kerültek előtérbe. Igaz viszont, hogy ezek a folyamatok hatottak a legkevésbé a mai jugoszláv társadalmi modell kialakulására, minthogy ennek a modellnek ideológiai-tudományos igazolásra és/vagy az

utánzói képességek fejlesztésére volt szüksége, amely megértő viszonyulást tanúsít a meglevő (külföldről behozott) technikai-technológiai felszerelés és annak használata iránt. Ezért a valódi alkalmazott-fejlesztési tudományoknak nemigen jutott jelentősebb társadalmi szerep. Másodsorban, a technizációs folyamatok következetlenül alkalmazkodtak a modernizáció követelményeihez. A technikai-technológiai fejlődés ugyanis szinte kizárólag a függőségen alapuló iparosításra épült, amelyre kezdetben az ún. kettős iparosítás,[3] később pedig az ún. licencfüggőség[4] a jellemző. És amíg az iparosítás említett kezdeti formája legalább részint még megbecsülte és serkentette a hazai vállalkozókedvet, a licencfüggőség időszakában a technikai-technológiai fejlődést többé-kevésbé a szervezett nemzetközi tőkének rendelték alá. Harmadsorban, a függőségen alapuló iparosítás következményei éreztették hatásukat a társadalmi viszonyok alakulásának minden folyamatára, de különösen a munkaszervezés folyamataira. A munka ésszerűsítése a mai jugoszláv társadalomban magán viseli a taylorizmus, vagyis az ún. tudományos munkaszervezés minden lényeges ismérvét.[5] A szervezésnek ez a típusa a munkaismereteket elkülöníti a munkáról szóló ismeretektől, s ezáltal a munkás tudását szembeállítja a szakértők, a szervezők és a programozók tudományos ismereteivel. Az előbbi háttérbe szorul, az utóbbi pedig megelégszik a behozatali technikában és technológiában tárgyiasult tudás kihasználásával és megértésével. Negyedsorban, az institucionalizáció folyamatában valamiféle autochton jelleg és diszkontinuitás érvényesül a munkaszervezés alapformáitól kezdve egészen a társadalom globális megszervezéséig. Az intézményesítés ezen önigazgatású modellje, amelyet megkísérelnek a munka és az élet minden területére kiterjeszteni (ez az ún. integrális önigazgatás), tekintet nélkül arra, hogy a munka adott indusztriális módja és az értékorientációk egy egészen más modell (a polgári társadalom) keretei között mozognak. Ez a modell nemigen vette figyelembe, hogy „a Nyugat technikai vívmányai kizárólag egy bizonyos világfelfogás és gondolkodásmód szolgálatában állnak".[6] Az önigazgatás szervezési-institucionális modelljét kívülről, állami inaugurálással vezették be a munkafolyamatba, aminek messzemenő következményei lettek e folyamatra nézve. Az ún. tudományos munkaszervezés a munkások nagy többségét passzivizálta, az institucionális rendszer pedig figyelmük és energiájuk legnagyobb részét az elosztás kérdéseire irányította.

A jugoszláv munkaszervezetekben tehát a munka modernizálása olyan folyamatként valósult meg, amelyben: 1) nem jutott fontosabb szerep az innovációs tevékenység, sem a hazai tudás és munkaképesség fejlesztésének (az ún. káderzárlat következtében); 2) kifejezésre jutott a technikai-technológiai fejlődés függősége; 3) zavarossá vált a szerveződés; és 4) az uralkodó institucionális (vegyes) etatikus-önigazgatási modell hatása érvényesült a munkafolyamat minden szakaszában és az egész társadalmi életben. Az a kísérlet, hogy a politika és a politikai rendszer közvetítésével „megújítsák" a munkához való viszonyulást a munkaszervezetekben, megmaradt az utópisztikus víziók szintjén, s ahelyett, hogy *a priori* módon

megvalósult volna az ún. megállapodásos gazdaság, létrejött a „felelőtlen gazdaság" modellje. Ez a modell valójában a régi hagyományokat erősítette – kiterjesztette az állami szervek és a politikai rendszer más intézményeinek ésszerűtlen, voluntarista beavatkozását a munkafolyamatokba. Mindebből kifolyólag a munka modernizálása a mai jugoszláv társadalomban kettős függőség alapján történik: a) függőségben a fejlett társadalmaktól és b) függőségben a társadalom erős politikai tényezőitől.

A politikai tényezők döntő szerepet játszottak a tradicionalizmus újraélesztésében is, nem csupán az elosztás kérdésének előtérbe helye-zésével és az „egyenértékűség szindrómájának"[7] felkeltésével, hanem a gazdasági rendszer refeudalizálásával is, ami az ún. *nemzetgazdaságok* kialakításához vezetett. Íly módon a jugoszláv társadalom jelenlegi válsága során az egalitarizmus társadalmi értékként a nemzeti értékek „közbenjá-rásával" tételeződik, miközben a jugoszláv társadalom sok tagjának életszínvonala és fogyasztása a létfenntartási minimum szintjére süllyedt. Ilyenformán a politika beavatkozása a munka modernizálásának folyamatába csak még inkább kiélezte az ellentéteket a tradicionalizmus és a moder-nizmus között, s így a válság bizonyos értelemben esélyt nyújt arra, hogy ezeket az ellentéteket új alapokra helyezzük. Hogy ezt az esélyt ki tudjuk-e használni, az kizárólag attól függ, hogy sor kerül-e a társadalmi-gazdasági és az össztársadalmi hatalom újrafelosztására.

A munka modernizálása összetett társadalmi folyamat, ami csak az összes szereplő döntőképes részvételével valósulhat meg, különösen azokon a területeken, ahol a munkaeszközök korszerűsítése folyik, s ahol fokozható a munka termelékenysége.

A fentiek alapján az alapvető tézis így hangzik: a munka modernizálása a munkaszervezetekben egyenes arányban áll a foglalkoztatottakat megillető hatalom érvényesülésének fokával a válság által megbénított jugoszláv társadalomban.

B) A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATALOM ÉS A MUNKA MODERNIZÁLÁSA

A hatalom leginkább az embernek azon lehetőségeként manifesztálódik, hogy magára vállalja a felelősséget saját szabadságáért és annak a közösségnek a szabadságáért, amelyben él és amelyben létrehozza saját életfeltételeit.

A társadalmi és a szakmai munkamegosztás különböző fokozatai hozzák létre azokat a társadalmi körülményeket, amelyek közepette az egyénnek meg kell találnia a megfelelő utat a maga felelősségteljes ténykedéséhez és a készen kapott társadalmi körülmények további (át)alakításához, többé-kevésbé mindig célszerűen és (ön)tudatosan cselekedve. Már a cselekvés céljának puszta meghatározása is a *másként* való cselekvés reményét kelti

az emberben. Ha a meglevő önmagától *adott*, akkor a lehetséges, az eljövendő feladványként jelentkezik, olyan cselekvési térségként, amely meghódítható.

Hogy az egyén ebben milyen sikert ér el, s hogy mennyire fog tudatosan az új, a lehetséges után kutatni, ez elsősorban kinek-kinek az értékirányultságától függ (attól tehát, hogy értelmesnek vagy értelmetlennek ítéli-e meg saját meglevő életkörülményeit), de függ a társadalmi körülményektől is, melyek között azt megvalósíthatónak vagy épp megvalósíthatatlannak tartja.

Semminemű lényegesebb társadalmi változás nem következhet be mindaddig, amíg – az egyénben, a szűkebb és tágabb társadalmi közösségekben, vagy a társadalomban – nem tudatosul, hogy melyek azok a konkrét társadalmi körülmények megfontolt elemzésén alapuló értékek és álláspontok, amelyeket sajátjának érez, és amelyek alapján meghódítható az a cselekvési terület, ahol értékideáljait valóra válthatja.

Egyetlen megfontolt értekezés sem kerülheti meg a társadalom főbb szereplői értékirányultságának elemzését. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy még maga az elemzés – a jugoszláv társadalom szerkezetére vonatkozó szóbeli kijelentések elemzése – sem lehet mentes azoktól a tapasztalati tényektől és nézetektől, amelyek az adott szerkezet keretein belül formálódtak, alakultak ki. Azok az értékorientációk, amelyek a társadalmi szerkezet érzékelésére vonatkozóan a megkérdezettek többségénél kifejezésre jutottak, többé vagy kevésbé egybevágnak a meglévő társadalom(szerkezeti) viszonyokkal, és/vagy kisebb vagy nagyobb fokú elégedettséget tükröznek a szabadság elért szintje, valamint az egyéni, a csoport- és az általános társadalmi szükségletek kielégítettsége tekintetében.

Nyilvánvaló, hogy a szabadság elért szintje (aminek végső célja, hogy az egyén szabadsága váljon mindenki szabadságának feltételévé) önmagában is olyan *előfeltétel*, amely határt szab az emberek (az egyének és a társadalmi csoportok) azon törekvéseinek és szándékainak, amelyek szükségleteik kielégítésére irányulnak. És nem csak erről van szó. A szabadság elért szintje az adott társadalomban az emberek értékítéletét is meghatározza arra vonatkozóan, hogy melyek azok a szükségletek, amelyek kielégítése nélkül más szükségleteik nem realizálhatók.

Következésképp tudományosan megalapozott az a feltevés, miszerint a jugoszláv társadalom fennálló strukturális viszonyai befolyásolták a megkérdezettek azon értékaspirációit, amelyek az új, másfajta, modernebb életkörülmények kivívására irányulnak.

Ezt különösen azon egyének és társadalmi csoportok esetében lehetett feltételezni, akiknek életmódját és mindennapi tevékenységét a munka és a nincstelenséggel folytatott harc határozza meg.

Minthogy azonban a jugoszláv társadalomban már hosszú ideje az egymással szemben álló, ellentétes tendenciák romboló hatása érvényesül (amit egyszerűen csak válságnak nevezünk), a nélkülözés általános jelenséggé vált, amit azonban az egyes társadalmi osztályok különböző módon élnek át. Vannak akik számára nélkülözésnek az számít, hogy nincs anyagi alapjuk a megalomániás beruházásokra (akár kölcsönökből is, melyeket a

következő nemzedékek fizetnek majd vissza), mások az utazásaikban érzik megrövidítve magukat, vannak, akik az önbizalmukat veszítették el, de a legtöbben mégis az alapvető létfeltételek hiányától szenvednek. Bármilyen osztályszempontok érvényesülnek is a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó egyének társadalmi helyzetet elemző tudatos vizsgálódásaiban, közös bennük az, hogy elvesztették mindazokat a hatalmi támasztékokat, amelyek létrehozták az egyes osztályok közötti társadalmi távolságokat, miközben értékítéleteikben a kivívott társadalmi egyenlőség látszatát igyekeztek fenntartani. A válság lerántotta a leplet arról a látszategyenlőségről, amelyben éltünk, de ugyanakkor arra is ráébresztett bennünket, hogy most sokkal „egyenlőbbek" vagyunk, de csak a szegénységben. A társadalmi válság tehát a jugoszláv társadalom tagjainak többségét (és a társadalom bizonyos rétegeit) arról „győzte meg", hogy az egyenlőség nem előfeltétele a szabadságnak, hanem annak épp a vívmánya lehet, s hogy nincs szabadság, ha nem vállaljuk érte és kivívásáért a felelősséget.[8]

Milyen lehetőségek vannak a mai jugoszláv társadalomban arra vonatkozóan, hogy az ember vállalja a felelősséget a maga és az egész jugoszláv közösség szabadságáért? Ez elsősorban a rendelkezésre álló társadalmi hatalomtól függ, amellyel befolyásolni tudja a társadalmi fejlődés alapvető folyamatait, valamint a társadalom és részegységei institucionális-szervezeti felépítését.

A munkafolyamat a természeti és társadalmi jelleg összefonódásából kifolyólag természeti-történelmi folyamat. E folyamatban egyaránt kifejezésre jutnak az emberek értékirányzatai és képességei, valóra válnak az egyéni irányzatokon alapuló elgondolások, de a strukturális társadalmi sajátosságok is, amelyek „szelektálják" az egyes értékirányzatokat és emberi képességeket. Ezek a strukturális társadalmi sajátosságok a maguk igényeihez idomítják a munkafolyamatokat, olyan értelmet adva a munkának, ami megfelel a döntő társadalmi hatalommal rendelkező társadalmi csoportoknak, amelyek általános társadalminak igyekeznek feltüntetni saját értékorientációjukat. Habár a mai jugoszláv társadalom válsága minden társadalmi csoportot „rákényszerített" a nélkülözéssel való harcra, viszonylag hosszú időtartama pedig arra is, hogy harcoljanak a hatalom azon tartópilléreinek a fennmaradásáért, amelyek lehetővé teszik a mindennapi túlélést arra támaszkodva, amit korábban szereztek, s amivel rendelkeznek. Ez a harc azonban nem azonos módon jut kifejezésre a munka különböző területein. Az általános társadalmi válság a munka minden területén és a társadalom minden osztályára kiterjedt. Ennek biztos jele, hogy immár nem csak az vált lehetetlenné, hogy új szükségletek fejlődjenek ki, hanem az is, hogy a meglevőket kielégítsék. Így a válság elsősorban mint a szükségletek válsága jelenik meg. Ha erre egy társadalomban sor kerül, a legnagyobb nyomás az alapvető szükségletekre nehezedik. Az ún. „egalitárius szindróma" azonban, ami hosszú időn át alapvető értékirányzata volt a jugoszláv társadalomnak, a szükségletek válságának általános szabályát is „módosította". Hatására kiegyenlítődtek az alapvető és a magasabbrendű szükségletek, vagyis az utóbbiak alkalmazkodtak az alapvető szükségletek-

hez, sőt azok alá rendelődtek. A válság ezt csupán világosabbá tette. Így azután az emberek magasabbrendű és alapvető szükségletei egyaránt válságba sodródtak. Hasonló a helyzet a munka területén is. Az egalitarizmus a munka minden területétől megvonta az autonómiát. Az anyagi javak és a szellemi értékek termelése egyaránt az egalitarizmus értékirányzatának közvetítő hatása alá került, mindez pedig institucionálisan és szervezetileg is egy politikai társadalom etatikus alapjaira épült. Ezért van az, hogy a társadalmi válság egyaránt kikezdte az élet anyagi és szellemi újratermelésének minden területét. Az egalitarizmus detronizálta a munkát, és hatalommal ruházta fel a munkakerülést. Ennélfogva a szociológia csak analitikai célból vizsgálhatja egymástól elkülönítve a társadalmi-gazdasági és a társadalmi-politikai hatalmat egy adott társadalomban.

Mi azonban nem magát a hatalmat, sem pedig a társadalmi hatalom egyes tiszta formáit vizsgáljuk, hanem azt elemezzük, hogy a hatalom bizonyos (társadalmi-gazdasági) formája hogyan válik a társadalom szerkezetében a munkafolyamatok modernizálásának tényezőjévé. Nem kétséges, hogy a munkafolyamatok modernizálására csak azokban a társadalmakban van lehetőség, amelyek explicite vagy implicite a haladást tekintik a változások értékirányának, nem pedig a stagnációt. Ezért ennek a változónak a vizsgálata bizonyos indikatív lehetőségeket kínál annak megállapítására, hogy adott esetben egy „dinamikus" vagy „stagnáló" társadalomról van-e szó.[9] Ezáltal megközelíthetővé válik a válaszadás arra a kérdésre, hogy a jugoszláv társadalom viszonylag hosszú ideje tartó válsága reményt nyújt-e, vagy sem, annak túlhaladására. A megkérdezettek nézetei a modernizálásról és a munka modernizálásához való egyéni hozzájárulásuk lehetőségeiről olyan indikátorok, amelyek a mai jugoszláv társadalom szerkezetének többékevésbé megkövesedett viszonyaiban felismerhetővé tehetik számunkra a modernizálás tényleges akadályait, de rámutathatnak a fejlődés azon „csiráira" is, amelyek felkarolása elősegítheti a meglevő társadalmi szerkezet esetleges átalakítását. A vállalkozókedv mint olyan hatótényező érdekel bennünket, amely kifejezi a hatalom tényleges megnyilvánulásának fokát és a munkaszervezetekben dolgozók azon törekvését, hogy a munkavégzés terén kifejezésre juttassák saját kvalitásaikat.

A jugoszláv társadalom szerkezetével kapcsolatos vizsgálatok[10] kimutatták, hogy a jugoszláv társadalom nagyrészt zárt osztálytársadalom, amelyben a társadalmi hatalom kifejezetten egyenlőtlenül oszlik meg a négy alaposztály között; a „létra" egyik pólusán helyezkedik el a „kollektív tulajdonosok osztálya" a maga döntő (nagy) hatalmával, a másik póluson pedig a parasztok és a kisiparosok osztálya, amelynek semmiféle társadalmi hatalma nincsen; e pólusok között található a „közvetítő osztály" bizonyos mennyiségű valódi hatalommal, valamint a munkásosztály, amelynek csupán potenciális hatalma van. A társadalmi hatalomnak ez a megoszlása a globális társadalomban a megfelelő munkamegosztáson, valamint az anyagi javak, a politikai befolyás és tekintély kisajátításának módján alapul. A munka uralkodó formája az ipari munka, ezért az egész társadalomra kiterjedő társadalmi hatalom alapvető megoszlása áttevődik a társadalmi-gazdasági

hatalom felosztására a munkaszervezetekben, mégpedig a munka technikai megosztásának közvetítésével.[11]

Amíg a tradicionalizmus vagy a modernizmus felé hajló értékirányultság meghaladhatja az egyes társadalmi csoportosulások tényleges helyzetét (aminek meghatározója a kisajátított anyagi javak mennyisége, a hatalom, a tekintély és a mások kizsákmányolásának foka), addig a vállalkozókészség – vagyis az arra irányuló készség, hogy a tudást, ügyességet és egyéb munkaképességeket a meglevő társadalmi struktúrából adódó helyzetük megváltoztatására fordítsák – az egyének azon társadalmi helyzetéből adódik, ahogyan az a tudatukban tükröződik. A cselekvő ember saját társadalmi helyzetére vonatkozó percepciója tehát nem okvetlenül esik egybe valódi társadalmi helyzetével. Bár a kettő igencsak megközelítheti egymást. A válság ugyanis – amellett, hogy általános rombolást végzett az emberek egzisztenciájában – a jugoszláv társadalom túlnyomó többségénél hozzájárult a saját helyzetértékelést illető kijózanodáshoz, az anyagi javak termelőinek nagy részét pedig megszabadította annak az ideológiai maszlagnak a „mámorától", miszerint ők a legfőbb letéteményesei a társadalom szervezeti-institucionális rendszerének. Itt is az történt tehát, hogy a társadalmi élet dialektikája „a fennálló stádium pozitív megértésébe egyúttal beleviszi negációjának, szükségszerű pusztulásának megértését is, mert minden kialakult formát a maga mozgásában, azaz múlandó voltában fog fel, mert nem tűr el semmiféle gyámkodást, s mert lényegét tekintve kritikai és forradalmi".[12]

A jugoszláv társadalomnak csak ezen elméleti víziójából mérhetjük fel megfelelő módon, hogy van-e lehetőség az egyének és társadalmi csoportok vállalkozókedvének kibontakoztatására, és ha igen, mekkora. Ebből az elméleti vízióból következik az is, hogy az adatokat, amelyekkel érvelésünket alátámasztjuk, a valóságos társadalmi folyamatok tükörképének tekinthetjük, hiszen a válság az emberek nagy többsége számára a társadalmi ellentmondások egész sorát szemmel láthatóvá tette. Ezért most – azt vizsgálva, hogy a társadalmi-gazdasági hatalom miként befolyásolja a termelési folyamatok modernizálását és a vállalkozókészség kialakulását –, sokkal hitelesebbnek tartjuk a megkérdezettek verbális kijelentéseit, mint ha a véleménykutatást „békésebb" időben szerveztük volna meg.[13]

Amikor a munka modernizálása, a vállalkozókedv és a társadalmi-gazdasági hatalom kérdéskörének vizsgálatakor a mai jugoszláv társadalom válságát helyeztük érdeklődésünk középpontjába, az volt a célunk, hogy rámutassunk: 1) a mai jugoszláv társadalomban a válság az az általános, objektív hatótényező, amely köré a legfontosabb változók „csoportosulnak", és amely a potenciális változások „szociális töltetének" is a hordozója; 2) a termelési folyamatok modernizálása a jugoszláv társadalomban épp a társadalmi válság összetettebbé válásával kapott jelentős társadalmi lendületet.

C) A VÁLLALKOZÁS MINT A FOGLALKOZTATOTTAK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATALMÁNAK HASZNOSÍTÁSI MÓDJA A MUNKA ÉS A MUNKASZERVEZETEK (VÁLLALATOK) MODERNIZÁLÁSA TERÉN

Vállalkozásnak azt a többé vagy kevésbé autonóm (tudatos) emberi cselekvést tekintjük a társadalmi-gazdasági folyamatokban, amelynek célja, hogy a rendelkezésre álló gazdasági tényezőket a lehető legésszerűbben hasznosítsa, miközben teljes felelősséget vállal a saját részvételéért ezekben a folyamatokban.[14] Lényege a vállalkozó egyének és dolgozói közösségek egyedi szerepe, s a tudatos kockázatvállalás a választott tevékenység végzésében. Ilyen értelemben a vállalkozás arra szolgálhat, hogy kifejezésre juttasa résztvevőinek befolyását a munkaszervezetekben azokra a döntésekre, amelyeknek kihatása van a munka modernizálására. Valójában a vállalkozói készség jelenléte vagy hiánya önmagában is a modernizáció mutatójának tekinthető. A modernizálás főbb célja a munka ésszerűsítése. Az ésszerűtlen gazdálkodás feszültséget hoz létre a fő gazdasági erőforrások – a föld, a tőke és a munka között. A vállalkozókedv külön minőséget ad a munkának, mert általa az ember feloldani igyekszik a feszültségeket az egyes gazdasági „erőforrások" között.

Minthogy a föld egyidejűleg a munka tárgya és a munka eszköze (sőt a helyszíne is egyben), kihasználása jobbára a két másik „erőforrástól" függ. Ezért arra a következtetésre juthatunk, hogy a mai jugoszláv társadalmat átfogó válság megoldásának társadalmi-gazdasági lehetősége egy olyan viszonyrendszerben rejlik, amely nagyobb egyensúlyt teremt a munka és a tőke között. A gazdasági viszonyokban mindig az a tényező kap elsőbbséget, amelyben a társadalom szűkölködik.[15] Esetünkben ez a tőke. A tőkével való rendelkezés azonban semmiképp sem lenne elégséges a társadalmi-gazdasági és egyéb társadalmi viszonyok válságos állapotának enyhítéséhez, s még kevésbé annak felszámolásához. A tőke olyan tényező, ami nélkül a társadalom nem láthat hozzá a válság leküzdéséhez, de kizárólag a tőke segítségével ez a küzdelem nem lehet eredményes. A tőke csak akkor fejtheti ki jótékony hatását, ha termékeny talajra talál a sokoldalúan termékeny, alkotó munkában. Tőke hiányában tehát a munka nem fejlődhet erőteljesebben, nem válhat termelékenyebbé és célratörőbbé a válságos társadalmi viszonyok közepette. De a tőke sem mindenható: egyéni és társadalmi motiváció hiányában, amely munkára ösztönöz, a tőke sem hozhat jelentősebb fordulatot a válság alakulásában. Ezért a mai jugoszláv társadalom egyetemes válságának leküzdéséhez elsősorban pótlólagos pénzeszközökre van szükség, másodsorban pedig, a dolgozók ösztönzésére, hogy a tőke megtermékenyülésének rátája jelentősen magasabb legyen, mint a válságot megelőzően.

Mindez talán elegendő lenne gazdasági bevezetőnek a társadalmi válság túlhaladásának kérdéséről. A jugoszláv társadalom szociológiai vizsgálatánál azonban csak most érkeztünk el a kérdés lényegéhez. A jugoszláv gazdaság ugyanis, a válságot megelőző években is – ilyen vagy olyan formában – rendszeres tőkeellátásban részesült, elmaradt azonban a tőke értékesülése.

Az első számú probléma tehát a munka terén, illetve a munkaszervezetben uralkodó viszonyokban keresendő. E viszonyok jellege akadályozta meg a munka és a tőke „természeti-történelmi" egyensúlyba kerülését, mivel a munka „hordozói" és a tőke „hordozói" nem kerültek közvetlen kapcsolatba egymással. A kapcsolat közöttük a hatalom politikai tényezőinek (az állam és az államhatalmi intézmények) közvetítésével jött létre. Ezek a közvetítők, mindenkor az intézményesített hatalom kisajátított részével, nagyságával összhangban, elvágták a természetes-történelmi vagy piaci kapcsolatokat a (szűkében levő) tőke és a (potenciálisan bőséges) munka között. A munka és a tőkebefektetés ösztönzése kívülről érkezett, s nem a munka szervezett szubjektumaitól. A munka és a tőke egyaránt elveszítette viszonylagos autonómiáját, s megszakadt közöttük a kölcsönös függőség. Ez vezetett el végül a válsághoz, ami akkor éleződött ki igazán, amikor a társadalom kifogyott (a további beruházásokhoz szükséges) tőkéből, s amikor a kihasználatlan munka teljesítőképessége már végképp elsorvadt, s nem pótolhatta a (társadalmaktól leginkább kölcsönök formájában érkező) tőke hiányát.

Mit lehet tenni egy ilyen társadalmi helyzetben? A társadalomnak nincs elég tőkéje ahhoz, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatokat legalább olyan szinten tartsa, mint a válságot megelőző időszakban. És mije van? Van egy bizonyos mennyiségű tőkéje, amelynek nagy része a válság kitörése előtt kihasználatlanul hevert, s bővelkedik kihasználatlan munkaerőben, méghozzá a foglalkoztatottak körében éppúgy, mint a munkanélküliek körében. Habár a foglalkoztatottak társadalmi-gazdasági helyzete valamivel kedvezőbb, mint a munkanélkülieké, a válság sem az egyik, sem a másik rétegnek nem felel meg. Ám ha nem tetszik nekik a válság, akkor ellenükre van a társadalmi viszonyok uralkodó rendszere is, amely megbénította szubjektivitásukat, s megvonta tőlük a lehetőséget, hogy magukra vállalják a felelősséget saját társadalmi helyzetük alakulásáért.

Ebből eredően állíthajuk, hogy a mai jugoszláv társadalom fennálló válságállapotának egyetlen alternatívája önmagából adódik; ez az alternatíva a termelékeny és alkotóképes, sokrétű munka, ami – meghatározott társadalmi feltételek között – hozzájárulhat a rendelkezésre álló tőke életrekeltéséhez és értékesüléséhez. A jugoszláv társadalom tagjainak óriási többsége sokrétű munkaképességre és ügyességre tett szert (iskoláztatás és munkatapasztalatok útján), ami alapját képezheti a termelékenyebb és jövedelmezőbb munkának. Mi hiányzik ehhez? Mindenekelőtt a megfelelő társadalmi szerveződés, ami lehetővé tenné, hogy a társadalom minden tagjának munkája értékként fejeződjön ki. Minthogy a munka eddig nem volt önmagában vett érték, hanem csak értékteremtő (mások számára), bekövetkezett az, amit már említettünk, a *munka elsorvadása*, az emberek teljesítőképességének teljes hanyatlása. Ezért a munka újraélesztésének első és legfontosabb feltétele a vállalkozókedv kibontakoztatása. Egyedül a vállalkozói készség érvényesülése adhatja vissza aránylag gyors ütemben a munka méltóságát, s ezzel együtt az ember személyi méltóságát is, aki a munkafolyamatban felhasználja minden tudását és képességét. A vállalkozás

képezi tehát az irányított, etatikusan közvetített munka ellenpontját, habár a társadalmi-gazdasági viszonyok ösztönös fejlődésében ez is előidézhet bizonyos – másfajta – emberi problémákat. Ez pótlólagos ráfordítást igényel a szűkös tőke és a viszonylag bőséges munkaerő részéről. A mai jugoszláv társadalom azonban csak abban az esetben tudja tagjait vállalkozói módon hatékonyabb gazdálkodásra serkenteni, ha az (ezt megelőző) etatikus módszerek nem számolták fel teljes egészében a munka és a tőke közötti természeti-történelmi viszonyokat. Más szóval, az emberi munka immanens tulajdonsága, hogy szükségleteket teremt, és megtalálja azok kielégítésének módját, ami mindig bizonyos személyes erőfeszítéseket és áldozatokat követel. Hogy mennyit, az a társadalomban észlelhető nélkülözés fokától függ. Ennek megfelelően határozott erőfeszítéseket kell tenni a nélkülözés enyhítésére, csökkentésére. Ha ez a tevékenység személyi törekvések eredménye, s ha ennek társadalmi méretű kifejtéséhez keresik és meg is találják a legésszerűbb utat, akkor már vállalkozásokról beszélhetünk. Eszerint a vállalkozás az egyén társadalmi hatalomgyakorlásának mértékeként fejeződik ki; megmutatja mennyire képes az ember önmagát a munkában és az alkotásban megvalósítani. Ezzel fejezhető ki az emberi munka modernizálásának elért szintje a munkaszervezetekben.

És végezetül elemezzük, milyen akadályokba ütköznek ma a munka modernizálására irányuló törekvések a munkaszervezetekben, s mekkora tényleges hatalommal rendelkeznek a vállalkozó szellemű emberek ahhoz, hogy a munkában megvalósítsák saját elképzeléseiket. Erre a véleménykutatásnak azokat az adatait használjuk fel, amelyek inkább közvetve, mintsem közvetlenül világítják meg a foglalkoztatottak vállalkozói hozzájárulásának fokát a munkaszervezetekben, de amelyek másfelől azokat a tényezőket is felfedik, amelyek kisebb-nagyobb akadályokat gördítenek az egyéni és a kollektív vállalkozások kibontakozása elé. E tényezők a következők: a tevékenység jellege és a foglalkoztatottak „rangbeli" előrehaladásának lehetősége, szakképzettség és a munkával való elégedettség foka, a munkaellenőrzés sajátosságai a szervezetben és a foglalkoztatottak személyes kezdeményezőkészségének mértéke, a szabadidő kihasználásának módja és ennek részleges kapcsolata az egyén (nem)-elidegenített tevékenységével a munkafolyamatban, s végül a tulajdonviszony és a foglalkoztatás biztonsága, ami általános mutatója a vállalkozói szellem meglétének vagy hiányának a munkaszervezetben.

A foglalkoztatottak személyes „karrierjének" alakulása egyrészt a vállalkozói képesség mértékére utal, de kimutatja e képesség társadalmi megbecsülését is. E kérdéskör átfogó értékeléséhez azonban hiányoznak a megfelelő adatok, amelyeknek begyűjtéséhez fejlettebb életrajzi módszerekre lenne szükség. A munkában megvalósított „karrier" ugyanis olyan része az egyén életrajzának, amely a foglalkoztatásra és a munkabeosztásban történt változásokra vonatkozik, s nagyon nehéz meghatározni mindazokat a szociológiai és szociálpszichológiai tényezőket, valamint az egyén azon műveltségbeli sajátosságait, amelyek kihatottak a foglalkoztatottak egyéni „karrierjére". Nekünk egy általánosabb mutató áll a rendelkezésünkre,

amely csak a foglalkoztatottak mozgékonyságáról ad képet az egyes tevékenységi területeken, valamint egy konkrétabb adatsor azokról az okokról, amelyek kihatottak az utolsó munkahely- vagy foglalkozásváltoztatásra egy-egy adott munkaszervezetben. Így ez az összetevő csupán része lehet azoknak a körülményeknek, amelyek a foglalkoztatottak vállalkozókészségét formálják a munkaszervezetekben. A foglalkoztatottak óriási többsége minden ágazatban megmarad az eredeti tevékenységen belül az elhelyezkedéstől az utolsó munkahelyig. Rendkívül magas fokú korreláció áll fenn azon tevékenységek között, amelyekben a megkérdezettek munkába állásukkor elhelyezkedtek és azok között, amelyekben a véleménykutatás időpontjában dolgoztak (C=0,96). Ez önmagában nem feltétlenül jelenti azt, hogy a foglalkozás akadálya lehet a foglalkoztatottak társadalmi mozgékonyságának, hanem inkább arra utal, hogy a technikai munkamegosztás elért szintje az egyént kényszerkapcsolat-ba hozza (megfelelő foglalkozási képzettsége révén) egy-egy tevé-kenységtípussal. Ha azonban ágazatonként (tevékenységi területenként) összevetjük a foglalkoztatottak legelső és legutolsó munkahelyét, kiderült, hogy a foglalkoztatottak, ha kismértékben is, de az olyan tevékenységek felé gravitálnak, amelyek – legalábbis a vizsgálatot megelőző időszakban – magasabb keresetet biztosítottak (vagy ígértek). Ezek közé csupán néhány gazdasági ágazat sorolható (villanygazdaság, vegyipar, közlekedés, italgyártás és élelmiszeripar), ezekben a foglalkoztatottak 15–25%-a változtatta meg elsődleges tevékenységét; ezzel szemben a gazdaságon kívüli tevékenységekben – az egészségügy és a közoktatás kivételével – azoknak az aránya, akik eredetileg más foglalkozást űztek, de a véleménykutatás időpontjában már ezekben a tevékenységekben dolgoztak (pénzügyi és ügyviteli szolgáltatások, hatósági szervek, társadalmi-politikai szervezetek és önigazgatási érdekközösségek) elérte a 30–45%-ot. Amiért azonban a korreláció értéke mégis olyan magas, az annak tudható be, hogy a megkérdezettek többsége az iparban dolgozik, ahol is az ilyen irányú mozgás elenyésző. Annak tehát, aki először az iparban helyezkedik el, sokkal kisebb az esélye e tevékenység elhagyására, mint annak, aki e gazdasági ágazaton kívül dolgozik. Ilyen szempontból tehát az ipari tevékenységek többsége sokkal zártabbnak számít a többi tevékenységnél. Ez mégsem jelenti azt, hogy az iparban nincsenek meg a feltételek a vállalkozói kedv kialakulásához. Minden tevékenységen belül megvan a kisebb-nagyobb lehetőség arra, hogy kifejezésre jusson a foglalkoztatottak vállalkozói kezdeményezése. Az egyes ágazatok jellege csak azokat az általános kereteket határozza meg, amelyeket az adott technikai munkamegosztás szab a vállalkozószellem előretörésének.

Vajon ezek a korlátok milyen mértékben befolyásolják a foglalkoztatottak munkahely-változtatását? A megkérdezettek[16] 46,5%-a közül – valamennyien a társadalmi szektorban dolgoztak – 21,1% egyáltalán nam változtatott munkahelyet, amióta munkaviszonyban van. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a foglalkoztatottak 45%-a kitart eredeti foglalkozása mellett, mert minden bizonnyal nem kívánja vállalni az „elmozdulás" kockázatát. Minthogy azonban bizonyos fokú kockázatvállalás nélkül nincs vállalkozás, a foglalkoztatot-

tak e csoportjától várható el a legkevésbé a személyes vállalkozókészség. Ezért a mi feladatunk szempontjából fontosabb annak megállapítása, hogy milyen mértékű a vállalkozókedv jelenléte a foglalkoztatottak fennmaradó 55%-a körében, azok között, akik úgy nyilatkoztak, hogy eddigi munkájuk során már változtattak munkahelyet vagy munkaszervezetet.

A munkahely- vagy a munkaszervezet-változtatás okaként a megkérdezettek első helyen a jobb kereseti lehetőséget említették, de mindjárt ezt követően a jobb munkakörülményeket és a kedvezőbb munkaidőbeosztást. Ez az indokolás ismételten alátámasztja azt a korábbi megállapításunkat, hogy a foglalkoztatottak elsősorban a jobb kereseti lehetőségek reményében vándorolnak egyik tevékenységből a másikba, ami különösen jellemző arra a társadalmi-gazdasági rendszerre, melyben az egyén számára fontosabb, hogy hol, mintsem az, hogy mit dolgozik. A munkát vagy munkaszervezetet változtatóknak mindössze 5,1%-a hozta fel indokként a munkabeli előrehaladás lehetőségét. Ha ehhez még hozzáadjuk azt az 1,3%-ot, akik azért mentek át más munkaszervezetbe, mert annak élén sikeresebb és ügyesebb vezetők álltak, akkor azt mondhatjuk, hogy a megkérdezetteknek mindössze a 6,4%-a változtatott munkát vagy munkaszervezetet azért, hogy ezzel bizonyítsa saját vállalkozókészségét, vagy azért mert a vállalkozószellemet döntő fontosságúnak tekinti a munkaszervezet életében. A többiek ezt anyagi okokból és más körülményekből adódóan tették. Azért határoztak a változtatás mellett, mert nem voltak megelégedve a munkával, amit végezniük kellett, vagy a munkaszervezettel, ahol dolgoztak, illetve a nagyobb anyagi juttatások vonzották őket.

Ha a munkával való elégedettség fokából kiindulva próbálnánk megállápítani, hogy milyen mértékű a foglalkoztatottak vállalkozói készsége, akkor elég magas aránszámot kapnánk, mert jóval többen vannak azok, akik elégedettek a munkájukkal, mint akik nem (lásd az 1. számú táblázatot).

Előbbi megállapításunkat még inkább alátámasztja a munka értékét osztályozó (serkentő) tényezők összehasonlítása. Kiderült ugyanis, hogy a munka intrinizikus értékeinek (azaz a viszonylagos önállóságnak és a hivatásszerű munkavégzésnek) túlnyomó és kifejezett jelenlétét 57,5%-kal magasabbra értékelik, mint a munka extrinizikus értékeinek (azaz a jobb anyagi javadalmazásnak és a foglalkoztatás biztonságának) túlnyomó vagy kifejezett jelenjlétét a munkaszervezetben (lásd a 2. táblázatot).

1. táblázat

A foglalkoztatottak elégedettsége a munkával

Az elégedettség foka	%
Kifejezetten elégedetlen	2,1
Többnyire elégedetlen	13,0
Semleges álláspont	42,9
Többnyire elégedett	36,2
Kifejezetten elégedett	5,8

2. táblázat

A munka extrinizikus és intrinizikus értékeinek jelenléti aránya a munkaszervezetekben

A munkaérték fajtája	AZ ELFOGADOTT OSZTÁLYOZÁS ARÁNYA (%)					
	Kifejezett távollét	Túlnyomó távollét	Semleges álláspont	Túlnyomó jelenlét	Kifejezett jelenlét	Összesen
Extrinizikus munkaérték	0,2	10,7	74,1	14,7	0,4	100
Intrinizikus munkaérték	30,9	5,2	37,6	5,1	12,1	100

A munka intrinizikus értékének (azaz a munkának mint az ember belső szükségletének) számottevő jelenléte nagymértékben cáfolja azokat az állításokat, melyek szerint az embert egyedül és alapvetően az anyagi juttatások fokozása készteti jobb munkára. Úgy látszik, hogy az anyagi serkentés az egyén szintjén úgy tükröződik, mint a tőke jelenléte a kollektíva és a társadalom szintjén; amikor az anyagi jutalmak elmaradnak, gyengül a munka motiváltsága, de ha kielégítő az anyagi serkentés, az még nem bizonyul elegendőnek, hogy termelékenyebb munkára ösztönözze az embereket. A vállalkozókedv eredője tehát egyrészt az anyagi juttatások elégtelensége a befektetett munkához képest, másrészt viszont maga a munkával járó elégedettség. Ezek szerint a vállalkozókedv kibontakoztatásának mindkét jelentős tényezője a munkaszervezeten belül található meg. Hogy mégis háttérbe szorul, ez csak az uralkodó társadalmigazdasági viszonyokkal és az adott munkaszervezési formákkal magyarázható. Ez a lebéklyózottság és visszafojtottság leginkább abból látszik, hogy a munkaszervezetekben még mindig nagyon gyakori az alattvalói magatartás és a bérviszony a munkához: a foglalkoztatottaknak nem kevesebb, mint 92%-a tekinti magát bizonyos értelemben bérmunkásnak, s csak 8%-uk haladta túl ezt a felfogást.

Ezzel kapcsolatos egy másik adat is, miszerint a dolgozók 73%-a tekinti magát a „munka kivitelezőjének", akinek nincs különösebb befolyása a munka megszervezésére, s csaknem minden második (47,1%) kimarad a munka ellenőrzéséből és a munkaszervezetben észlelhető deviációk felszámolásából. Ebben is az egyén tehetetlensége jut kifejezésre a szervezet hatalmával szemben, ami az ún. társult munka vállalkozói képességének ideológiai beállításából vezethető le. Az ilyen viszonyok pillanatnyilag megfelelnek a dolgozók többségének, hiszen a megkérdezettek 72,9%-a úgy nyilatkozott, hogy még akkor sem hagyná el munkahelyét, ha lehetősége lenne „kisvállalkozásba" fogni. A fennmaradó 27,1% azonban késznek mutatkozik erre a lépésre, ami alátámasztja korábbi megállapításunkat, miszerint még ebben a „társult munkában" is vannak vállalkozókedvű emberek, akik késznek mutatkoznak arra, hogy magukra vállalják a felelősséget

saját helyzetükért a munkafolyamatban és a társadalomban. A munkaszervezetek dolgozóinak egy része az adott feltételek között is kész volt nagyobb hozzájárulást adni a munka modernizálásához. E célból szabadidejük bizonyos hányadát is feláldozták. Igaz, viszonylag csekély, de a vállalkozói szellem előretörése szempontjából jelentős számról van szó: a foglalkoztatottak egyötöde, pontosabban 20,6%-a áldozta fel időnként vagy gyakorta a maga szabadidejét arra, hogy tovább képezze magát, hogy a különféle szemináriumok látogatása, a más munkaszervezetekben tett tanulmányutak és más hasonlók útján tartalmasabb munkára készüljön fel. Róluk elmondható, hogy a munkában találják meg az élet értelmét, tehát nem tekintik azt olyan tehernek, amitől azonnal meg akarnak szabadulni, amint elhagyják munkahelyüket. Azzal, hogy a szabadidejüket is hajlandók munkával tölteni, tanusítják a személyes kezdeményezőkészség jelenlétét a munkaszervezetekben. Ennek jelentős szerepe lehet, hisz a többi dolgozó körében is serkentheti a vállalkozószellemet és a felelősségteljesebb viszonyulást a munkához.

Amennyiben a demokratikus többség nem ismeri fel ennek a vállalkozókedvű kisebbségnek a jelentőségét, s a társadalmi-gazdasági hatalom intézményes rendszere nem alkalmazkodik ennek a rétegnek a szükségleteihez, akkor (semmiféle) kilátás sem lehet a jugoszláv társadalom válságának leküzdésére, sem pedig arra, hogy ez a jelenleg még kisebbséginek számító magatartás belátható időn belül uralkodó formává váljon társadalmunkban.

Nagy József fordítása

Jegyzetek

[1] Nebojša Popov: Kriza, kritika i ideologija. in: *Savremeno društvo i sociologija.* Globus, Zágráb, 1986. 133. o.

[2] Az ésszerűsítést célzó mondernizáció jelentőségéről és sajátosságairól számos új gondolatot vet fel W. E. Moore tanulmánya: *World Modernization*. Elsevier, New York, 1979.

[3] A jugoszláv társadalom ún. kettős iparosításának ismérveiről lásd Mojca Pesec: Mogući uzroci kočenja inovativnosti u jugoslovenskom društvu. *Sociologija,* Belgrád, 1987, 1-2. sz. a 141. oldaltól.

[4] Az ún. licencfüggőségről lásd bővebben: Božo Milošević: Tehničko stvaralaštvo radnika u savremenom jugoslovenskom društvu. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke.* Újvidék, 1987. 122–124. o.

[5] Lásd: Radoš Radivojević: Karakteristike i rezultati empirijskog proučavanja organizacije rada. *Sociologija,* Belgrád, 1985. 533. o.

[6] Jean Fourastié: *Civilizacija sutrašnjice.* Naprijed, Zágráb, 1968. 46. o.

[7] Josip Županov használja az „egyenértékűség szindrómája", fogalmat a társadalmi rendszer immanens tulajdonsága értelmében, miszerint „a társadalmi jutalmakat egalitáriusan ítélik oda, tekintet nélkül minden egyéb körülményre, köztük a tehetségre, s ugyanígy osztják el a tisztségeket is a gazdasági, a társadalmi és a politikai struktúrában". (J. Županov: *Sociologija i samoupravljanje*. Školska knjiga, Zágráb, 1977. 39. o.)

[8] „A szabadság – írja Marx — csak azt jelentheti, hogy a társadalmiasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre." (Marx Károly: A tőke, III. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 786. o.)

[9] A „dinamikus" és „stagnáló" társadalmak sajátosságairól lásd: Mihailo Popović: Dinamička i stagnantna društva. *Sociologija*, Belgrád, 1980. 3–4. sz. 231–250. o.

[10] Mladen Lazić: *U susret zatvorenom društvu.* Naprijed, Zágráb, 1987. külön a 37–67. o.

[11] Veljko Rus és Vladimir Arzenšek: *Rad kao sudbina i kao sloboda.* SNL, Zágráb, 1984. 46–48. o.

[12] Karl Marks, Fridrih Engels: *Dela.* 21. kötet. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Belgrád, 1976. 25. o.

[13] A továbbiakban két véleménykutatás adataira támaszkodunk: az egyik egy országos felmérés volt, a másikat pedig a szerző szervezte meg a jugoszláv társadalom egyik fejlett ipari körzetében. Az előbbi felmérés alapján készült a Struktura jugoslovenskog društva c. kötet, amelynek egyik témáját a szerző dolgozta fel *Modernizacija rada, društveno-ekonomska moć i preduzetništvo* címmel, saját felmérése alapján pedig a következő tanulmányt írta: *Motivacija radnika za rad i potrebe za preduzetništvom u proizvodnim organizacijama* N. Sada. (1989).

[14] A vállalkozószellem egy másfajta meghatározását lásd: Josip Županov: *Samoupravljanje i društvena moć.* Globus, Zágráb, 1985. 83. o.

[15] J. K. Galbraith: The New Industrial State. Boston, Houghton & Mifflin, 1967. 56. o.

[16] A kérdés így hangzott: „Amióta munkába állt, változtatott-e munkahelyet, illetve munkaszervezetet?" (Ha igen) „Tüntesse fel a legfőbb okát a munkahely, illetve a munkaszervezet legutóbbi megváltoztatásának!"

Rezime

Modernizacija rada, društveno-ekonomska moć i preduzetništvo

Podaci koji su prikupljeni i koji su poslužili kao osnova analize odnosa modernizacije rada, društveno-ekonomske moći i preduzetništva predstavljaju jedan presek stanja jugoslovenskog društva u periodu jasno ispoljenih strukturalnih kriznih odnosa, kako na globalnom nivou, tako i u svim njegovim delovima. Temu sam naslovio tako zato što me je interesovalo da li – u postojećim napetim, protivurečnim odnosima koji su se oblikovali pod uticajem društvene krize relativno dugog trajanja — postoje realne društvene pretpostavke na koje bi se to društvo moglo osloniti u cilju savladavanja tih protivurečnosti i uspešnijeg razvoja.

Naravno, na osnovu prikupljenih podataka o strukturi jednog društva teško je dati jednoznačan odgovor na pitanje: koji su mogući pravci njegovog razvoja? To mi i nije bila osnovna namera. Moje nastojanje je skromnijeg karaktera.

Naime, u radu se i ne bavimo opštim pitanjima (mogućeg) razvoja savremenog jugoslovenskog društva, već se ograničavamo na uži segment koji se odnosi na jedan „unutrašnji" društveni proces koji (kao i svaki drugi procesi) utiče na razmicanje

granica postojećeg strukturalnog društvenog sklopa; ograničio sam se na analizu problema *modernizacije rada.*

Pri tome, imao sam u vidu da se pojam modernizacije ne može uzeti kao antipod, a pogotovo ne ni kao sinonim pojmu razvoja a još manje progresa.

Pojam modernizacije, koji se najčešće određuje kao racionalizacija društvenog delanja i organizovanja društvenog života, je pojam koji se odnosi na postojeće procese u društvenoj strukturi, a koji tu strukturu manje ili više stabilizuju ili destabilizuju. Zato analiza procesa modernizacije osvetljava istovremeno one činioce u društvenoj strukturi koji doprinose njenoj stabilizaciji, kao i one koji „iznutra" deluju na njenu destabilizaciju, tj. promenu.

Iz celine procesa modernizacije, analizirao sam proces modernizacije rada u preovladajućem obliku njegovog ispoljavanja – u proizvodnim radnim kolektivima društvenog sektora privrede.

Polazna pretpostavka od koje sam pošao u analizu raspoložive iskustvene evidencije glasi: društvo koje je blokirano relativno dugotrajnom krizom ne može da računa na brzo savladavanje te krize ukoliko se u njegovoj postojećoj strukturi – koja se oblikovala pod uticajem preovladavajućeg načina proizvodnje – nisu razvile osnovne pretpostavke za izmenu te strukture. I dalje: u onoj meri u kojoj se razvio moderan odnos prema industrijskom radu u nekom društvu, u toj meri se društvo može osloniti na taj i takav rad kao osnov za preoblikovanje ukupne društvene strukture.

Summary

Modernization of Work, Socio-Economic Power and Undertaking

The data which were collected and which served as the base of analysis of relations of the MODERNIZATION OF WORK, SOCIO-ECONOMIC POWER AND UNDERTAKING represent a cross-section of conditions of the Yugoslav society in the period of the clearly manifesting structural crisis relations on global level as well as in all its parts. I have given the title for the theme because it interested me whether – in the existing strained, contradictory relations, being formed under the influence of the relatively long-lasting social crisis, – real social preconditions exist which could be the supporter of this society in overcoming these contradictions and in its more successful development.

On the basis of collected data on the structure of a society it is certainly difficult to give an unambiguous answer to the question: which are the possible courses of its development? However, it was really not my basic intention. My aspirations are of more modest character.

Namely, in the work we do really not deal with general questions of possible development of the contemporary Yugoslav society but we content ourself with a narrower segment, being related to an „internal" social process which (as every other process) influences the extension of bounds of the existing structural social framework; I contented myself with the analysis of the problem of *modernization of work*. At the same time I was keeping in view that the idea of modernization cannot be taken as an antipode and especially not as the synonym for the idea of development and still less for the idea of progress.

The idea of modernization, being mostly determined as the rationalization of social action and organization of social life, is an idea which refers to the existing processes in the social structure, stabilizing or destabilizing it less or more. There-

fore, the analysis of the processes of modernization throws simultaneously light upon those factors in the social structure which contribute to its stabilization but also upon those ones which act „internally" on its destabilization i. e. change. From the entirety of the process of modernization I have analysed the process of modernization of work in the prevailing form of its manifestation – in the producing work-collectives of the social sector of economy.

The basic assumption for my analysis of disposable experimental records is worded like this: the society, being blocked by a relatively long-lasting crisis, cannot rely upon faster overcoming this crisis, if in its existing structure – being formed under the influence of the prevailing mode of production – did not develop the basic presumptions for changing this structure. And further on: in the extent in which the modern relation to the industrial work in a society has been developed in that degree is it able to build upon that and such a work, as the base for transforming the whole social structure.

Original scientific paper

Gabrić-Molnár Irén

A JUGOSZLÁV TÁRSADALOM STRUKTURÁLIS VÁLSÁGÁRÓL

A VÁLSÁG ALAPVETŐ OKAI

A válság fogalmát a kínai nyelv egy szóösszetétellel fejezi ki: veszély + lehetőség. Bölcsességről tanúskodik ez az „ideogramma". Jelzi egyrészt a meglévő rendszer összeomlásának veszélyét, de ugyanakkor annak a lehetőségét is, hogy a válság „kitermeli" azokat a tényezőket, amelyeknek segítségével meglelhető a válságból kivezető út. Az állandó fejlődésben lévő társadalmakban tehát mindig megtalálható a régi és az új rendszerelemek fejlődést biztosító egybefonódása.

A szocialista építés koncepciója a dialektikus materializmus elveire esküdött, de azt valójában helytelen módszerként alkalmazta. Bővebb érvelés helyett példaként a kollektivizmust, az ideologizálást, a politikai voluntarizmust és az állami intervenciós rendszert említeném, amelyek „segítségével" – egyfajta álhumanizmus és egyenlősdi jegyében – elsorvasztottuk az egyén alkotó munkáját, a versengésre képes előrehaladási törekvést - ami a munkaerő, az áru és minden egyéb érték piacát jelentette volna. Mivel a szocializmus építésében egy elfogadható értékrendszer hiányában háttérbe szorultak az életképes újítások, az egész rendszer belefulladt saját ideológiájának bizonygatásába. Hatékonytalanságát valójában az újítások befogadásának képtelensége okozta.

Metodológiai szemszögből a gazdasági, de a szélesebb társadalmi jelenségek áttekintésében és orvoslásában is az analitikus módszert alkalmazták, pedig a szisztematikusat kellett volna. E kettő között az alapvető különbségek a következők:

(A) *Analitikus (elemző) módszer:*

1. a jelenség önálló részelemekre való bontása;
2. felfedi a jelenségek okozóját, és a következményeket is egysíkúan boncolgatja;

(B) *Szisztematikus (rendszerező) módszer:*

1. a jelenség elemeinek és egész funkciójának megfigyelése;
2. feltárja a részek pozitív vagy negatív hozzájárulását az egészhez;

3. fő törekvése a jelenség szabályszerűségének meghatározása (definíció, rezolúció);
4. nem teszi lehetővé a részek gyors újrafelosztását és a funkciók megváltoztatását.

3. az optimális rendszert kiegyenlíti a szuboptimális részek összegével, együtthatásával;
4. interdiszciplináris és transzdiszciplináris módon lehetővé teszi a részek, a területek újabb funkcionális átszerkesztését (innováció).

Ezek a különbségek az ügyviteli funkcióban pl. így nyilvánulnak meg:

(A) Analitikus rendszer

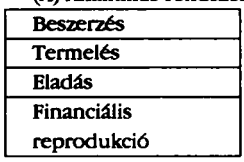

(B) Szisztematikus forma

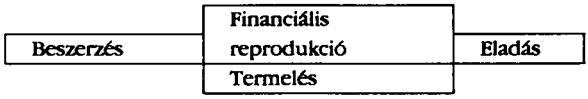

— Ha külön-külön midegyik optimális, még nem biztos, hogy sikeres az egész.

– Minden ügyviteli funkció kölcsönös egymásra hatása az egész optimumát eredményezi.

Következésképpen a szisztematikus formában még ha az összefüggő elemek külön-külön nem is működnek mindig sikeresen, az egész rendszer törvényszerűen eredményes.

A JUGOSZLÁV TÁRSADALOM SZERKEZETI VÁLSÁGÁNAK FŐBB TÉNYEZŐI

A jugoszláv társadalom strukturális válságát kiváltó tényezők három csoportba sorolhatók:

a) a gazdasági alap (elsődleges feltételek) fejletlensége,
b) az intézményes felépítmény szervezetlensége,
c) tudatbeli és pszichikai tényezők.

A termelési erők fejletlenségét mint objektív, történelmi tényezőt kell elfogadnunk, tudomásul véve, hogy az elégtelen anyagi alapot nem helyettesíthetjük politikai vagy ideológiai elvekkel, de megalapozatlan gazdasági tevekkel sem. A reális helyzet előbb-utóbb szembesül a vélt és csak rövid időre elködösíthető helyzetképpel. Társadalmunk válságának fő okait és az általuk kiváltott válságos szituációkat az alábbi sematikus összefoglalóval ábrázolnám:

a) *Kiegyensúlyozatlan elsődleges feltételek:*
1. hatékonytalan tulajdonforma felállítása:
2. fogyatékos termelési erők (technológiai elmaradottság);
3. helytelen munkamegosztás;
4. a természeti erőforrások rossz kihasználása (pazarlás);

b) *Szervezetlen intézményes felépítmény:*
1. hibás történelmi tények öröklése vagy utánzása;
2. voluntarista és ideologizált politikai hozzáállás;
3. az állam etatista-bürokratikus, máshol anarchista, liberalista felépítése ill. leépítése (önigazgatás);
4. a klasszikus terv leépítése, a piac kibontakozásának elmaradása;
5. a rendszer atomizálása, az intézményes és területi keretekbe való bezárkózás;

c) *Téves tudatbeli vagy pszichológiai viselkedés:*
1. egyenlőtlen kulturális örökség
2. a kollektív és egyéni nemzeti tudattal való manipulálás;
3. zavaros érdekösszeütközések;

- elvtelen elosztási rendszer, amely nem a munkára és termelésre motivál;
- igazolatlan különbségek a javak és a jövedelm felosztásában;
- az emberek társadalmi-gazdasági pozíciójának igazságtalan elrendezése.

az államapparátus hatékonytalan, mert a politika (ideológia) dominál a gazdaság (piac) felett – legális jogállam nem létezik;

- a politikai és hatalmi központok deformáltsága (elidegenedett hatalmi koalíciók);
- nemzeti, politikai, gazdasági széthúzás.

- a rendszerrel való elégedetlenség, szembeszegülés a rendszer meglévő intézményeivel;
- útkeresés a rendszer változtatásában egy civil társadalom irányában.

A TEHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS JELENTŐSÉGE

A válság sokrétű okozói közül most csak egyet részletezek: a gazdaság technológiai felkészületlenségét. Ugyanis, ha megfigyeljük a fejlett tőkés államokat, mindegyikben ún. „technológiai parkokat" — kivételesen fejlett, újításokkal foglalkozó, főleg számítógépes központokat találunk, amelyekben a legjelentősebb gazdasági és technológiai kutatások összpontosulnak. Ilyen „technológiai inkubátor" pl. a „Szilícium Völgy" San Francisco környékén, a „Tsuhuba" Tokiónál, vagy éppen Novoszibirszk a Szovjetunió területén. Természetesen minden államban mások a stratégiai fejlődési célok és más-más orientáltságuk van, ez adja meg sajátos „image"-üket. Jugoszláviában még mindig igen szerény alapokon nyugszik a tudományos-technológiai fejlődés. A nemrégen közzétett középtávú fejlődési (stratégiai) terv majdhogynem az EUREKA fejlesztési program másolata, talán azért, hogy így koordináljuk fejlődési tervünket a nyugat-európai országok céljaival. Mégis ahhoz, hogy teljes jogú partnerként hozzájuk csatlakozzunk, még jelentős lépéseket kell megtenni például a következő területeken:

– kiviteli orientáltságú piacgazdaság kiépítése;

– a fejlődési programok belföldi egységesítése (gazdasági ágazatok, föderációs egységek viszonylatában);

– saját technológiai „image" kiépítése, mondjuk a mezőgazdasági termékek, az idegenforgalom vagy éppen a „bioinformatikai turizmus" terén.

Sajnos, a politikai rendszer válsága még kifejezettebb stagnálásra készteti az anyagi alap fejlődését, ahol teljes a szervezetlenség (gazdasági káosz), a beruházásképtelenség, a minőségileg gyenge áru halmozódása, az infrastruktúra hiánya, a nem racionális energiaforrások hasznosítása stb.

Gyakorlatilag a kompromisszumos tervezés megléte annyit jelent, hogy a tervpolitikában továbbra is az érdekegyensúlyozás, a régi szocialista helyzet görcsös fenntartása és így a piac adminisztratív úton történő háttérbe szorítása dominál. Emiatt a technológia és a tudomány fejlesztésében nem a gazdasági igény a mérvadó, hanem a politikai voluntarizmus, amely még mindig marginalizált helyzetben tartja az empirikus tudományok és intézményrendszerek támogatását. Pedig a tudomány valójában nem fogyasztást jelent egy társadalomban, mert a termelést segíti elő, és így is kell rá tekinteni. Ugyancsak negatív tényezőként említem az ún. „izzadás kultuszát", ami alatt azt a múltbeli (álszocialista) álláspontot értem, miszerint a nehéz termelőmunka a legfontosabb, és ez az értékteremtés kiindulópontja. Igazi jövőnket ehelyett az intellektuális és tudományos munkában kell látnunk; az előrehaladás szimbóluma nem az izzadó fizikai munkás, hanem a jó szakember, a menedzser, a technológus, a komputerprogramozó, az innovátor. Végezetül, de nem utolsósorban ide tartozik az alacsony szintű munkaerőkölcs is, vagy éppen a továbbképzésre való hajlam hiánya. Ebbe persze beleszól a kaotikus értékrendszer is, majd az elosztási rendszer, ami miatt nincsenek meg a feltételek egy viszonylag gyors ütemű technológiai fejlődéshez.

AZ ELLENTMONDÁSOS OSZTÁLYTAGOZÓDÁS KERETEI (A LAKOSSÁG RÉTEGEZŐDÉSE)

E problémához kapcsolódnak azok a tényezők, amelyek keretében megfigyelhetők a társadalom rétegeződése és a differenciált társadalmi érdekek, vagyis az egyének konkrét aktivitását kiváltó motívumok.

Egy társadalmi struktúra kialakulásában más-más rendszerben természetesen különbözők a feltételeket diktáló dimenziók, vagyis a társadalmi státus döntő elemei:

1. a hatalom összpontosításának formái (pártállam vagy jogállam);
2. a tulajdonnal való rendelkezés (társadalmi vagy magántulajdon);
3. a társadalmi mobilitás szintje (foglalkoztatottság, migráció, tőkebefektetés stb.);
4. életmód, amibe beletartoznak az életkörülmények (pl. vagyoni helyzet, lakásfeltételek), de maga az életvitel is, foglalkozásoktól, vállalkozási készségtől függően.

A fent említett determinánsok és az általuk kiváltott társadalmi mozgások

nem tartalmazzák az összes létező tényezőket, de részük azoknak a feltételeknek, amelyek Jugoszláviára nézve tipikusak. Épp ezért egyszerű lenne azt állítani, hogy az ország lakossága azokra oszlik, akik a változások (reformok) támogatói, és azokra, akik a status quo hívei. Habár érthető, hogy a jelenleg privilegizált körök csak demagógiából és nem őszintén támogatják a változásokat, de már elenyésző azoknak a száma, akik nem látják tisztán a szocialista világrend eddigi formájának összeomlását.

A legfontosabb társadalmi érdekek nem azonosak a különböző társadalmi rétegeknél, hisz az elosztás alapján a szükségletek kielégítésének lehetőségei is mások. Az érdekek kifejezésének lehetőségei sem egyfomák, jelen van a privilegizált hatalmi körök kiváltsága, da a háttérbe szorult rétegek (például a parasztság) elégedetlensége is. Az érdekcsoportok megjelenése, azok belső szerveződése sok különböző érdekérvényesítési akcióhoz, mozgalomhoz vezet. Így minden olyan próbálkozás, hogy csupán egyetlen jellegzetes társadalmi csoport (például csak a munkásosztály) szükségleteit és érdekeit ismerjék el, merő képtelenség. Mi sem természetesebb tehát, hogy minden társadalom mindenkor az érdekösszeütközésekből eredő mozgások összességében létezik.

A jugoszláv társadalom háború utáni időszakában szinte évtizedenként változtak azok a kritériumok, amelyek az emberek társadalmi státusát meghatározták. A negyvenes, de még az ötvenes években is a politikai (párthovatartozási) és kulturális (iskolavégzettségi) „tőke"* birtoklása adta meg az előrehaladás lehetőségét. Így alakult ki egy jellegzetes politikai és pártfunkciókkal megbízott, valamint egy munkahelyi előnyökkel rendelkező technobürokrata káderelit, amelynek tagjai a társadalmi státuslétrán a legtöbb előnyt és elismerést élvezték.

A politikai pályafutás mellett már a hatvanas és a hetvenes években megjelenik a szakmabeli tudás fontossága, vagy legalábbis megnövekszik a kulturális „tőkével" való rendelkezés jelentősége. Ugyanakkor fejlődésnek indult egy duális társadalmi szerkezet: egyrészt megtartják privilégiumaikat a politikai és kulturális elit tagjai, de megjelennek az anyagi tőke (a vagyon) birtoklói is. A szocializmus régi koncepciójával szemben erősödnek azok a szociális különbségek, amelyek magából a szocialista rendszerből nőttek ki, nem pedig a régi burzsoázia maradványai voltak. Valójában még ekkor sem érvényesültek az igazi piaci kritériumok, tehát csak egy bizonyos kvázi piacról és kisvállalkozásokról beszélhetünk, mert még mindig túlságosan nagy volt a politikai, illetve az adminisztratív hatalom befolyása.

A nyolcvanas években többé-kevésbé világossá vált, hogy az anyagi tőke birtoklása még a politikai és kulturális tőkénél is előnyösebb.

Sokan, akik politikai tőkével (pártfunkcióval, vagy a régi párt megbízásából igazgatói funkciókkal) rendelkeztek, lecsúsztak a kiváltságosok listájáról, és mihamarabb magánvállalkozásba kezdtek, hogy így maradhassanak a „csúcson". Ez még nem az új burzsoázia, de a szocialista rendszer keretében

* A politikai vagy kulturális „tőke" kifejezést dr. Szelényi Iván ismert szociológus használta, amikor a magyarországi strukturális változásokat magyarázta a szociológusok nemzetközi tanácskozásán, Gödöllőn, 1990-ben.

előtérbe kerül a tulajdonváltás fontossága. Valójában azonban csak a jó vállalkozó (az a szakember, aki alaptőkével is rendelkezik) válhat jó tulajdonossá hosszú távon. Ugyanakkor mások, politikai vagy államapparátusbeli pozíciójukat vesztve, a szakmai továbbképzés irányában pótolnak, sőt új megérdemelt, vagy éppen „protekciós" állásba kerülnek. Ők, ha csakugyan jó szakemberek, új vállalkozásukban is előrejuthatnak, de ha erre nem képesek, sokszor újra és újra politikai manőverekkel próbálnak fennmaradni: funkciók vállalása, kétszínűsködés, köpönyegforgatás, hazafias érzületük állandó bizonygatása stb.

A társadalom rétegződése így szinte folyamatosan változó, és nehéz elkülöníteni azokat a tényezőket, amelyek viszonylag hosszú időn át meghatározó jellegűek. A jugoszláv társadalomban mindenekelőtt a következő jelentősebb tényezőket sorolhatjuk ide:

1. A szubjektum társadalmi-gazdasági helyzete a munkával kapcsolatos motivációja és sikere alapján alakul, beleértve az elosztásban való részesedés lehetőséget is, ugyanakkor figyelembe véve, hogy a munkával kiérdemelt társadalmi elismerés nem mindig a piaci törvényszerűségektől függ, és nem mindig igazságos.

2. Az egyes rétegek kialakulását nemcsak az individuális munka sikerei határozzák meg, hanem az egész gazdasági ágazat piaci eredményei, vagy éppen eredménytelensége is.

3. A rétegződést befolyásolja az egyén társadalmi pozíciója, az egyes osztályokhoz való csatlakozása, rétegeken belüli helyezkedése, ahol még mindig túlméretezett jelentősége van egy politikai funkciónak, az informáltság monopóliumának, a hivatalos körök körüli mozgásnak. Így történhet meg az, hogy a szocialista rendszerre jellemző klasszikus osztálytagozódás – munkásosztály, parasztság, értelmiség – már nem érvényesül a gyakorlatban. Egyazon, ideologizáltan homogénnak vélt osztályban a kiméletlen rétegződéseket, sőt ellentétes érdekeltségű szociális csoportok kialakulását sem leplezhetjük többé.

4. Végül pedig, ami a jugoszláv társadalomra különösen jellemző, a túlforszírozott és elpolitizált nemzeti megosztottság, ami az egész ország területén, de az egyes köztársaságokon belül is széthúzást eredményez.

Lássuk tehát (egy leegyszerűsített modellben), mi a helyzet az egyes társadalmi rétegekkel és azok álláspontjaival a válságát élő mai társadalomban. (Eközben ezúttal tekintsünk el az egyes rétegek elnevezése körül jelentkező fogalmi bonyodalmaktól. Például attól, hogy a termelő és a nemtermelő, szellemi munkás között szokás szerint milyen nagy különbségeket, sőt szakadékot feltételezünk. Valójában a munkamegosztás ma már nem mutat fel ilyen világos eltéréseket a fizikai és intellektuális munka között. Tévedés tehát a munkásosztály fogalma alatt csak a fizikai és termelőmunkást érteni.)

1. Termelő rétegek

Szakképzetlen fizikai munkások. A fizikai munkások általában tehetetlenek a piaci tényezőkkel szemben (mind a munkaerő, mind az áru piacán), mert alacsony a fizetésük. Épp ezért elégedetlenek a munkakörülményeikkel. Már-már passzívak a termelésben, de gyorsan a politikai manipulációk tárgyává válhatnak. Rászorulnak az állami szociális segélyre, tehát a szocializálás régi módszerének a hívei. Viszonylag kevesen vannak, ők, a „minden meglévő" bírálói, akik radikális változásokat követelnek. Ez a réteg a munkabeszüntetések kezdeményezője, és szerintük bármilyen legyen is a változás, az csak a javukat szolgálhatja.

Szakképzetlen munkás, de kiegészítő munkával. A „maszek" a vállalati munkán kívül főleg a magánszektorban kisegítőmunkás, vagy mezőgazdasági munkával foglalkozik munkaidő után. Ha a munkaerő piacán „menő szakmája" van, jobb kereseti lehetőséggel, akkor szezonmunkásként vagy akár állandó mellékkeresettel, anyagi helyzeténél fogva elégedettebb annál a szakképzetlen fizikai munkásnál, aki munkaidő után nem dolgozhat. Ez a réteg a rendszerváltás híveként mind jobban lebecsüli az állami vállalatokat, és a magánvállalkozás támogatójává válik.

Szakképzett iparvállalati munkás; kutatók és szabadfoglalkozásúak. A szakképzett ipari munkás a vállalat helyzetétől függően vagy elégedett anyagi szituáltságával a társadalmi szektorban, vagy éppen elégedetlen, és szaktudását magánvállalkozásban, a kisiparban próbálja önállóan, vagy szövetkezeti formában kamatoztatni (építőmunkás, műszerész, villanyszerelő, komputerjavító stb.). Aki önálló műhelyt nyit, reá már a társadalmi szektor nem támaszkodhat, hisz munkamotiváltságának területe az önálló vállalkozás. Különösen az újítók, kutatók, de a nevesebb művészek is ide tartoznak. Néha ingadaznak a társadalmi és magánvállalkozás között, attól függően, hol van nagyobb munkapiacuk.

2. Nemtermelő rétegek

Szellemi vagy közszolgálati dolgozók. Ebbe a rétegbe tartoznak a vállalati adminisztráció, de az állami vagy pártapparátusok tagjai is. Legnagyobb részük érzi, hogy munkaerőfelesleg, s hogy adminisztratív szolgáltatására a piaci kritériumokra való áttérés után nemigen lesz szükség. Retteg a munkanélküliségtől, s attól, hogy átképesítését fogják követelni, ezért a régi „humánus szocializmus" intézményeit dícséri, amikor még biztos fix fizetése volt. Egy részük munkájuk elértéktelenedésére panaszkodik, mégsem hajlandó együttműködni a „közönséges" termelőmunkással, sem pedig vállalkozásba kezdeni.

Technikai inteligencia, intellektuális szakemberek, orvosok, pedagógusok, közigazgatási és bírósági szakemberek. Ennek a rétegnek még mindig csekély hatása van a gazdasági és piaci folyamatokra, viszonylag rosszul fizetett, ezért elégedetlen és alacsony fokú a munkára való motiváltsága.

Ezek a szakemberek nehezen kezdenek magánvállalkozásba, da ha biztos alkalmuk nyílik rá, (pl. orvosok), akkor azt is vállalják. Legtöbben közülük világosan látják a rendszerváltás szükségszerűségét, és követik annak menetét.

Politikusok. A politikus esetében sajnos még mindig csak egy privilegizált „szakmáról" beszélhetünk, nem pedig a megválasztot professzionális politikusról, aki érti is a dolgát. Ha a politikus az állam és a régi pártapparátus embere maradt, akkor azokról van szó, akik csak szóban hívei a reformnak, valójában viszont a kényelmes funkció marasztalói. Mindenben a kompromisszumot keresik, taktikáznak, hatalmat hajhászó szavakkal manipulálnak, és jellemző rájuk a vezérkedés. A jelek szerint azonban folyamatban van egy legális állami és politikai intézményrendszer kialakulása, amely a többpárti demokrácia törvényei alapján az érdekek és programok konkurenciája közepette érvényesül.

3. Parasztság

A parasztság külön osztály, mert valójában még a szocializmus építésekor sem olvadt egybe a munkásosztállyal. Az erőltetett osztályszövetséggel azt értük el, hogy a parasztság fiatal képviselői munkássá igyekeztek átvedleni, ugyanakkor megtartva a háztáji földművelést. A jugoszláv mezőgazdasági politikára a háború utáni években sajnos az jellemző, hogy szinte kivétel nélkül hátrányos helyzetbe taszította mind a földművelőket, mind az állattényésztőket. Tulajdonképpen ma nagyon kevés igazi földműves (farmer) van, aki nagy darab földet mondhat magáénak, és gépesített földművelésre képes. Így oszlik meg a parasztság osztálya földdel rendelkező és ún. „földnélküli" parasztra. A földdel rendelkezőknek ugyanakkor vagy van saját mechanizációjuk, vagy éppen anélkül kínlódnak.

Az úgynevezett földnélküli parasztok csak kicsiny háztájival rendelkeznek és általában napszámosok a nagyparasztoknál vagy az állami szövetkezetekben. A parasztság általában hűen megműveli földjét, de a rendszerváltozás híveként várja a mezőgazdasági termékek piacának kialakulását, és irtózik minden adminisztratív beavatkozástól. Egyelőre legtöbb paraszt élegedetlen a rendszerváltozás gyorsaságával, és parasztpártba tömörülve próbálja saját érdekeit megfogalmazni.

4. Munkanélküliek

A munkanélküliek száma az elmúlt 20 évben rohamosan növekszik, ami a rossz iskola- és káderpolitikáról, a helytelen társadalmi munkamegosztásról, a rossz munkaszervezésről és a munkaerő piacának hiányáról tanúskodik. Munkanélküli lehet a kész szakember éppúgy, mint az egyetemista, aki azért tanul tovább, mert középiskolával nem juthat

munkához, de ide tartozik a külföldön dolgozó vendégmunkás is, aki nem győzte itthon kivárni a munkalehetőséget.

A felsorolt társadalmi rétegek álláspontja különböző, korrigálódik a család többi tagjának véleményével, de sokat jelent az is, hogy falusi vagy városi környezetben, illetve fejlett vagy fejletlen vidéken él-e. A valóságban legtöbbjük elégedetlen, nehezen ismeri fel a társadalmi érvényesülés lehetőségeit, sőt hamisan éli át a változások és piaci reformok igényét. A régi létforma visszasírásával egy részük a szocialista állam biztonságába menekülne, ha közben nem kellene eltűrnie a politokrácia önkényét. Helyzetük megváltoztatását mások a reformok gyors bekövetkezésében látják, és legszívesebben rögtön azt imitálnák, amit külföldön a nyugati államokban láttak.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a társadalmi rétegződésre és szerkezetre vonatkozó hiányos helyzetkép miatt az egyének és társadalmi csoportok reakciói kiszámíthatatlanok és meglepők lehetnek, s egy válságos időszakban a társadalmi folyamatok követhetetlenné válhatnak. Ugyanakkor a monolitikus politikai intézményrendszer, saját tehetetlenségét leplezve próbálja átmagyarázni a társadalmi viszonyok pozitív, sokoldalú és pluralista folyamatát, hogy ily módon fogja vissza a változások ütemét, megőrizve saját előnyös pozícióit. A kiút viszont, előbb-utóbb, az egész társadalmi rendszer pluralista, változékony formájának felépítésében van. Csak egy ilyen intézményrendszer képes a gyors és hatékony reagálásra: meghonosítja a piaci kritériumok értékrendszerét.

Rezime

O strukturalnoj krizi jugoslovenskog društva

Rad ne sadrži sve determinante društvenog raslojavanja i njime izazvanih kretanja u društvu, ali su nabrojani tipični faktori za Jugoslaviju. Društvena struktura je stalno promenljiva pojava i teško je naći one odlučujuće koje duže vremena deluju. Tipični uslovi raslojavanja u Jugoslaviji su sledeći:

1. Društveni i ekonomski položaj pojedinca, njegova preduzimljivost, motivisanost i uspesi u radu. Na bazi ovoga, društveni položaj čoveka ne zavisi uvek samo od tržišnih uslova koji su često nepravedni.
2. Nestabilan tržišni položaj pojedinih privrednih grana pokazuje strukturalne protivurečnosti u zavisnosti od toga koje privredne grane je do sada favorizovala administrativna država, a koje zapostavljala.
3. Na raslojavanje utiče i društveni položaj pojedinca u zavisnosti od njegove pripadnosti nekoj od klasa, a unutar toga i slojeva. Pored toga, izraziti uticaj na položaj pojedinca imaju i političke funkcije, monopol informacija, kretanje oko zvaničnih organa države.

Međutim, klasična klasna struktura socijalističkog društva – radnička klasa, seljaci, inteligencija – je u praksi već prošlost. Unutar klasa, gde se nekada pretpostavljala homogena struktura, sada imamo izrazitu slojevitost, a čak i suprotne interesne sfere. U radu je dat kratak opis ponašanja nekoliko tipičnih društvenih slojeva.

Summary

About the Structural Crisis of the Yugoslav Society

The work does not contain all the determinants of social stratification and of the hereby effected movements in the society but it specifies the factors which are typical for Yugoslavia. The social structure is a constantly changing phenomenon and it is difficult to find those determining ones which act for a long time. Typical conditions of stratification in Yugoslavia are the following:

1. Social and economic position of the individual, his venturesomeness, motives and results in work. On the basis of this, his social position does not always depend on market conditions which are often unrighteous.
2. The unstable market position of some industrial branches indicates structural contradictions depending on that which industrial branch was favoured and which one neglected by the administrative state.
3. Stratification is influenced also by the social position of the individual depending on his belonging to one of the classes and, among them, to one of the strata. In addition to, the position of the individual is markedly influenced also by political functions, monopoly of information, relations with the official state organs.

However, the classical class-structure of the socialist society – working class, peasants, intelligentsia – belongs practically to the past. In the classes, in which homogeneous structure was supposed formerly, well-marked stratification, even opposite spheres of interest appear nowadays. The work gives a short description of the behaviour of some typical social strata.

MÁS SZÓVAL

E rovat azokat igyekszik bemutatni, akiknek erre, szakterületükön belül nem lenne szükségük: gondolkodásukat, alkotásaikat a szakma határainkon túl is ismerik. Mi azonban a be nem avatottakhoz szeretnénk közelíteni őket.

Ezért kérünk fel vajdasági – vagy vajdasági származású – tudósokat, művészeket, szakembereket, hogy próbálják meg ***más szóval*** *elmondani, mi az, ami lekötti őket, vagy írjanak kutatási területük, hivatásuk értelméről, sorsáról.*

Folyóiratunk nyelvi közegét és feladatait szem előtt tartva, azokhoz fordultunk, akik tevékenységükben a magyar nyelvet (is) használják – vagy erre keresnek alkalmat.

*

Ebben a számban COFMAN JUDIT matematikusnőt mutatjuk be. 1936-ban született Versecen. Középiskoláit is Versecen végezte, majd az egyetemet (Bölcsészeti Kar Matematika-Fizika Szak) Újvidéken. 1963-ban lett a matematikai tudományok doktora.

1965 óta külföldön él. 1967-től 1970-ig a Londoni Imperial College-en tanít. 1971-ben Tübingenben habilitált, majd 1973-tól 1978-ig a Mainz-i Egyetemen tanít. 1978 óta folyamatosan Londonban él, azzal, hogy több ízben töltött néhány hónapot vendégprofesszorként más európai államokban.

Tudományos munkái Jugoszláviában, Angliában, Németországban, az Egyesült Államokban, Kanadában és Olaszországban jelentek meg. 1990-ben jelent meg WHAT TO SOLVE? (Mit oldjunk meg?) című könyve (Oxford University Press).

Az utóbbi években különös gonddal foglalkozik fiatal matematikusok nevelésével, és nemzetközi matematikai nyári táborokat vezet.

Cofman Judit

FOGAS KÉRDÉSEK KOCKÁKRÓL ÉS MÉHSEJTEKRŐL, GÖMBÖKRŐL ÉS SZAPPANBUBORÉKOKRÓL

(EGY PILLANTÁS A MATEMATIKUSOK BOSZORKÁNYKONYHÁJÁBA)

A matematikában egy csomó problémát olyan egyszerűen lehet ecsetelni, hogy lényegüket gyakran még a laikusok is megértik. Más lapra tartozik, hogy az effajta problémák zöme kemény diónak bizonyul: megoldásuk olykor évszázadokat (is) igényel. Ebben a cikkben ilyen problémákat mutatunk be a geometria berkeiből. Kockákról, méhsejtekről, gömbökről és szappanborékokról lesz szó – tehát olyan tárgyakról, melyekkel gyakran van alkalmunk találkozni. Cikkünk egyik célja kidomborítani a tényt, hogy számos, évezredek óta megszokott jelenség a matematikusok számára még mindig talányokat rejteget. Elgondolkoztató, hogy a matematikusok megszokott környezetüket mily kevéssé ismerik – s ez a megállapítás valószínűleg nem csak a matematikusokra vonatkozik.

I. A KOCKÁTÓL A MÉHSEJTIG

I.1. *A déloszi probléma*

A kocka már az ógörögöknek sok fejtörést okozott. A görögök kiváló matematikusok voltak, ettől eltekintve szerették a mitológiát. Az alábbi híres geometriai probléma eredetét is egy, az istenekről szóló legenda övezi:

Az időszámításunk előtti ötödik században Délosz szigetén nagyméretű pestisjárvány tombolt. A lakosok úgy vélték, hogy a nyavalyát az istenek küldték, akik valamilyen okból kifolyólag megharagudtak a népre. Követséget menesztettek a delphoi jósdába, megérdeklődni az ottani jóstól, hogyan lehetne kiengesztelni a haragosokat. A jós a következő választ adta: „Az istenek akkor fognak véget vetni a járványnak, ha a délosziak Apolló kocka alakú oltárának helyébe olyan új oltárt építenek, mely szintén kocka alakú, de az eredeti oltár duplája." – Az új oltár hamarosan el is készült, ennek dacára a betegség tovább terjedt. Vajon mi történt? Az istenek megfeledkeztek ígéretükről? Kiderült, hogy csupán a mestereket lehetett hibáztatni, akik az új oltárt úgy készítették, hogy az eredeti oltár éleit

megduplázták. Ezáltal az új kocka térfogata az előzőénél nem kétszer, hanem nyolcszor lett nagyobb (1. ábra). Az istenek viszont azt kívánták, hogy az eredeti kocka térfogata, nem pedig az éle legyen megduplázva.

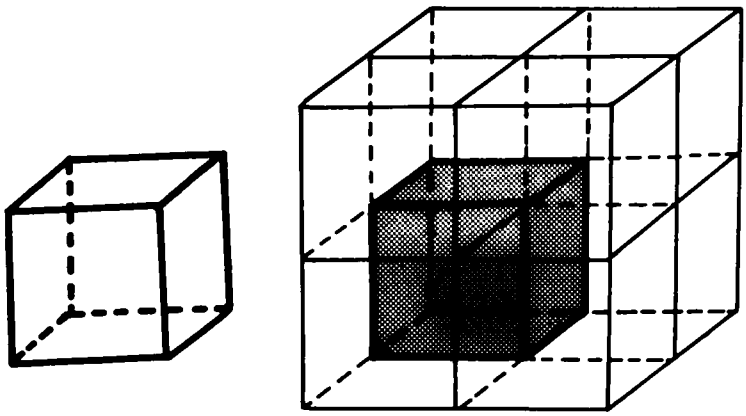

1. ábra

A legendából a görög matematikusok a következő geometriai problémát gyártották:

Szerkesszük meg, csupán vonalzó és körző segítségével egy olyan kocka élét, melynek térfogata egy adott kocka térfogatának kétszerese.

Ezt a feladatot, mely manapság déloszi probléma néven ismert, az ógörögök nem tudták megoldani, habár a geometriai szerkesztések terén kiváló eredményeket értek el. Neves tudósok, a következő évszázadok folyamán, sem jártak nagyobb sikerrel. A tizenkilencedik század első felében végül is kiderült, hogy a szerkesztést csak vonalzó és körző segítségével lehetetlen elvégezni. Ez a megállapítás azért váratott magára olyan sokáig, mert a modern algebra vívmányain alapszik, pontosabban szólva, Evarist Galois (1811–1832) zseniális matematikus elméletén az egyenletek megoldhatóságáról. A déloszi kocka szerkesztésének problémáját át lehetett ültetni az egyenletek nyelvére és megoldása ezután Galois tételeinek egyenes következményévé vált.

Az istenek követelményét tehát, a geometriai szabályok szerint, nem lehet teljesíteni. Emiatt azonban a matematikusok nem esnek kétségbe. Először is, a problémával kapcsolatos kutatások érdekes mellékeredményekhez vezettek. Ettől eltekintve, a kutatók egyik kedvenc foglalkozása bonyolult kérdéseket módosítani, „átgyúrni", újabb problémákat gyártva. Példának okáért a déloszi probléma a következő kérdést vethetné fel:

Létezik-e olyan, a kockától eltérő „figyelemreméltó" idom, melynek térfogata egy adott kocka térfogatánál kétszer nagyobb?

Erre a kérdésre adunk feleletet az alábbiakban.

Vegyünk két egyenlő nagyságú kockát – nevezzük őket A-nak és B-nek. Ha a B kocka középpontját összekötjük a kocka egyik lapjának a csúcsaival, akkor egy négyzet alapú gúlát kapunk.

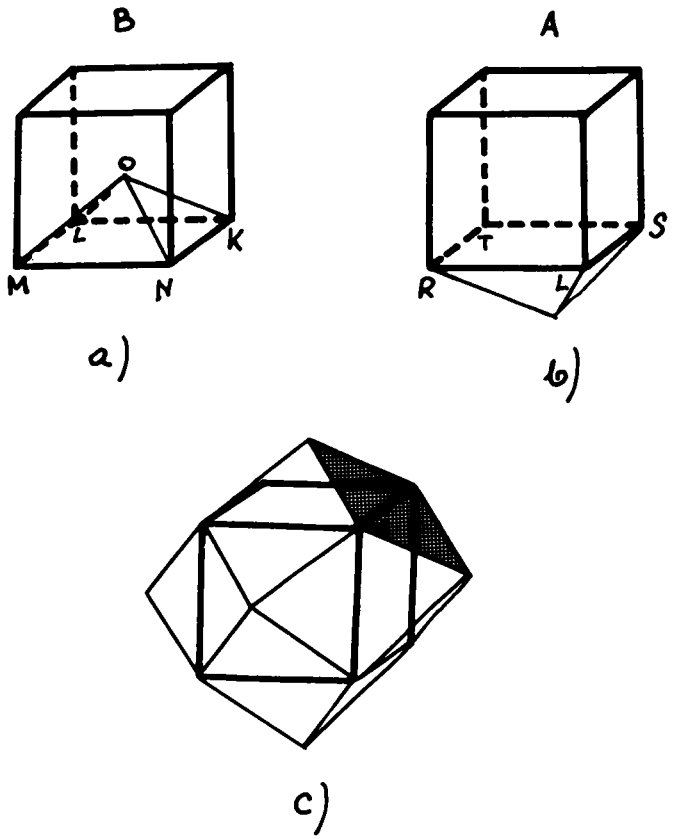

2. ábra

(A 2.a ábra egy ilyen gúlát ábrázol: alapja a kocka MNKL oldala, szemközti csúcsa a kocka középpontja, melyet O-val jelöltünk.) Hasonló módon kössük össze a B kocka O középpontját a kocka többi öt oldalának csúcsaival, úgy hogy további öt, az első gúlával egybevágó* gúlát kapjunk. Így a B kockát hat olyan gúlára daraboltuk szét, melyek mindegyikének köbtartalma a kocka köbtartalmának egyhatoda. Helyezzük most az MNKLO gúlát az A kockára kívülről, úgy hogy alapja fedje az A kocka egyik oldalát. (A 2.b ábra mutatja, hogyan helyeztük az M, N, K, L csúcsokat pontosan az A kocka P, B,

* Két idomot akkor nevezünk egybevágónak, ha egyszerűen szólva, nagyságuk és alakjuk is azonos.

S illetve T csúcsai fölé.) Ha a B kocka többi öt, gúla alakú részét ugyanígy az A kocka egy-egy oldallapjára illesztjük, akkor a gúlák a közöttük fekvő A kockával együtt egy új idomot képeznek.

Az új idom köbtartalma az A kocka köbtartalmának kétszerese – szóval, ha nem is a klasszikus előírások szerint, de megdupláztuk a kockát. Nevezzük röviden az új idomot R-nek. R felülete huszonnégy háromszögből tevődik össze, a hat gúla mindegyike négy háromszögű oldallapjával járul a felülethez. Azonban R oldalainak száma nem huszonnégy, hanem tizenkettő, mert két-két olyan háromszögű gúlalap, mely az A kocka egy közös éléhez illeszkedik, egy sík négyszöget alkot. (A 2.c ábrán a tizenkét négyszög egyike árnyékolással van feltüntetve.) Görögül a tizenkét sík oldallal rendelkező idomokat dodekaédereknek nevezik. Az R dodekaéder oldalai olyan négyszögek, melyeknek élei egyenlő hosszúságúak; az ilyen négyszögeket rombuszoknak hívjuk. Emiatt R-nek a „hivatalos neve" rombdodekaéder.

Rombdodekaédert elsőnek Johann Kepler (1571–1650) szerkesztett, a csillagász, akit a bolygók pályáival kapcsolatos munkái tettek hírnevessé. Kepler észrevette, hogy egyenlő nagyságú rombdodekaéderekből térbeli mozaikot lehet készíteni, ami annyit jelent, hogy egybevágó rombdodekaédereket úgy lehet egymáshoz illeszteni, hogy az egyes idomok között ne maradjanak hézagok. Felfigyelve arra, hogy a méhsejtek is hézagok nélkül helyezkednek egymás mellé a lépben, Kepler egy rendkívül érdekes összefüggést sejtett meg a méhsejt és a rombdodekaéderek szerkezete között. Erről szólunk a következő szakaszban.

I.3. *A méhsejt kupolája*

Köztudomású, hogy a méhsejt alapja egy szabályos hatszög. Aki azonban azt hiszi, hogy a méhsejt egy hatszög alapú hasáb, az téved. A méhsejt ugyanis felülről nem egy hatszöggel van befedve, mint a hasáb, hanem egy kupolaszerű szerkezettel, amely három egybevágó, egy közös csúcsban összefutó rombuszból áll. (3. ábra)

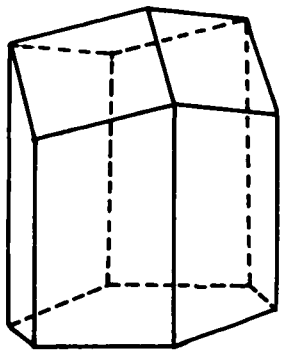

3. ábra

Kepler szemügyre vette a rombdodekaéder csúcsaiban találkozó rombuszokat. A rombdodekaéder hat csúcsában négy-négy rombusz találkozik, míg az idom többi nyolc csúcsában három-három. (A 2. ábra mutatja, hogy az utóbbi csúcsok az A kocka csúcsai, az előbbiek az A-hoz illesztett gúlák csúcsai.) Nevezzük a rombdodekaédernek azt a részét, mely három, egy közös csúcson osztozkodó rombuszból áll, egy „rombuszhármas"-nak. Kepler azt gyanította, hogy a méhsejt kupolájában a rombuszok szögei, valamint a rombuszlapok közötti szögek pontosan akkorák, mint a rombdodekaéder rombuszhármasaiban. Más szóval, ha olyan rombdodekaédert szerkesztenénk, melynek élei akkorák, mint a méhsejt rombuszainak élei, akkor a rombdodekaéder bármely rombuszhármasát felcserélhetnénk a méhsejt kupolájával.

Keplernek ezt a sejtését a későbbi évtizedek folyamán mérések alapján be is lehetett bizonyítani; a méhsejtek geometriájával kapcsolatos kérdések azonban továbbra is foglalkoztatják a tudósokat.

II. EGYMÁSHOZ TAPADÓ MEREV GÖMBÖK ÉS SZAPPANBUBORÉKOK

II.1. *Egyenlő nagyságú gömbök érintkezése – egy probléma, amelyet Newton nem tudott megoldani*

Gömbökből nem lehet mozaikokat, azaz hézagmentes alakzatokat szerkeszteni. Ez a megállapítás a következő kérdéshez vezet:

Hogyan lehet gömböket a lehető legszorosabban egymás mellé helyezni?

Ennek a kérdésnek több változata van. 1694-ben David Gregory (1627–1720) angol csillagász a következő problémáról vitatkozott Isaac Newtonnal (1643–1727), a kiváló fizikussal, matematikussal és csillagásszal:

Hány egyenlő nagyságú gömböt lehet egy ugyanolyan méretű, adott gömb köré helyezni úgy, hogy mindegyikük érintse az adott gömböt?

Könnyű belátni, hogy legalább tizenkét gömböt lehet ilyen módon az adott gömb köré csoportosítani. Ugyanis:

Helyezzünk egy asztalra egy sárga teniszlabdát, mint adott gömböt. A sárga labda köré hat ugyanakkora fehér teniszlabdát tudunk illeszteni úgy, hogy a fehér labdák mind érintsék a sárgát (4. ábra). Az asztalon fekvő hét labda között hat hézag adódik. Az ábrán minden második hézagot beárnyékoltunk. A „beárnyékolt hézagok" fölé egy-egy új fehér labdát tehetünk, melyek mindegyike érinti a sárga labdát. Ha ebben a két rétegből álló szerkezetben a labdákat egymáshoz ragasztjuk, akkor a szerkezetet fel tudjuk emelni az asztalról és a „beárnyékolt hézagok" alá is egy-egy újabb fehér labdát illeszthetünk. Íly módon a sárga labdát tizenkét, a labdát érintő labdával vettük körül.

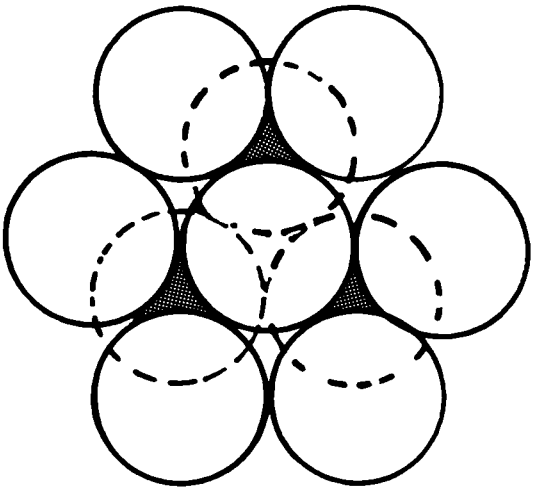

4. ábra

Gregory úgy vélte, hogy a fenti szerkezetben a gömbök közötti hézagok túlságosan nagyok, és hogyha a tizenkét, a közbülső gömböt körülvevő gömböt óvatosan ide-oda tologatnánk, akkor a hézagok átformálásával egy olyan űrt tudnánk nyerni, amelybe egy, az előbbiekkel egyenlő nagyságú tizenharmadik gömböt tudnánk csúsztatni, amely szintén érintené a középső gömböt.

Newton kételkedett a tizenharmadik gömb létezésében, de állítását nem tudta bizonyítani.

Newton és Gregory vitája 180 év múlva dőlt el, amikor is Reinhold Hoppe német matematikus kimutatta, hogy Newtonnak volt igaza:

Egy adott gömb köré nem lehet több mint 12, vele azonos nagyságú gömböt csoportosítani úgy, hogy mindegyikük érintse az adott gömböt.

Kisméretű, egyenlő nagyságú gömbök elhelyezése nagy dobozokba egy másik rendkívül nehéz kérdés. Még mindig nem tudni, hogy kell a gömböket egymás mellé fektetni úgy, hogy a lehető legtöbb férjen be a dobozba. Erről a kérdésről, és egy csomó vele kapcsolatos problémáról Fejes-Tóth László, kortárs magyar matematikus írt jelentős cikkeket és monográfiákat. A gömbök elhelyezkedési problémái a fizikában (például a kristályok tanulmányozásánál), a biológiában és a vegytanban is fontos szerepet játszanak.

II.2. *Szomszédos szappanbuborékok*

A szappanbuborékok felülete elasztikus; ennek a jelenségnek az az egyik következménye, hogy más testekkel való érintkezéskor a buborékok felülete megváltozik. Például, ha egy szappanbuborékot – amely eredetileg egy gömb – egy nedves üveglapra helyezünk, akkor a gömb alsó része belapul, és a

buborékból egy félgömb lesz. Ha két szappanbuborékot helyezünk egymáshoz közel a nedves üveglapra, akkor a buborékok, attól eltekintve, hogy félgömb alakot vesznek fel, csúszni kezdenek egymás felé, amíg össze nem tapadnak. Érdekes megvizsgálni a tapadási felületet:

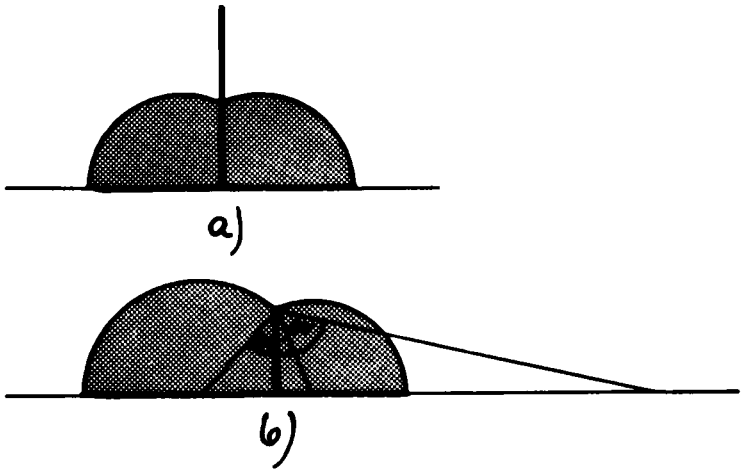

5. ábra

Abban az esetben, ha a szappanbuborékok egyforma nagyságúak, az összetapadt buborékok közös fala egy félkör alakú felület (5.a ábra). Ha azonban a buborékok különböző nagságúak, akkor a közös faluk kidomborodik és behatol a nagyobb buborék belsejébe. Ez a jelenség avval magyarázható, hogy a kisebb buborék belsejében nagyobb a nyomás, mint a nagyobb buborékban. A közös fal ebben az esetben egy gömbnek a része, melynek középpontja a buborékokon kívül van, úgy ahogy ezt az 5.b ábra mutatja. Az ábrán feltüntetett szögek a közös ponton áthaladó sugarak között minden egyes esetben 60-60 fokosak. Az egymáshoz tapadt buborékok felülete, a közös választófalét is beleértve, kisebb mint a különálló buborékok felületeinek összege. Ha több szappanbuborék tapad egymáshoz, a közös válaszfalak bonyolult szerkezete érdekes geometriai problémákat tár fel és új ötleteket ad a matematikusoknak görbe felületek tonulmányozásához.

A szappanbuborékokra vonatkozó eredmények java része J. A. F. Plateau, múlt századbeli belga fizikustól származik. Plateau élete derekán megvakult; utána több mint harminc éven át kísérleteit munkatársai szemével követte. Úgy is mondhatnánk, hogy Plateau látott, habár nem tudott nézni. – Manapság, a televízió és egyéb szórakoztató és oktató vizuális segédeszközök korában, el lehet töprengeni a fordított helyzeten: vajon mennyit vagyunk képesek látni, azaz észrevenni mindabból, amit nézünk? Evvel, a körkérdésnek is beillő megjegyzéssel teszünk pontot mondandónk végére.

Rezime

Kocke, ćelije saća, sfere i sapunski mehurići kroz oči matematičara

Cilj ovoga članka je da podseti čitaoca na niz čuvenih klasičnih problema iz oblasti geometrije, čije je rešavanje vekovima okupiralo istaknute umove. Podvlači se činjenica, da je prostor u kome živimo, bolje rečeno, naša svakodnevna okolina sa uobičajenim objektima, kao što su kocke, ili lopte, za matematičare (a naravno i za ne-matematičare) još uvek prepuna zagonetki.

Summary

On the Geometry of Cubes, Honey Bee Cells, Spheres and Soap Bubbles

The aim of this article is to describe a selection of famous geometrical problems, whose solution has occupied mathematicians throughout decades, and even centuries. It is a thought-provoking fact that in our familiar daily surroundings mathematicians (and, naturally, non-mathematicians as well) continue to be faced with open questions and „myteries".

Original scientific paper

John Quigley

A PANAMAI INVÁZIÓ ÉS A NEMZETKÖZI TÖRVÉNYESSÉG

Az Egyesült Államok a XIX. század végétől olyan térségként kezelte Közép-Amerikát, amelyben speciális jogok illetik meg. Több alkalommal katonai intervencióval mozdított el hatalmon lévő kormányokat. Az Egyesült Államok az ilyen beavatkozásokat azt követően is folytatta, hogy elfogadta az Egyesült Nemzetek Alapokmányának és az Amerikai Államok Szervezetének agressziót tiltó rendelkezéseit. Kormányt döntött meg 1954-ben Guatemalában, 1961-ben kubai emigránsok inváziójának megszervezésével a kubai kormány megdöntésére tett kísérletet. 1965-ben csapatokat küldött a Dominikai Köztársaságba, ahol azok elmozdították a hivatalban lévő kormányt és másikkal váltotta fel. 1983-ban ugyanezt tette Grenadában. Az Egyesült Államok minden alkalommal jogilag is indokolta akcióit, ezek az érvek azonban mindahányszor gyengének bizonyultak. Ebben a cikkben a *Létünk* olvasói számára a legutóbbi, a panamai invázió elemzését nyújtom a nemzetközi jog szempontjából.*

*

1989 decemberében az Egyesült Államok lerohanta Panamát. Részben Panamában állomásozó, részben az Egyesült Államokból érkezett csapataival megtámadta és legyőzte a Panamai Védelmi Erőket (Panama Defense Forces – P.D.F.), elmozdította a hivatalban lévő kormányt, és egy olyan csoportot juttatott hatalomra, amely az előző, 1989-es választások feltehető győztese volt. Az Egyesült Államok két vonatkozásban igyekezett akcióját igazolni:

1) önvédelemből cselekedett, védelmet nyújtott a Panamában tartózkodó amerikaiak ellen irányuló panamai támadásokkal szemben;
2) Panama akadályozta a Panama-csatorna működését, feljogosítva ezzel az Egyesült Államokat a csatornára vonatkozó szerződések alapján a beavatkozásra. Az Egyesült Államok szerint az inváziónak két további célja volt: (1) helyreállítani a demokráciát Panamában; (2) elfogni Manuel Noriega tábornokot, a panamai kormányfőt, hogy kábítószer-kereskedelem vádjával bíróság elé állítsák.

Az Egyesült Államok által az akció igazolására felhozottakat széles körben szkepticizmussal fogadták.[1] A jelen tanulmány az adott érvelést a nemzetközi jog alkalmazható elvei fényében vizsgálja. Az invázió hátterében Panama és az Egyesült Államok szembenállása állt. A feszültség egyik eleme a Panama-csatorna volt: folyamatban van ugyanis, hogy a csatorna fölötti ellenőrzés az Egyesült Államok kezéből Panamáéba kerüljön át. 1903-ban az Egyesült Államok szerződést kötött Kolumbiával a Panama-szoroson keresztül vezető csatorna építésének jogáról. A szoros ebben az időben Kolumbia része volt.[2] A szerződést azonban a kolumbiai szenátus nem erősítette meg.[3] A kívánt terület megszerzése érdekében az Egyesült Államok Kolumbia-ellenes felkelést támogatott a földszoros térségében..[4] A felkelés az amerikai haditengerészet – amely a kolumbiai hadihajókat megakadályozta abban, hogy elhagyják kikötőjüket – támogatásával győzött.[5]

Ezt követően kötötte meg az Egyesült Államok Panamával a Földszoros-csatornaegyezményt,[6] amely az Egyesült Államok számára olyan jogokat biztosít, mint amelyek akkor illetnék meg, ha szuverén lenne az ún. csatornaövezetben, teljesen kizárva a Panamai Köztársaságot „minden ilyen szuverén jog, hatalom vagy fennhatóság gyakorlásából".[7] A csatornaövezet egy 10 mérföld széles sáv, amelyen az Egyesült Államok megépítette a csatornát, és amelyen kormányzati szerveket (gouvernmental institutions) állított fel.

1964-ben a nacionalista érzület Panamában zavargásokban tört ki, amelyben arra akarták kényszeríteni az Egyesült Államokat, hogy adja vissza a csatornaövezetet Panamának.[8] 1973-ban az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) Biztonsági Tanácsa Panamavárosban tartotta ülését, amelyen a tagok többsége olyan határozati javaslatra szavazott, amely tárgyalásokat szorgalmaz az Egyesült Államok és Panama között egy új csatornaszerződésről. Az Egyesült Államok azonban megvétózta a határozati javaslatot.[9]

Mindazonáltal az Egyesült Államok 1977-ben új szerződéseket kötött a Csatornára vonatkozóan. A Panama-csatornaszerződés (Panama Canal Treaty)[10] megkötésével a Földszoros-csatornaegyezmény (Isthmian Canal Convention) hatályát vesztette,[11] és az Egyesült Államok vállalta, hogy azonnal felszámolja kormányzati intézményeit a csatornaövezetben,[12] továbbá, hogy megszünteti ellenőrzését a csatorna fölött.[13] A csatorna végleges átadása Panamának 1999. december 31-ig történik meg.[14] Egy különálló, párhuzamos szerződésben, amely a „Szerződés a Panama-csatorna semlegességéről és üzemeltetéséről"[15] nevet viseli, Panama és az Egyesült Államok megállapodtak abban, hogy a csatorna valamennyi állam hajózása számára állandóan nyitva marad.[16]

Az 1980-as évek közepén Manuel Noriega tábornok Panama *de facto* kormányfője, aki hosszú évek óta szolgáltatott titkos információkat (kémjelentéseket) az Egyesült Államoknak, együttműködött a Kábítószer-ellenes Hivatallal (Drug Enforcement Administration) a Dél-Amerikából származó

kokainbehozatal megfékezésében; együttműködött továbbá a Központi Hírszerző Hivatallal (Central Intelligences Agency, CIA) a „contrák", a nicaraguai kormányellenes erők támogatásában.[17] Az Egyesült Államok olyan információkhoz jutott, amelyek szerint Noriega tábornok támogatja az Egyesült Államokba irányuló kokaincsempészést,[18] ami az USA–Noriega kapcsolat megromlásához vezetett.[19]

1988-ban az USA Noriega tábornokot az Egyesült Államokba irányuló kokainimport támogatásával vádolta meg.[20] Az Egyesült Államok arra bátorította a panamai katonatiszteket, hogy buktassák meg Noriega tábornokot.[21] Hogy kiszoríthassa Noriega tábornokot a hatalomból, az USA befagyasztotta az USA-ban lévő panamai kormányvagyont,[22] valamint megtiltotta az amerikai állampolgároknak és vállalatoknak, hogy bármit is kifizessenek a panamai kormánynak, beleértve az adófizetést is.[23]

Az 1989-ben az Egyesült Államok bírálta Noriega tábornokot a polgári jogok megsértéséért Panamában, legfőképpen pedig azért, mert semmissé nyilvánította az 1989 májusi elnökválasztás eredményeit, amelynek nyilvánvaló győztese a Guillermo Endara vezette ellenzéki csoport volt.[24] Az Amerikai Államok Szervezete is bírálta Noriega tábornokot, és sürgette, hogy adja át a hatalmat egy polgári kormányzatnak.[25] A CIA segítséget nyújtott egy olyan panamai katonai alakulatnak, amelyet a szomszédos Costa Ricában szerveztek Noriega tábornok megbuktatására.[26]

1989 augusztusában az Egyesült Államok panaszt emelt az ENSZ Biztonsági Tanácsánál, mert Panama kormánya olyan amerikai katonákat zaklatott és olyan polgári állományhoz tartozó személyeket félemlített meg, akik a csatornát irányították.[27] Az Egyesült Államok hadseregének Panamában állomásozó csapatai hadgyakorlatot tartottak; Noriega tábornok ezt provokációnak nyilvánította.[28] A Panama-csatornaszerződés szerint 1990. január 1-i hatállyal[29] panamainak kellett volna felváltania az amerikait a csatornaigazgatói tisztségben, a külügyminisztérium azonban úgy nyilatkozott, hogy nem fogad el olyan csatornaigazgatót, akit a panamai kormány nevez ki.[30]

A panamai kormány a maga részéről az amerikai nyomást Panama belügyeibe való beavatkozásnak tekintette, mintegy annak jeleként, hogy az Egyesült Államok vissza akar táncolni attól, hogy kötelezettségéhez híven, átadja a csatorna fölötti ellenőrzést Panamának. Panama a Biztonsági Tanácsnál panaszt emelt az Egyesült Államok katonai hadgyakorlata miatt, azzal érvelve, hogy az Egyesült Államok megpróbálta megfélemlíteni Panamát.[31]

1989 szeptemberében az Egyesült Államok fokozta a gazdasági szankciókat, és felfüggesztette a panamai cukor importját.[32] Októberben az Egyesült Államok szerepet játszott egy sikertelen, Noriega tábornok ellen irányuló puccsban.[33] Novemberben az Egyesült Államok hadserege minden eshetőségre felkészülve olyan terveket készített, hogy megszállja Panamát, majd november 30-án az Egyesült Államok egy újabb gazdasági szankciót léptetett

életbe, nevezetesen, hogy nem engedi be az amerikai kikötőbe a panamai bejegyzésű hajókat.[34] Ez volt a legnagyobb csapás Panama gazdaságára, mert igen jelentős jövedelme származott abból, hogy engedte a panamai felségjel használatát.[35]

Válaszképpen a panamai nemzetgyűlés 1989. december 15-én kinyilvánította, hogy Panama és az USA „hadiállapotban" van egymással. December 16-án Panamavárosban P.D.F. katonák lelőttek egy amerikai katonatisztet. December 17-én az Egyesült Államok elhatározta, hogy lerohanja Panamát.[36] December 20-án végrehajtották az inváziót, amely Noriega tábornokot eltávolította a hatalomból, és amely lehetővé tette Guillermo Endarának a hatalomátvételt.[37] Többezren sebesültek meg[38] és kerültek kórházba; az inváziót követő napokban anarchia uralkodott Panamavárosban.[39]

I. AZ ÖNVÉDELEM MINT MAGYARÁZAT

Az Egyesült Államok három tényre alapozva formált jogot az önvédelem jogcímére, nevezetesn (1) hogy a nemzetgyűlés december 15-én hadat üzent az Egyesült Államoknak; (2) hogy a december 16-i lövöldözés támadás volt az Egyesült Államok ellen; (3) hogy a panamai kormánnyal összeköttetésben álló katonai elemek amerikai álampolgárok elleni merényleteket terveztek Panamában.

a) *Panama deklarációja a hadiállapotról*

December 15-én a panamai nemzetgyűlés a következő határozatot hozta: „Kijelentjük, hogy a Panamai Köztársaság hadiállápotban lesz mindaddig, amíg az Amerikai Egyesült Államok agressziót tart fenn Panama lakói ellen."[40] Az „agresszióra" való hivatkozás alapját az Egyesült Államok gazdasági szankciói és legutóbbi katonai hadművelete jelentette.[41] Ugyanezzel a határozattal a nemzetgyűlés Noriega tábornokot, mint a „kormány fejét" és a „nemzeti felszabadítás elsőszámú vezetőjét" megbízta, hogy tegye meg a hadiállapot miatt szükségessé vált intézkedéseket.[42] Az amerikai elnök, George Bush úgy beszélt erről a határozatról, mint olyan tényről, amely a többivel együtt megadta az Egyesült Államoknak a jogot a beavatkozásra.[43]

b) *December 16. Merénylet amerikai állampolgárok ellen*

Az Egyesült Államok nemcsak a nemzetgyűlés határozatára épített. Hivatkozott erőszakos cselekményekre is, amelyek az előző napon, december 16-án történtek. Panamavárosban megöltek egy amerikai katonatisztet, Robert Paz tengerészhadnagyot az egyik P.D.F. ellenőrzőpontnál, nem messze a P. D. F. parancsnokságtól.[44] Négy szolgálaton kívüli amerikai tiszt ült egy autóban és áthaladtak az ellenőrzőponton, mire azonnal tüzelni

kezdtek rájuk a P.D.F. katonák. Paz hadnagyot lelőtték. A P.D.F. kommünikéje szerint a négy tiszt kezdte a lövöldözést, megsebesítvén két panamai állampolgárt és egy idős katonát.[45] Az amerikai hadügyminisztérium (Department of Defense) szerint a négy tiszt megállt az ellenőrzőpontnál, mivel eltévedtek. A tisztek nem viseltek fegyvert. A P.D.F. katonák fegyvereiket rájukfogva odamentek az autóhoz, és megcibálták a ruházatukat. A tisztek, féltvén az életüket, elhajtottak.[46] A P.D.F. katonák erre azonnal tüzet nyitottak. Megölték Paz hadnagyot, és megsebesítettek egy másik tisztet. A hadügyminisztérium szerint az amerikai haditengerészet egy tisztje a feleségével együtt szemtanúja volt ennek az incidensnek. Más P.D.F. katonák azonban észrevették őket, és mindkettőjüket őrizetbe vették. Négy órán keresztül fogva tartották őket, miközben folyamatosan vallatták őket; ütlegelték a tisztet és szexuálisan megfélemlítették a feleségét.[47] Állítólag ezek a P.D.F. katonák részegek voltak.[48]

Leonardo Kam, Panama külügyminisztere az ellenőrzőponti incidenst az amerikai hadsereg Panama elleni „provokációjának", Bush elnök pedig „gyalázatos tettnek" nevezte. Egy fehér házi szóvivő pedig a december 15-i határozattal egyetemben, „agressziós légkört" teremtő eseménynek minősítette.[49] Bár a P.D.F. azt állította, hogy az amerikai katonákat terheli a felelősség az incidensért, P.D.F. hivatalos szervek kijelentették amerikai hivatalos szerveknek, hogy az ellenőrzőponti incidens egyedi eset volt, és nem volt előre kitervelt.[50] Ez a közlés, bár aligha tekinthető bocsánatkérésnek, azt mutatja, hogy az incidens nem volt része olyan tervnek, amely értelmében amerikai katonákat szándékoztak megtámadni.

Az intervenciót magyarázva Bush elnök azt mondta, hogy „csak akkor döntött a beavatkozás mellett, miután arra a következtetésre jutott, hogy az amerikai állampolgárok élete súlyos veszélyben van".[51] James Baker külügyminiszter szerint az inváziót irányuló döntést december 17-én hozták.[52] Az intervenciót bejelentő fehér házi nyilatkozat összekapcsolta a nemzetgyűlés határozatát a december 16-i incidenssel. A nyilatkozat a következőket mondja: „Múlt pénteken Noriega tábornok kihirdette a hadiállapotot az Egyesült Államokkal. Másnap a P.D.F. lelőtt egy fegyvertelen amerikai katonát, megsebesített egy másikat, megtámadott és ütlegelt egy újabb katonát, valamint szexuálisan megfélemlítette annak feleségét. Ezen körülmények miatt az elnök úgy határozott, hogy meg kell akadályoznia a további erőszakot."[53]

c) *További lehetséges támadások amerikai állampolgárok ellen*

Bush elnök – Noriega tábornoknak a közelmúltban elhangzott kijelentései alapján – azt is állította, hogy Noriega tábornok „nyilvánosan megfenyegette az amerikaiak élelét Panamában".[54] Baker külügyminiszter kijelentette, hogy az Egyesült Államok információi szerint Noriega tábornok kommandótámadást készített elő amerikai állampolgárok ellen panamavárosi lakókörzetükben.[55] Baker ugyanakkor azt is elmondta, hogy nem tudja

bizonyítani, vajon az információ megbízható-e, továbbá, hogy az információt december 17. után kapta, és így az az invázió elhatározása idején még nem volt ismert.[56]

II. AZ ÖNVÉDELEM JOGCÍMÉNEK ÉRTÉKELÉSE

Baker külügyminiszter kijelentette, hogy az Egyesült Államok akciója „teljes mértékben összhangban állt a nemzetközi joggal. Az Egyesült Államokat a nemzetközi jog szerint megilleti az önvédelem joga, amint az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. szakasza és az Amerikai Államok Szervezete Alapokmányának 21. szakasza azt elismeri, s feljogosít bennünket, hogy megtegyük a szükséges intézkedéseket katonai állományunk, állampolgáraink és a tulajdonunkban álló berendezések védelmére."[57]

Az Egyesült Államok jogos önvédelemre hivatkozott, miközben a nemzetközi jog szigorúan tiltja az erőszak alkalmazását az egyik állam részéről egy másikkal szemben.

Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya szerint az államoknak a vitás kérdéseket békés eszközökkel[58] kell rendezniük és nem alkalmazhatnak erőszakot más államok területi ingeritásával vagy politikai függetlenségével szemben.[59] Az Alapokmány szerint kivételes esetben, önvédelemből alkalmazható erőszak azon állam részéről, amelyet nyílt fegyveres támadás ért.[60]

A nyugati félteke államai az erőszak alkalmazásának még ennél is szigorúbb tilalmát rögzítették az Amerikai Államok Szervezete Alapokmányában. Az AÁSZ-nak mind Panama, mind az Egyesült Államok tagja.[61] A 18. szakasz szerint: „Egyetlen államnak, vagy államcsoportnak sincs joga arra, hogy közvetlenül vagy közvetve bármilyen okból beavatkozzon bármely más állam belső vagy külső ügyeibe."[62] Az alapokmány lejebb, a 20. szakaszban rögzíti, hogy „az állam területe sérthetetlen; nem lehet, még ideiglenesen sem tárgya katonai megszállásnak, vagy más, közvetlen vagy közvetett bármilyen hivatkozási alapú erőszakos intézkedésnek."[63]

Az Alapokmány szigorú beavatkozásellenes rendelkezése mögött indítóokként az Egyesült Államoknak a huszadik század elején elkövetett sorozatos latin-amerikai katonai beavatkozásai álltak.[64]

Még mielőtt a nemzetgyűlés határozata és a december 16-i incidensek alapot nyújthatnának az Egyesült Államok számára a jogos önvédelem jogcímre, bizonyítani kell, hogy ezek az Egyesült Nemzetek Alapokmánya 51. szakaszával összhangban, az Egyesült Államokkal szembeni „fegyveres támadásnak" minősülnek.

A nemzetgyűlés határozata nem volt hadüzenet. Hadüzenettel egy állam közli egy másik állammal, hogy a két államot háborúban állónak tekinti.[65] A hadüzenetet nem követi szükségképpen azonnal ellenségeskedés, tehát a hadüzenet nem jelent egyet az ellenségeskedéssel.[66]

A nemzetgyűlés határozata nem nyilvánította ki az Egyesült Államok elleni katonai akció szándékát. Szerepel benne az a megállapítás, miszerint az Egyesült Államok gazdasági eszközökkel végrehajtott agressziót követett el

Panama ellen. Ennek az álláspontnak van bizonyos jogi alapja az Amerikai Államok Szervezetének Alapokmányában, amely kimondja: Egyetlen állam sem alkalmazhat gazdasági kényszerintézkedéseket azzal a szándékkal, hogy egy másik állam önálló akaratát kényszerrel módosítsa.[67] Egy Panama nagyságú állam nem könnyen indít háborút egy Egyesült Államok nagyságú állam ellen, nincs ok feltételezni, hogy Panamának szándékában állt volna egy ilyen háború megindítása. Az Egyesült Államokkal való hadiállapot deklarálása nyilvánvalóan azt jelezte, hogy a nemzetgyűlés Noriega tábornokot „kormányfői" pozícióval ruházta fel.[68] A nemzetgyűlés nem „fegyveres támadásról" határozott, ami feljogosított volna az Egyesült Nemzetek Alapokmánya 51. szakasza szerinti önvédelemre.[69] Ha a panamai nemzetgyűlés hadat üzent volna az Egyesült Államoknak, az sem jelentett volna még agressziót. Az agresszió csak akkor valósul meg, amikor tényleges „fegyveres támadás" történik, márpedig egy szóbeli hadüzenet nem „fegyveres támadás".[70]

Noriega tábornok fenyegető kijelentése, és az USA állampolgárai ellen tervezett támadásokra vonatkozó állítólagos információ nem elégségesek annak igazolására, hogy az Egyesült Államok fegyveres erőt alkalmazott Panama ellen. Az önvédelem jogának érvényesítése támadást feltételez vagy megidított támadás, vagy a közvetlenül fenyegető támadás értelmében.[71] A tény, hogy támadást terveznek, nem elégséges. Ráadásul a jelentések szerinti tervezett támadás – polgári személyek elleni támadások – nem testesítenek meg az Egyesült Államok elleni támadást. Az (ENSZ) Közgyűlés agresszió-meghatározása szerint, agressziónak olyan támadás minősül, amelyet (az egyik állam) fegyveres erőivel szemben egy másik állam követ el.[72] A polgári személyek elleni támadást e megfogalmazás tehát nem tartalmazza. Polgári személyek megtámadása valamely más állam részéről beleütközik ugyan a nemzetközi jogba,[73] de nem meríti ki az állam elleni fegyveres támadás fogalmát.[74]

Az Egyesült Államoknak az önvédelemre való hivatkozása olyan cselekményekre alapoz, amelyek túlságosan csekély súlyúak ahhoz, hogy az Egyesült Államok elleni „fegyveres támadásnak" minősüljenek. A nemzetgyűlés határozata, a lövöldözés, továbbá Noriega tábornok szóbeli fenyegetése nem merítik ki az Egyesült Államok elleni „fegyveres támadás" fogalmát.

Az Egyesült Államok állítása, amely Panama inváziót önvédelemként igazolja, logikus továbblépésnek tekinthető abban a folyamatban, amelynek során az Egyesült Államok Külügyminisztériuma a 80-as években sorozatosan tág értelmezéseket adott az önvédelem fogalmának.

a) *Megelőző (anticipált) önvédelem*

A panamai bevatkozással kapcsolatban az önvédelemre való hivatkozás alapjául nem „fegyveres támadás" bekövetkezése szolgált, hanem egy ilyen támadás anticipálása (várható volta). Az erőszak alkalmazását tehát az erőszak Panama részéről történő alkalmazásának valószínűsége indokolta.

A megelőző önvédelem elvének érvényessége vitatott, lévén hogy az ENSZ Alapokmányának 51. szakasza szerint a fegyveres támadásnak be kell következnie.[75] Azok a szerzők, akik elismerik a megelőző önvédelmet, úgy foglalnak állást, hogy az erőszak alkalmazása jövőbeni bekövetkezésének nyilvánvalónak kell lennie.[76] Számos esetben, amikor az Egyesült Államok a nyolcvanas években erőszakot alkalmazott egy másik állammal szemben, a megelőző önvédelemre hivatkozva, olyan körülmények között tette, amikor az erőszak alkalmazása a célállam részéről nem volt magától értetődő.

Az USA Grenada elleni 1983-as inváziójakor a külügyminisztérium annak állítólagos valószínűségére hivatkozott, hogy Grenada meg akarja támadni a szomszédos államokat. „Grenada – jelentette ki Reagan elnök – a terror exportjának és a demokrácia aláásásának legfőbb katonai bástyája. Épp időben értünk oda."[77] Reagan elnök hivatkozott arra, hogy a Kelet-Karibi Államok Szervezete (KKÁSZ) kérte az Egyesült Államok beavatkozását, amely kérésben a KKÁSZ ama elméletére hivatkozott, miszerint Grenada megtámadhat más karibi államokat.[78] De sem Reagan elnök, sem a KKÁSZ nem állította, hogy ilyen támadás közvetlenül fenyegetett volna.[79] Grenadai inváziójának igazolására az Egyesült Államok azt is felhozta, hogy Grenada amerikai állampolgárok túszul ejtését tervezte Grenadában. De információt bármilyen várható túszejtés nyilvánvaló voltáról nem tettek közzé.[80]

1985-ben az Egyesült Államok a Földközi-tenger nemzetközi vizei fölött erőszakkal eltérített egy egyiptomi repülőgépet abból a célból, hogy őrizetbe vegyen a gép fedélzetén lévő olyan személyeket, akikről feltételezte, hogy részesei voltak egy cirkáló eltérítésének.[81] Reagan elnök az akciót azzal indokolta, hogy a feltételezett terroristák – vagy más terroristák – a jövőben támadásokat követhetnek el amerikai állampolgárok ellen.[82] Nem állította, hogy tudomása lenne bármilyen meghatározott személy elleni nyilvánvaló konkrét támadás bekövetkezéséről.[83]

Egy Biztonsági Tanácsban folytatott vitában az Egyesült Államok az Izrael által elkövetett 1986-os repülőgépeltérítést önvédelemnek minősítette. Izrael nemzetközi vizek felett erőszakkal eltérített egy líbiai utasszállító repülőgépet abban a tévhitben, hogy konkrét terrorista támadást terveztek azok a személyek, akiket a gépen utazni véltek.[84] A Biztonsági Tanácsban előterjesztettek egy olyan határozati javaslatot, amely elítélte az akciót, mint amelynek során jogtalanul alkalmaztak erőszakot, az Egyesült Államok képviselője azonban megvétózta azt.[85] Miközben bírálta Izraelt a gondatlanságért annak meghatározásában, vajon a feltételezett terroristák valóban a gépen vannak-e, kijelentette, hogy „gondosan körülhatárolt feltételek között egy ilyen akció az Egyesült Nemzetek Alapokmánya által elismert önvédelem jogának egy lehetséges válfaja". Azért vétózta meg a határozatot, mert az „tartalmazza a repülőgép-feltartóztatás *mint olyan* helytelenítését".[86] 1973-ban a Tanács az Egyesült Államok egyetértésével olyan határozatot fogadott el, amely elítélt egy hasonlóan indokolt izraeli repülőgép-eltérítést Libanon fölött.[87]

1986-ban az Egyesült Államok bombázta Líbiát, jelentős kárt okozva emberéletekben és anyagiakban,[88] arra hivatkozva, hogy Líbia a jövőben várhatóan terrorista támadásokat fog végrehajtani amerikai állampolgárokkal szemben.[89] Arra hivatkozott, hogy információkkal rendelkezik konkrét, amerikai objektumok ellen tervezett támadásokról, de olyan konkrétumokat nem hozott nyilvánosságra, amelyek igazolták volna kijelentését.[90] A kormány kijelentette: „Reméljük, hogy ez az akció elejét veszi az ártatlan polgári személyek ellen irányuló jövőbeni líbiai támadásoknak."[91]

b) *Annak ténybeli bizonyítása, hogy támadás várható*

Ha egy támadás bekövetkeztének valószínűségét elemezzük, a bizonyítás egyik eleme az, hogy a támadás egyáltalán bekövetkezhet-e. A megelőző önvédelem elméletének képviselője így fogalmaz: „Bármely állam, amely az önvédelem jogára hivatkozik, fel kell készüljön arra, hogy az e jog érvényesítése során alkalmazott intézkedéseket egy pártatlan nemzetközi bíróság előtt izgazolja."[92]

Panamával kapcsolatban az Egyesült Államok kevés bizonyítékkal szolgált arra vonatkozóan, hogy a támadás bekövetkezik. Sem a december 16-i incidens, sem a nemzetgyűlés december 15-i határozata nem utalt arra, hogy amerikai állampolgárok elleni támadás van készülőben. A külügyminisztérium az invázió napján tett rövid közleményen kívül semmilyen más információt nem adott. Az említett korábbi esetekben, amikor az USA erőszakot alkalmazott, hasonlóképp nem bizonyította, hogy a támadások, amelyekkel tettét igazolta, be fognak következni. A grenadai invázióval, az 1985-ös repülőgép-eltérítéssel és az 1986-os líbiai bombázással az Egyesült Államoknak sem azt nem sikerült bebizonyítania, hogy ezek a támadások küszöbön állóak, sem pedig azt, hogy egyáltalán be fognak következni.[93]

c) *Állampolgárok elleni támadás mint állam elleni támadás*

A panamai intervenció igazolására szolgáló önvédelem jogcíme összhangban van az USA ezen incidens-sorozotban kifejtett azon nézetével, hogy az erőszak várható alkalmazásának nem szükséges nyilvánvalónak lennie. Ez a jogcím az USA 80-as években elfogadott azon pozíciójával is összhangban van, hogy az állampolgárai ellen irányuló támadás az önvédelem jogcímén alapot ad „fegyveres támadásra". A líbiai bombázást Líbia amerikai állampolgárok ellen irányuló lehetséges jövőbeni támadásával igazolták.[94] A grenadai inváziót részben azzal a jogcímmel indokolták, hogy a Grenadában levő amerikai állampolgárok áldozatul eshetnek a grenadai kormány megtorlásának.[95]

Az 1985-ös egyiptomi repülőgép-eltérítést azon az alapon indokolta, hogy a fedélzeten levő feltételezett terroristák a jövőben támadást hajthatnak végre magánszemélyek ellen.[96] Az USA azt az álláspontot fogadta el, hogy az Egyesült Államok külföldön tartózkodó minden egyes állampolgára elleni támadás az Egyesült Államok elleni támadásnak minősül, ami az önvédelem jogán alapot ad arra, hogy erőszakot alkalmazzon.

Amikor az Egyesült Nemzetek Közgyűlése definiálta az agresszió fogalmát, az agressziót olyan támadásnak minősítette, amelyet egy állam fegyveres erejével szemben követnek el, nem pedig az állampolgáraival szemben.[97] Azonban van ennek egy olyan lehetséges értelmezése is, hogy egy államnak joga van az állampolgárai védelmében – amennyiben azok veszélyben vannak egy másik államban – katonailag beavatkozni.[98] A veszélynek vagy „fennállónak vagy minden percben bekövetkezhetőnek" kell lennie.[99] Ezt az értelmezést azonban helytelenítik, mivel csak a nagyobb hatalommal bíró államok számára adott, és mivel visszaélésre ad alkalmat azon államnak, amely más okból kívan beavatkozni, főképp azért, hogy elmozdíthassa a kormányt.[100] Ez a konkrét gyanú szokott felmerülni az ehhez hasonló szituációkban, ahol is a beavatkozó állam elmozdította a hatalmon lévő kormányt.[101] A veszélyben lévő állampolgárok megsegítésére tett katonai intervenciókhoz csak ritkán adták hallgatólagos beleegyezésüket más államok, és csak abban az esetben, ha a veszély nyilvánvaló volt, és ha a beavatkozó állam nem próbálta meg elmozdítani a célállam kormányát.[102]

Bizonyos helyzetekben lehet azzal a hangzatos okoskodással érvelni, amint azt az Egyesült Államok Panamát illetően meg is próbálta, hogy veszélyben levő állampolgárai megvédésének egyetlen módja a kormányváltás. Ezt az érvelést azonban nem fogadták el. Belgium érvelt így az 1960-as kongói intervencióját indokolva, de ezt más államok nem fogadták el.[103] Az Egyesült Államok is így érvelt, amikor grenadai invázióját indokolta, de akkor sem fogadták ezt el széles körben.[104]

A Panama-esetben az Egyesült Államok nem csak arra formált jogot, hogy megvédje állampolgárait, hanem arra is, hogy elmozdítsa Noriega tábornokot a hatalomból olyan okok miatt, amelyek nem voltak összefüggésben semmilyen, amerikai állampolgárok ellen irányuló fizikai fenyegetettséggel Panamában.

Még akkor is, ha az Egyesült Államok az egyetemesen alkalmazható nemzetközi jog alapján jogalapot tudott volna teremteni beavatkozására veszélyben lévő állampolgárai megsegítése okán, az ilyen intervenciót tiltja az amerikai államok számára az Amerikai Államok Szervezete Alapokmányának egyértelmű beavatkozás-ellenes rendelkezése, amely megtiltja az intervenciót „bármely indok alapján".[105]

d) *Az arányosság követelménye erőszak alkalmazásakor*

Az Egyesült Államok önvédelemre való hivatkozása a Panama elleni invázió kapcsán az USA egy másik, nevezetesen az alkalmazott erőszak arányosságával kapcsolatos gyakorlatának is megfelelt. Egy önvédelemben cselekvő

állam csak olyan mértékben alkalmazhat erőszakot, amennyi feltétlenül szükséges a támadás visszaveréséhez.[106] Kétséges, hogy a hatalmon lévő kormány megdöntésére bevetett 24 500 fős alakulat[107] inváziója arányos válasz volt-e bármilyen, Panama által állítólag tervezett támadásra.[108]

A Nicaragua contra USA nemzetközi bírósági ügyben, amelyben a bizonyítandó perbeli tényállás az USA Nicaraguával szemben elkövetett agressziója volt, az Egyesült Államok az önvédelem jogára hivatkozott. Azzal érvelt, hogy joga volt a Nicaragua elleni erőszak alkalmazására, mivel Nicaragua azzal, hogy segítséget nyújtott és támogatott egy felkelést „fegyveres támadást" hajtott végre El Salvador ellen.[109] Az Egyesült Államok kijelentette, hogy Nicaragua anyagi segítséget és logisztikai támogatást nyújt az el salvadori felkelőknek.[110] Mivel a bíróság nem talált bizonyítékokat arra, hogy Nicaragua a vonatkozó időszakban[111] ilyen segítséget nyújtott volna az el salvadori felkelőknek, nem kellett abban a kérdésben döntenie, hogy vajon az Egyesült Államok lépése arányban állt-e a támadással.

De a Nicaraguával szembeni erőszak alkalmazásának mértékét az Egyesült Államok esetében még abban az esetben sem lehetett volna arányosnak tekinteni, ha az Egyesült Államokat akkora támadás érte volna, mint amekkorára hivatkozott. Az Egyesült Államok Nicaragua tekintetében már akkor túllépte ezt a mértéket, amikor aláaknázta Nicaragua fő kikötőjét, felrobbantotta olajtartályait,[112] és amikor megszervezett és anyagilag támogatott egy Nicaragua-ellenes felkelést.[113]

Líbia 1986-os bombázásakor a kormányzat megint csak önvédelemre hivatkozott, egy olyan esetben, amelyben ismét megsértette az arányosság elvét. Egy óriási, magas technikai színvonalú légiflottát küldött ki, amely jelentős kárt okozott Líbiában, és még nagyobbat okozott volna, ha több, az akcióban résztvevő repülőnek sikerült volna teljesítenie kijelölt feladatát.[114]

Panamában a P.D.F. erők több amerikai állampolgár ellen elkövetett támadásai még ha az Egyesült Államok elleni „fegyveres támadásnak" minősülhetnének is, akkor sem adnának jogot az Egyesült Államoknak arra, hogy támadást indítson Panama kormányának megdöntésére. Az ilyen erőszak alkalmazás túllépi az arányosság határait.

Az Egyesült Államok abban is túllépte az arányosságot, hogy nagy számban internált panamaiakat. Panama megszállását követően az amerikai katonai erők körülbelül 4800 panamait internáltak, olyanokat, akik részt vettek az amerikai erők elleni támadásban, de olyanokat is, akik nem, de támogatták Noriega tábornokot. Az Egyesült Államok Déli Parancsnokságának (Southern Command) katonai ügyésze (Staff Judge Advocate) „hadban állónak" nyilvánította az összes internáltat és az internálásokat az USA haderők önvédelmének alapján valamint a Panama-csatorna védelmezésének alapján igazolta.[115] Az internálások ilyen nagy száma olyan mérvű erőszakalkalmazást képvisel, ami túllépi a katonailag szükségeset, és így aránytalan bármilyen Panama által tervezett „támadáshoz" képest.

III. A PANAMA-CSATORNA MEGVÉDÉSÉNEK JOGCÍME

Bush elnök az inváziót magyarázva az Egyesült Államok azon kötelezettségére hivatkozott, amely szerint 2000-ben át kell adnia a csatornát Panamának, és kijelentette, hogy „eddigi akcióink lehetővé fogják tenni számunkra, hogy tiszteletben tartsuk ezeket a kötelezettségeket".[116] Baker külügyminiszter kijelentette, hogy az intervenció egyik célja az volt, hogy „megvédje az Egyesült Államoknak a csatornaszerződésben foglalt jogai sérthetetlenségét".[117] Kijelentette, hogy „az Egyesült Államoknak megvan a joga és ebből kifolyólag a kötelessége is arra, hogy megvédje a csatornát a Panama-csatornaszerződés 4. cikkelye szerint".[118] Az 1977-es Panama-csatornaszerződésben, amelyben az Egyesült Államok beleegyezett abba, hogy 1999. december 31-i hatállyal átadja a csatornát Panamának, a 4. cikkely a következőket mondja ki: „Az Amerikai Egyesült Államok és a Panamai Köztársaság kötelezik magukat, hogy megvédik a Panama-csatornát. Mindkét részről úgy fognak eljárni, alkotmányos eljárásaikkal összhangban, hogy szembeszálljanak a veszéllyel, származzon az akár fegyveres támadástól, akár olyan akcióktól, amelyek a Panama-csatorna vagy a rajta áthaladó hajók biztonságát fenyegetik".[119]

Egy igazságügy-minisztériumi (Justice Dep.) szóvivő úgy idézi a másik 1977-es csatornaszerződést – Szerződés a Panama-csatorna semlegességéről és üzemeltetéséről[120] –, mint az amerikai intervenció legális alapját.[121] A semlegességi szerződés azzal zárul, hogy biztosítani kell a csatorna nyitottságát a világ összes államának hajói számára.[122] A semlegességi szerződés 4. cikkelye a következőket mondja ki: „Az Amerikai Egyesült Államok és a Panamai Köztársaság megegyezik abban, hogy fenntartja az ebben a szerződésben lefektetett semlegességi rendszert,. . ."[123]

1988-ban és 1989-ben az Egyesült Államok panaszt emelt a P.D.F-re amerikai katonák zaklatása miatt és kijelentette, hogy a zaklatás megsértette Panamának a csatornaszerződések szerinti azon kötelezettségét, amely szerint biztosítania kell a csatorna akadálytalan működését valamennyi ország hajói számára. Tiltakozott egy 1988 novemberi incidens miatt, amely során egy amerikai altisztet állítólag P.D.F. katonák megvertek, majd pedig halálosan megfenyegettek, miután a panamavárosi repülőtér parkolásra nem kijelölt zónájában leparkolt egy katonai járművet.[124] 1989 májusában az Egyesült Államok azt állította, hogy számos amerikai katonát zaklattak a panamai hatóságok, eltávolítottak néhány katonai személyt Panamából,[125] és kijelentette, hogy a zaklatások megsértették a csatornaszerződéseket.[126] Egy másik incidens során, amelyet amerikai hivatalos szervek a szerződés megsértéseként említenek, a panamai katonai hatóságok elfogták egy olyan amerikai cég tizenöt alkalmazottját, amely biztonsági szolgálatot látott el az amerikai nagykövetségen.[127]

Az Egyesült Államok azzal vádolta meg a panamai kormányt, hogy „zaklatási hadjáratot" folytat amerikai katonák ellen.[128] 1989 augusztusában

az Egyesült Nemzetek Szervezetének Biztonsági Tanácsa előtt azt állította, hogy 1988 februárja óta Panama azzal, hogy amerikai katonákat zaklatott, 900 alkalommal sértette meg a csatornaszerződéseket.[129] Augusztusban, amikor nagyszabású katonai gyakorlatot tartott, azt állította, hogy P.D.F. katonák megzavarták a gyakorlatokat; az amerikai katonai hatóságok kilenc P.D.F. katonát és húsz panamai polgárt tartóztattak le, akik állításuk szerint felelősek voltak a beavatkozásért.[130] Egy kormánytisztviselő a zaklatás kapcsán kijelentette: „Az a szándékunk, hogy megerősítsük a Panama-szerződésből eredő jogainkat."[131]

A hadgyakorlat fokozta az USA és Panama közötti feszültséget. A hadgyakorlat részeként páncélozott csapatszállító járműveket küldtek a Panamavároshoz közel eső utakra.[132] Panama felpanaszolta, hogy amerikai katonák „polgári személyeket engedély nélkük megmotoztak, és megfélemlítő cselekményeket követtek el a lakosság ellen",[133] Panama a hadgyakorlat miatt bírálta az Egyesült Államokat, és panaszt tett az ENSZ Biztonsági Tanácsnál, hogy „háborúval közvetlenül fenyegető helyzet létrehozásával megsértette a csatornaszerződéseket."[134]

Amerikai hivatalos személyek szerint a hadgyakorlat célja érvényesíteni az Egyesült Államok csatornaszerződésekből eredő jogait és elriasztani az amerikai személyzet zaklatásától.[135] Az Amerikai Államok Szervezete mint „célszerűtlent" bírálta a hadgyakorlatot, és kijelentette, hogy az keresztezi azokat az erőfeszítéseket, amelyek arra irányultak, hogy Noriega tábornokot lemondásra bírják, mivel megszilárdította a hatalom megtartására való képességét.[136]

IV. A PANAMA-CSATORNA VÉDELMÉRE VALÓ HIVATKOZÁS ÉRTÉKELÉSE

Amikor az inváziót követően Baker külügyminisztert a csatorna elleni fenyegetés realitásáról kérdezték, kijelentette: „Várakozásaink szerint problémák adódhattak volna a csatornával kapcsolatban, ha Noriega továbbra is törvényellenesen megtartja hatalmát". Utalt – ahogyan ő nevezte – „a szerződéses jogaikat gyakorló amerikaiak elleni állandó zaklatásokra."[137]

Az amerikai személyzet elleni zaklatások ellenére a csatorna mégis üzemelt. A zaklatások valószínűleg nem mentek odáig, hogy ténylegesen is megsértsék Panamának azt a szerződéses kötelezettségét, hogy tegye lehetővé a hajók zavartalan áthaladását. Panama nem adta jelét annak, hogy meg akarná zavarni a csatorna működését, és kevés alap volt arra, hogy azt higgyék, a csatorna nem lesz képes ellátni feladatát. Az Egyesült Államoknak csak gyenge érvei voltak annak az előterjesztésnek a megalapozására, hogy a semlegességi szerződés 4. szakasza szerinti veszély fenyegette a semlegességi rendszert.[138]

Még ha Panama meg is sértette a csatorna akadálytalan működésének biztosítására vonatkozó kötelezettségét, nem világos, hogy az ilyen szerző-

désszegés miként teremtett jogalapot az Egyesült Államok katonai beavatkozására. A semlegességi szerződésben mind az Egyesült Államok, mind Panama „a semlegességi rendszer"[139] fenntartásában állapodtak meg. De a semlegességi szerződés semmiféle felhatalmazást nem említ arra vonatkozóan, hogy az USÁ-nak jogában áll katonailag védenie a csatornát.

Arra vonatkozóan, hogy a semlegességi szerződés alapján az Egyesült Államokat milyen jogok illetik meg, Jimmy Carter elnök a panamai Omar Torrigos tábornokkal egy „értelmezési megállapodást" kötött.[140] Úgy tűnik, ez biztosít az Egyesült Államok számára bizonyos jogot erő alkalmazására, mikor rögzíti, hogy az Egyesült Államok és Panama „bármilyen, a semlegességi rendszer elleni fenyegetéssel szemben meg fogják védelmezni a csatornát, és mindkettőjüknek meg lesz a joga arra, hogy fellépjen a csatorna vagy a járművek csatornán való szabad áthaladása ellen irányuló minden agresszióval vagy fenyegetéssel szemben".[141]

Ezt a szövegrészt ugyanakkor egy olyan mondat követi, amely annak biztosítását célozza, hogy kizárja az erőszak bármiféle alkalmazását az Egyesült Államok részéről a panamai kormánnyal szemben. Így szól: „Ez nem jelenti azt, és nem is értelmezhető úgy, hogy az Egyesült Államoknak joga van beavatkozni Panama belügyeibe. Az Egyesült Államok semmiféle akciót nem indíthat annak biztosítása érdekében, hogy a csatorna nyílt, biztonságos és megközelíthető maradjon, és semmiféle cselekménye nem irányulhat Panama területi integritása és politikai függetlensége ellen."[142] Ennek a mondatnak a vége az ENSZ Alapokmányának 2(4) szakaszát követi,[143] amikor arról szól, hogy az Egyesült Államokat Panama feljogosította a csatorna védelmében az erő alkalmazására, de nincs feljogosítva arra, hogy maga Panama ellen alkalmazzon erőszakot, kivéve ha ezt az erőszakot az ENSZ Alapokmánya elismeri.[144] Így ezzel az „értelmezéssel" az Egyesült Államok nem szerzett olyan jogokat, amelyek az ENSZ Alapokmánya szerint is nem illeték volna meg, amely Panama elleni erőszak alkalmazására csak jogos védelem esetén ad jogot.[145] Így a semlegességi szerződéssel az Egyesült Államok még arra az esetre sem szerzett jogot a panamai kormány elleni erőszak alkalmazására, ha az erőszak alkalmazása a csatorna védelmében szükségesnek bizonyul.[146] Az Egyesült Államok nem szerzett jogot arra, hogy a panamai kormány belegyezése nélkül katonai erejével élhessen.[147]

Hasonlóképp, a csatornaszerződés nem jogosította fel az Egyesült Államokat a panamai kormánnyal szembeni beavatkozásra, függetlenül a csatorna elleni fenyegetés megalapozottságától. A csatornaszerződés szerint Panama „mint a területi szuverenitás birtokosa, megadta az Egyesült Államoknak azt a jogot, hogy 1999. december 31-ig védje és oltalmazza a csatornát".[148] (A csatornaszerződés) eddig a határidőig „a csatorna védelmének és oltalmazásának elsődleges felelősségével" ruházza fel az Egyesült Államokat, beleértve azt a jogot is, hogy ebből a célból csapatokat állomásoztasson Panamában.[149]

A csatornaszerződés szerint az Egyesült Államok nem élvez területenkívüliségi jogokat Panamában. A csatorna, és a vele határos földterület

Panama területeként van elismerve.[150] Az Egyesült Államokat a szerződés kötelezi arra, hogy számolja fel (ún.) csatornaövezeti kormányzatát,[151] és tegye lehetővé, hogy Panama „a korábbi csatornaövezetben a joghatóság teljességét gyakorolhassa".[152] Abban az esetben, ha a csatornaszerződéssel összefüggésben bármilyen nézeteltérés támadna, a felek megállapodnak abban, hogy azt diplomáciai úton rendezik. Ennek eredménytelensége esetén abban, hogy „a kérdést egyezség elérése, közvetítés, elbírálás vagy más, a vitás kérdés békés rendezéséhez szükséges hasonló jellegű eljárás alá bocsátják; olyan módon, ahogyan azt kölcsönösen megfelelőnek ítélik".[153]

A csatornaszerződés a csatorna védelmének esetét leszámítva, nem jogosítja fel az Egyesült Államokat katonai erő alkalmazására. Ebben a vonatkozásban a szerződés tartalma megegyezik a semlegességi szerződésnek az „értelmezési megállapodás"[154] szerinti tartalmával. Panama, mint a területi felségjog birtokosa, nem járult hozzá az erőszak saját maga elleni alkalmazásához. Bár a csatornaszerződés kifejezetten erről nem rendelkezik, világosan kitűnik belőle, hogy Panama az Egyesült Államok számára az erőszak alkalmazásának a jogát a Panamától különböző alany(ok)kal szemben adta meg. A szerződés még arra az esetre sem ad jogot az Egyesült Államoknak katonai erő bevetésére a panamai katonai erőkkel szemben, ha oka van feltételezni, hogy ilyen erőszak alkalmazására szükség van a csatorna megvédéséhez.

Ráadásul, mind a csatornaszerződést, mind a semlegességi szerződést az Amarikai Államok Szervezete Alapokmányával összhangban kell értelmezni. Az AÁSZ Alapokmányának fentebb idézett 20. szakasza a más államok területén történő katonai beavatkozás feltétlen tilalmát rögzíti.[155]

Az USA–Panama viszony, és a két csatornaszerződés összefüggésében ez– amint ezt egy kommentátor leszögezi – azt jelenti, hogy „az Egyesült Államoknak az is teljességgel meg van tiltva, hogy a csatorna védelmében panamai jóváhagyás nélkül behatoljon Panamába."[156] A két csatornaszerződés nem rendelkezik kifejezetten arról, hogy az Egyesült Államok panamai egyetértés nélkül csapatokat juttasson Panamába. Ilyen kifejezett rendelkezés hiányában nem feltételezhető, hogy a szerződések az AÁSZ Alapokmány 20. szakasza egyértelmű megfogalmazásával ellentétesen ilyen jogot adnának az Egyesült Államoknak.[157]

V. A DEMOKRÁCIA VÉDELME PANAMÁBAN

Az invázió egyik Bush elnök által megjelölt célja „megvédeni a demokráciát Panamában"[158] volt. Baker külügyminiszter kijelentette: „Végrehajtott akcióinkról konzultáltunk Panama törvényesen, demokratikusan megválasztott kormányával, amely üdvözölte fellépésünket".[159] Itt Guillermo Endarára, az 1989 májusában tartott elnökválasztások feltehető győztesére történt utalás.[160]

Mindazonáltal sem Bush elnök, sem Baker külügyminiszter nem állította hogy Endara kérte volna a katonai beavatkozást, vagy hogy az Egyesült Államok ilyen kérésre avatkozott volna be. Így az Egyesült Államok nem hivatkozott Guillermo Endarától származó kérésre, mint Panama megtámadásának jogi alapjára.

Az Egyesült Államok döntése, miszerint inváziója igazolásában nem hivatkozik Endarától származó kérésre, igen átgondolt volt. Egy ilyen kérésre történő hivatkozás nem nyújtott volna érvényes jogi alapot. Ma már a nemzetközi jog nem ismeri el külső katonai beavatkozás kérésének a jogát polgári szembenállás esetén.

Ellenkezőleg, az általános elv az, hogy az államoknak tartózkodniuk kell attól, hogy bármelyik fél oldalán beavatkozzanak.[161] A Nemzetközi Bíróság a Nicaragua contra Egyesült Államok esetben kimondta, hogy ez a tilalom az elfogadott nemzetközi jogon alapszik.[162]

Ha mégis létezne ilyen jog a beavatkozásra, akkor kizárólag abban az esetben, ha a kéréssel élő csoport a tényleges ellenőrzést gyakorló kormány. Ezen az elvi alapon utasította el az Egyesült Nemzetek Szervezete az 1956-os magyarországi katonai beavatkozással összefüggésben a Szovjetuniónak a Kádár-kormány kérésére való hivatkozást, mert a kérés idején a Kádár-kormány nem tartotta tényleges ellenőrzése alatt Magyarországot.[163] Az a tény, hogy egy csoportnak igénye, akár jogos igénye van a hatalomra, nem ad jogot arra, hogy beavatkozást kérjen.

Ha amellett akarunk érvelni, hogy az invázió igazolása alapozható Endora kérésére, úgy az érvelés az lehetne, hogy Panama népe kifejezte akaratát, miszerint őt akarja vezetőjének. Ugyanakkor az nem vélelmezhető, hogy a nép azt is akarná, hogy külső katonai beavatkozás történjék azért, hogy elfoglalhassa hivatalát. Továbbmenve, ha a beavatkozás egy megválasztott, de hivatalbalépésében megakadályozott kormány beiktatása érdekében megengedett lenne, akkor is felmerül, hogy milyen időtávon belül volna megengedhető egy ilyen beavatkozás. Amennyiben a beavatkozás jóval a választás után történt, kevés ok van annak feltételezésére, hogy a nép még mindig ezt a kormányt akarja.

VI. KÜZDELEM A KÁBÍTÓSZER-KERESKEDELEM ELLEN

Bush elnök a beavatkozás egyik indokaként a „kábítószer-kereskedelem elleni harcot"[164] jelölte meg. Baker külügyminiszter részletezőbb megfogalmazása szerint a „cél" az volt, hogy „elfogjanak és őrizetbe vegyenek egy vád alá helyezett kábítószer-kereskedőt", ami Noriega tábornokra, illetve az ellene 1988-ban, az egyesült államokbeli kábítószer-kereskedelem miatti vádemelésre történt" utalás volt.[165] 1989 augusztusá-ban a külügyminisztérium jelezte az Amerikai Egyesült Államok Szervezete felé, hogy Noriega tábornok Panamát a „kábítószer-kereskedők menedékévé tette".[166] Mindazonáltal sem Bush elnök, sem Baker külügyminiszter nem terjesztette elő formálisan a beavatkozás indokaként Noriega tábornok elfogását.

Az igazságügy-minisztérium ugyanakkor utóbb olyan állásfoglalást fogadott el, amely az erőszak ilyen alkalmazásának jogszerűsége mellett szól. 1989. november 3-án az Igazságügy-minisztérium Jogi Tanácsának Hivatala (Office of Legal Counsel of the Justice Department) memorandumban rögzítette, miszerint az USA törvényeit nem sérti, ha kábítószer-kereskedők elfogása céljából külföldön USA katonai személyzetet vesznek igénybe.

A memorandum (címe: The Extraterritorial Effect of the Posse Comitatus Act) kimondja, hogy a „Posse Comitatus Act",[167] amely megtiltja az amerikai hadseregnek, hogy részt vegyen a jog érvényesítésében az Egyesült Államokon kívül, nem hatályos.[168] 1989. június 21-én a Jogi Tanács Hivatala egy másik nyilatkozatot bocsátott ki, amely megállapítja, hogy a Szövetségi Nyomozóiroda (Federal Bureau of Investigation – FBI) és más, az amerikai jog érvényesítésére hivatott szervek fel vannak hatalmazva arra, hogy letartóztassanak gyanúsítottat külföldön, e külföldi állam beleegyezése nélkül.[169] A két nyilatkozat alapján néhány kormánytisztviselő úgy ítélte meg, hogy a hadseregnek jogi meghatalmazása van arra, hogy gyanúsítottakat fogjon el külföldön, az illető külföldi állam beleegyezése nélkül. A két nyilatkozat ilyen értelmezését a kongresszus több tagja bírálta.[170]

Amennyiben a két memorandum ily módon értelmezhető lenne, akkor az ütközne az államnak a saját területén élvezett szuverenitásával. A Restotement of Foreign Relations Law kimondja, hogy „az Egyesült Államok jogérvényesítő hivatalos személyei egy másik állam területén csak ennek az államnak az egyetértésével láthatják el feladatukat."[171]

Ráadásul egy gyanúsított letartóztatása egy állam területén, amely nem járult hozzá a letartóztatáshoz, a gyanúsított emberi jogainak megsértését jelenti.

A körülményektől függően a következő jogsértések fordulhatnak elő: a személyes sérthetetlenséghez való jog, a törvényes hatóság általi letartóztatáshoz való jog, a letartóztatás jogellenességének azonnali felülvizsgálatához való jog, és annak a joga, hogy a személy az állam területén maradjon mindaddig, amíg az illető állam hatósága ki nem toloncolja.[172]

Az *Egyesült Államok contra Toscanino* ügyben[173] a Második Körzeti Fellebbviteli Bíróság (Second Circuit Court of Appeals) úgy ítélt, hogy az eljárás az Egyesült Államok bíróságának hatáskörén kívül esik, mivel a vádlottat oly módon vitték az Egyesült Államokba, amely sérti az azzal az állammal szembeni szerződéses kötelezettséget, amelyben a vádlottat megtalálták.[174] Az Egyesült Államok ügynökei Uruguayból rabolták el a vádlottat. A Bíróság kimondta, hogy az Egyesült Államok az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmányához, továbbá az Amerikai Államok Szervezetének Alapokmányához történt csatlakozásával magára kötelezőnek ismerte el Uruguay területi szuverenitásának tiszteletben tartását. Kimondta, hogy az Egyesült Államok bíróságának nincs joga eljárni olyan személy ellen, akit egy másik állam szuverenitásának megsértésével tartóztattak le.[175]

A Második Körzeti Bíróság hivatkozott[176] az Eichmann-esetre,[177] amelyben Izrael a gyanúsítottat Argentínában tartóztatta le, Argentína beleegyezése

nélkül. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa úgy ítélte meg, hogy ez az akció megsértette Argentína szuverenitását.[178] A *Toscanino*-értelmezés szerint a hatáskör kizárása csak akkor áll fenn, ha a menedéket nyújtó állam tiltakozik az emberrablás ellen. Az utóbb elbírálásra került ügyben – *Egyesült Államok, ex rel. Lujan contra Gengler* – amelyre emberrablást követően került sor, a kérdéses államok (Argentína és Bolívia) nem tiltakoztak. A Második Körzeti Bíróság úgy találta, hogy „a tiltakozás elmaradása végzetes a vádlottnak az alapokmányokba vetett bizalma szempontjából".[179] Panama esetében az invázió során eltávolított kormány törvénysértőnek találta a beavatkozást, az invázió révén hatalomra került kormány ellenben nem.

Még ha a nemzetközi jog meg is engedné a gyanúsított letartóztatását más állam területén annak hozzájárulása nélkül, ez nem szolgálhat alapul arra, hogy a gyanúsított elfogása céljából betörjenek az országba, megdöntsék annak kormányát. Az állam szuverenitásának megsértése még súlyosabb ebben az esetben, mint amikor a gyanúsított elfogása nem jár együtt a fegyveres erőkre mért vereséggel, vagy a kormány megdöntésével.

Azok a módszerek, amelyekkel a fegyveres erők Noriega tábornok kézrekerítése kapcsán Panamába érkezésüket követően éltek, felveti a diplomáciai mentességek tiszteletben-tartásának kérdését is. Feltételezve, hogy Noriega tábornok a nicaraguai vagy a kubai nagykövetségen lehet, az Egyesült Államok csapatai körülvették a két nagykövetséget. A nicaraguai kormány tiltakozott, és válaszképp csapataival körülvette az Egyesült Államok nagykövetségét Managuában.[180] Kuba is tiltakozott az Egyesült Államoknál, valamint panaszt emelt az ENSZ Biztonsági Tanácsnál[181]. Az amerikai katonák, fegyverek után kutatva számos házba behatoltak Panama területén, így a nicaraguai nagykövet házába is. Átkutatták, és a nagykövet közlése szerint (a külügyminisztérium tagadta) fizikailag molesztálták a ház lakóit.[182] Bush elnök elismerte, hogy az Egyesült Államok behatolása a nagykövet rezidenciájába a diplomáciai mentességre vonatkozó jog megsértése volt.[183] Az Amerikai Államok Szervezete bírálta az Egyesült Államokat az incidens miatt.[184]

Azután, hogy Noriega a Szentszék nagykövetségére ment[185], az amerikai csapatok körülvették azt,[186] és több napon át nehezen elviselhető hangerővel zenéltek körülötte.[187]

Az Egyesült Államok nagyon helyesen tette, hogy az invázió jogos indokaként nem hivatkozott Noriega tábornok letartóztatására. A gyanúsított letartóztatásának célja nem ad jogot egy állam területi integritásának megsértésére, és ez a jogsértés sokkal nyilvánvalóbb, amikor az akció együttjár egy másik állam kormányának megdöntésével.

VII. A NEMZETKÖZI REAGÁLÁS

Az Egyesült Államok panamai inváziót széles körben mint a nemzetközi jog megsértését bírálták.[188] Az Amerikai Államok Szervezete határozatot

fogadott el, amelyben „mélyen sajnálja" az invázió bekövetkeztét,[189] felszólított az amerikai fegyveres erők visszavonására és hitet tett „a panamai nép külső beavatkozástól mentes önrendelkezési joga mellett". A határozatot 20:1-hez arányban fogadták el, az egyetlen, aki ellene szavazott, az Egyesült Államok volt.[190] Az AÁSZ, annak ellenére, hogy korábban bírálta Noriega tábornokot, elítélte az intervenciót és felszólította Noriegát, hogy mondjon le hivataláról.[191]

Az ENSZ Biztonsági Tanácsában szótöbbséggel határozati javaslatot fogadtak el, amely kimondja, hogy a beavatkozás megsértette a nemzetközi jogot, de a határozattervezet nem vált határozattá, mert az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Franciaország éltek vétójogukkal.[192] Az ENSZ Közgyűlés 75:20 arányban olyan határozatot fogadott el, amely „erősen helyteleníti" a beavatkozást, és az USA katonai erőinek Panamából történő azonnali kivonására szólít fel.[193]

VIII. KÖVETKEZTETÉS

Az Egyesült Államok panamai inváziójának igazolására felhozott két jogi alap egyike sem fogadható el. Egyik sem tesz lehetővé a nemzetközi jog alkalmazható elveire épülő igazolást. Az önvédelemre való hivatkozás azért nem áll meg, mert nem bizonyított, hogy Panama megtámadta az Egyesült Államokat, vagy hogy készült a támadásra. Az 1977-es Panama-csatornaszerződésekre való hivatkozás azért nem fogadható el, mert a szerződések nem adnak jogot az Egyesült Államoknak a beavatkozásra Panama ellen, és még ha adnának is, Panamának azok a cselekményei, amelyekre a csatornaszerződések megsértéseként hivatkoztak, nem fenyegették a csatorna üzemelését. Az Egyesült Államoknak az önvédelemre történő hivatkozása az Egyesült Államoknak az önvédelemre vonatkozó, az 1980-as évek közepétől elfogadott értelmezését tükrözte. Ezen értelmezés szerint (1) a polgári személyek elleni támadás állam elleni támadást jelent, (2) nem szükséges, hogy a célállam részéről várható támadás nyilvánvaló legyen, (3) nem követeli meg a beavatkozó államtól annak bizonyítását, hogy a támadás bekövetkezett volna, (4) nem vesz tudomást arról a követelményről, hogy az alkalmazott erőszaknak arányban kell állnia a támadással.

Az Egyesült Államoknak a panamai intervenció igazolására az önvédelemre való hivatkozásban az önvédelem jogának egy olyan kiterjesztő értelmezésére tett újabb erőfeszítést kell látnunk, amely alkalmas arra, hogy az önvédelem jogát olyan esetben is igazolásként lehessen alkalmazni, amikor ténylegesen agresszió történt. Azon normák érvényes szempontjából, amelyek az államokat védik a támadástól, kedvező, hogy az Amerikai Államok Szervezetében és az ENSZ-ben képviselt államok nem fogadták el az Egyesült Államoknak az igazolásra vonatkozó érvelését, és cselekményét mint agressziót ítélték el.

Várnay Ernő fordítása

*A szerző az Ohio State University jogászprofesszora. Jogi diplomáit a Harvard Egyetemen szerezte. A szerző elismerését fejezi ki Cory Skurdalnak, az Ohio State University Jogi Könyvtára referensének a cikkhez szükséges anyagok rendelkezésre bocsátásáért.

[1] Bill McAllister: U.S. Cites Self-Defense. Legal Scholars Skeptical, Washington Post, 1989. dec. 21., A36. o., 3. hasáb. Lásd még Open Letter to President George Bush. New York Times, 1990. jan. 10. A28. o.

[2] Construction of a Ship Canal (Herran-Hay Treaty). 1903. jan. 22. Unperfected Treaties of the United States of America: 1776–1976. 447 (C.L. Viktor szerk. 1977.)

[3] Antonio Jose Uribe: Colombia, Estados Unidos y Panamá 90–98. (1976); Manuel Arteaga Hernandez and Jaime Arteaga Carvajal, Historia politica de Colombia 501 (1986), 2; German Cavellier: La politica internacional de Colombia 305–07 (1960),

[4] Uribe, 103–105., lásd a 3. sz. jegyzetet. Cavalier 308–09., lásd a 3. sz. jegyzetet.

[5] John Bassett Moore: 3 Digest of International Law 46. (1906). Uribe, lásd a 3. sz. jegyzetet, p. 105. Arteaga and Arteaga, lásd a 3. sz. jegyzetet, p. 502. David Howarth: Panama 235 (1966). Albert Edwards: Panama: The Canal, the country and the People. 471 (1912).

[6] Isthmian Canal Convention. 1903. nov. 18., hatályba lépett 1904. február 26-án, T.S. 431, 33 Stat. 2234.

[7] Ugyanott, 3. cikk.

[8] Panama Suspends U.S. Tie and Charges Aggression After Riot in Canal Zone. New York Times, 1964. jan. 10. p. Al.

[9] Draft resolution. S/10931/Rev. 1, 28. U.N. SCOR (Supp. for Jan. Feb. and Mar. 1973) p. 57. („nyomatékosan felhívja az Amerikai Egyesült Államok és a Panamai Köztársaság kormányait, hogy a szívélyes barátság, a kölcsönös tisztelet és együttműködés szellemében folytassanak tárgyalásokat és haladéktalanul kössenek megállapodást a köztük levő ellentét okainak azonnali megszüntetéséről szóló szerződésről"). Vote p. 28. U.N. SCOR (1704th mtg.), 1973. márc. 21. U.N. Doc. S/PV. 1704 and corr 1, p. 7. (1973).

[10] Panama Canal Treaty. 1977. szept. 7. hatályba lépett 1979. október 1-én, TIAS 10030, 33 U.S.T. utánnyomva in 16 International Leg. Mat. 1022 (1977).

[11] Uo. 1. cikk.

[12] Uo. 3(10) cikk.

[13] Uo. 3. cikk.

[14] Uo. 2(2) cikk.

[15] Treaty Concerning the Permanent Neutrality and Operation of the Panama Canal. 1977. szept. 7. IIAS No. 10029, utánnyomva in 16 Int'l Leg. Mat. 1040 (1977).

[16] Uo. 1. cikk.

[17] Stephen Engelberg: U.S. Said to Ignore Noriega drug Role. New York Times, 1988. ápr. 5. p. Al, col. 1; Seymour M. Hersh: Panama Strongman Said to Trade in Drugs, Arms and Illicit Money. New York Times 1986. jún. 12. p. Al, col. 1. (Kormánytisztviselők azt állítják, hogy Noriega a CIA-nak bizalmas információkat szolgáltatott Nicaraguáról).

[18] Seymour M. Hersh: Panama Strongman Said to Trade in Drugs, Arms and Illicite Money. New York Times 1986. jún. 12. p. Al, col. 1.

[19] Stephen Engelberg: U.S. Said to Ignore Noriega Drug Role. New York Times, 1988. ápr. 5., p. Al, col. 1; Stephen Engelberg: Officials Say Bush Heard '85 Charge Against Noriega. New York Times, 1988. máj. 8. p. Al, col. 4.

[20] Philip Shenon: Noriega Indicted by U. S. for Links to Illegal Drugs. New York Times, 1988. febr. 6. p. Al, col. 2. (egy vádemelés Miamiban, egy Tampában).

[21] Neil A. Lewis: U.S. Withholds a Canal Payment in New Steps to Oust Panamanian. New York Times, 1988. márc. 12., p. Al, col. 4.

[22] Prohibiting Certain Transaction with Respect to Panama. Exec. Order. 12635, 1988. ápr. 8., 53 Fed. Reg. 12134 (1988. ápr. 12.); Neil A. Lewis: U.S. Withholds a Canal Payment in New Steps to Oust Panamaian. New York Times 1988. márc. 12. p. Al, col. 4; Julie Johnson: Reagan Halts All Payments to Panamaian Government, New York Times, 1988. ápr. 9. p. Al, col. 5; Contemporary Practice of the United States Relating to International Law: Economic Sanctions. 82 Am. J. Int'l L. 571, 573 (1988).

[23] Prohibiting Certain Transactions with Respect to Panama. Exec. Order. 12635, 1988. ápr. 8. Fed. Reg. 12134, 1988. ápr. 12.; Julie Johnson: Reagan Halts All Payments to Panamanian Government. New York Times, 1988. ápr. 9., p. Al, col. 5.; Contemporary Practice of the United States Relating to International Law: Economic Sanctions. 82 Am. J. Int'l L. 571, 573 (1988).

[24] Lindsey Gruson: Noriega Stealing Election, Carter Says. New York Times 1989. máj. 9., p. Al, col. 6; Bernard Weinraub: Bush Urges Effort to Press Noriega to Quit as Leader. id. 1989. máj. 10. p. Al, col. 6; Transcript of Bush's News Conference on the Panama Vote. id. 1989. máj. 10., p. A10, col. 1; Robert Pear: Hemispheric Group Asks Noriega to Yield Power. id. 1989. máj. 18. p. A8, col. 3. (Az AÁSZ választási visszaélésekkel vádol.)

[25] Larry Rohter: O.A.S. Draws Latin Fire for Stand on Panama. New York Times, 1989. jún. 4., p. A10, col. 1; Robert Pear: Latin Envoys Report No Progress in Their Effort to Dislodge Noriega. id. 1989. jún. 20., p. A8, col. 1; Robert Pear: Diplomats Urge Noriega to Ressign by Sept. 1. id. 1989. júl. 20., p. A6, col. 4; Robert Pear: Washington Talk; Diplomacy. id. 1989. aug. 22., p. A20, col. 5. Robert Pear: U.S. Is Faulted on Military Maneuvers in Panama. id. 1989. aug. 24. p. A3, col. 1.

[26] Tony Avirgan: Panama Contras?. Nation, 1989. szept. 18. p. 263.; Mark A Uhling: An Untold Guerrilla War: Noriega Foes Rule Border. New York Times, 1990. jan. 10., p. A8, col. 5.

[27] Panama, United States Again Before Council. U.N. Chronicle, 1989. dec. p. 20.

[28] Robert Pear: U.S. Is Faulted on Military Maneuvers in Panama. New York Times, 1989. aug. 24. p. A2, col. 1.

[29] Panama Canal Treaty. lásd 10. sz. jegyzet 3(3)(c) cikk.

[30] Robert Pear: Aid to Noriega Is Sworn In: U.S. Won't Recognize Him. New York Times, 1989. szept. 2. p. A3, col. 5.

[31] Panama, United states Again Before Council. U.N. Chronicle, 1989. dec. p. 20.; Paul Lewis: Panama Urges U.N. to Send Observers. New York Times, 1989. aug. 12. p. A3. col.4;

[32] U.S. Expands Its Sanctions Against Panama. New York Times, 1989. szept. 13. p. A5, col. 1.

[33] Stephen Engelberg: Bush Aides Admit a U.S. Rolen in Coup, and Bad Handling. New York Times, 1989. okt. 6. p. Al, col. 6.

[34] US Imposes Ban on Ships under Panamanian Flag. Wall St. J., 1989. dec. 1. p. B2, col. 5.

[35] Don A. Shanche: Rivals Try to Flag Down Panama Ship Business. L. A. Times, 1989. dec. 19., p. A8, col. 1.

[36] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy. New York Times, 1989. dec. 21., p. A19, col. 3.

[37] Andrew Rosenthal: U.S. Forces Gain Wide Control in Panama: New Leaders Put In But Noriega Gets Away. New York Times, 1989. dec. 21., p. Al, col. 6.

[38] Andrew Rosenthal: No More Panamas, Bush Aides Predict. New York Times, 1990. jan. 8. p. A9. col. 1. (400-as becslés Lawrence Eagleburger külügyminiszter-helyettestől, minimum 1000-es becslés Ramsey Clark volt igazságügy-minisztertől); David E. Pitt: The Invasion's Civilian Toll: Still No Official Count. New York Times, 1990. jan. 10. p. A9, col. 3.

[39] William Branigin: Looters Lay Waste to Panama City Shops. Wash. Post, 1989. dec. 23. p. Al, col. 1.

[40] Andrew Rosenthal: U.S. Forces Gain Wide Control in Panama: New Leaders Put In But Noriega Gets Away. New York Times, 1989. dec. 21. p. Al, col. 6.

[41] William Branigin: Noriega Appointed 'Maximum Leader'. Wash. Post. 1989. dec. 16., p. A21, col. 1; William Branigin: Noriega's 'State of War' Seen as Quest for Backing. ugyanott., 1989. dec. 20. p. A32, col. 1.

[42] Andrew Rosenthal: President Calls Panama Slaying a Great Outrage. New York Times, 1988. dec. 21. p.Al, col.1.

[43] A Transcript of Bush's Address on the Decision to Use Force in Panama. New York Times, 1989. dec. 21. p. A19. col. 1.

[44] Walter Pincus: Pair of Incidents Pushed Bush Toward Invasion, Wash. Post. 1989. dec. 24. p. A16, col. 2.

[45] William Branigin: U.S. Assails Panama in Killing of GI. Wash. Post, 1989. dec. 18. p. Al, col. 6; Andrew Rosenthal: President Calls Panama Slaying a Great Outrage. New York Times, 1989. dec. 19. p. Al, col. 1.

[46] Excerpts from U.S. Account of Officer's Death in Panama. New York Times, 1989. dec. 18. p. A8. col. 3.

[47] Excerpts from U.S. Account of Officer's Death in Panama, New York Times, 1989. dec. 18. p. A8. col. 3.

[48] Walter Pincus: Pair of Incidents Pushed Bush Toward Invasion. Wash. Post, 1989. dec. 24. p. A16. col. 2.

[49] Andrew Rosenthal: President Calls Panama Slaying a Great Outrage. New York Times, dec. 19. p. Al, col. 1.

[50] Andrew Rosenthal: President Calls Panama Slaying a Great Outrage. New York Times, dec. 19. p. Al, col. 1.

[51] A Transcript of Bush's Address on the Decision to Use Force in Panama. New York Times, 1989. dec. 21, p. A19. col. 1.

[52] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy. New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[53] Text of Statement by Fitzwater. New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 2.

[54] A Transcripit of Bush's Address on the Decision to Use Force in Panama. New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 1.

[55] Andrew Rosenthal: U.S. Forces Gain Wide Control in Panama: New Leaders Put In But Noriega Gets Away. New York Times, 1989. dec. 21., p. Al, col. 6; Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy. New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[56] Andrew Rosenthal: U.S. Forces Gain Wide Control in Panama: New Leaders Put In But Noriega Gets Away. New York Times, 1989. dec. 21., p. Al, col. 6; Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy. New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[57] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy. New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[58] ENSZ Alapokmány 2(3), 33. cikk.

[59] ENSZ Alapokmány 2(4) cikk.

[60] ENSZ Alapokmány 51. cikk.

[61] Az Amerikai Államok Szervezetének Alapokmánya. 1948. április 30. TIAS No. 2361, 2. U.S.T. 2394, 119 U.N.T.S. 3.

[62] Uo. 18. cikk.

[63] Uo. 20. cikk.

[64] Ronald Steel: Pax Americana 194–198 (1970).

[65] 2 L. Oppenheim: International Law 293–94 (1952). Megállapodás az ellenségeskedések megkezdéséről. 1907. október 18, hatálybalépett 1910. január 26-án, 37 Stat. 2259, T.S. 1 Beavans 619.

[66] Oppenheim: lásd 65 jegyzet, p. 295.

[67] OAS Charter: lásd 61. jegyzet, 16. cikk.

[68] William Branigin: Noriega Appointed 'Maximum Leader' Wash. Post, 1989. dec. 16., p. A21. col. 1; William Branigin: Noriega's 'State of War' Seen as Quest for Backing. 1989. dec. 20. p. A32. col. 1.

[69] „A jelen Alapokmány egyetlen rendelkezése sem érinti az Egyesült Nemzetek valamelyik tagja ellen irányuló fegyveres támadás esetében az egyéni vagy kollektív önvédelem természetes jogát . . ." ENSZ Alapokmány 51. cikk.

[70] Definition of Aggression. 1974. dec. 14, G. A. Res. 3314, 29. U.N. GAOR Supp. (No. 31) p. 142, U. N. Doc. A/9631 (1975), reprinted in 13 Intl. Leg. Mat. 710 (1974); Ahmed Rifat: International Aggression: A Study of the Legal Concept: Its Development and Definition in International Law 267–77. (1979).

[71] Lásd a 75–76. sz. jegyzeteket.

[72] Az agresszió fogalma, lásd 70. jegyzet 3 (d) cikk.

[73] Responsibility of States for Damage Done in Their Territory to the Person or Property of Foreigners. cikk. 23. Am. J. Int'l L. (supp.) 140. p. 157. (1929).

[74] Az agresszió fogalma, lásd 70. jegyzet 3. cikk.

[75] Philip Jessup: A Modern Law of Nations 166–67 (1948); Louis Henkin: How Nations Behave 141–45 (1979); Ian Brownlie: International Law and the Use of Force by States 275–78 (1963).

[76] Derek Bowett: Self-Defence in International Law 184–93. (1958).

[77] Ronald Reagan: America's Commitment to Peace. 1983. okt. 27. in Dept't. St. Bull, 1983. dec., p. 1. 4.

[78] Davis R. Robinson az USA Külügyminisztériuma jogtanácsosának levele Edward Gordon professzornak, a Grenada Bizottság Nemzetközi Jogi Szekciója elnökének. Amerikai Jogász Szövetség (American Bar Association) 1984. janmuár 10. újraközölve 18. Intl. Lawyer 381, p. 382 (1984).

[79] John Quigley: The United States Invasion of Grenada: Stranger than fiction. 18 U. Miami Inter-Amer. L. Rev. 271,. 305 (1986–87).

[80] Quigley: lásd 79. jegyzet, p. 281.

[81] U.S. Intercepts Jet Carrying Hijackers; Fighters Direct It to NATO Base in Italy; Gunmen Face Trial in Slaying of Hostage, New York Times, 1985. okt. 11., p. Al, col. 6.

[82] Transcript of White House News Conference on the Hijacking, New York Times, 1985. okt. 13., p. A. 6. col. 1.

[83] A Jogi Tanácsadó Hivatal ezzel az eltérítéssel összefüggésben nem használta a jogos védelem érvét. A kérdésre válaszolva úgy érvelt, hogy az akció jogos ellenlépés volt, mivel Egyiptom megsértette a gyanúsítottak felkutatására vagy kiutasítására vonatkozó kötelezettségét. Erről az elméletről lásd: Plane Diversion Raises Legal Issues, New York Times, 1985. okt. 11., p. Al, col. 4.

[84] Thomas Friedman: Israelis Intercept a Libyan Civil Jet and The Let It Go, New York Times, 1986. febr. 5., p. Al, col. 1.

[85] U.S. Vetoes Anti-Israel Move, New York Times, 1986. febr. 7., p. A6, col. 3.

[86] U.N. Security Council: Provisional Verbatim Record of the 2655 th Meeting, 1986. febr. 6., U.N. Doc. S/PV. 2655 p. 113.

[87] S.C. Res. 337, para. 1, 1973. aug. 1., 28. U.N. SCOR Res. and Becs. p. 10, U.N. Doc. S/INF/29 (1973). Gregory V. Gooding: Fighting Terrorism in the 1980's: The Interception of the Achille Lauro Hijackers, 12 Yale J. Int'l L. 158. 163 (1987). Terence Smith, Israeli Jets Over Lebanon Force Down Arab Airliner, New York Times, 1973. aug. 11. p. Al, col. 3.

[88] Seymour Hers: Target Qaddafi. New York Times, 1987. febr. 22. sec. 6. (Magazine) p. 17.

[89] Bernard Gwertzman: Plots on Global Scale Charged, New York Times, 1986. ápr. 15, p. Al, col. 3.

[90] Bernard Gwertzman: Plots on Global Scale Charged, New York Times, 1986. ápr. 15., p. Al, col. 3. Announcement by Speakes, New York Times, 1986. ápr. 15, p. A13. col. 5.

[91] Announcement by Speakes, New York Times, 1986. ápr. 15., p. A13, col. 5. Annak ellenére, hogy a támadás inkább megtorlás volt, mint jogos védelem, lásd: Jordan J. Paust: Responding Lawfully to International Terrorism: The Use of Force Abroad, 8 Whittier L. Rev. 711, 729–732, (1986).

[92] Bowett: 76. jegyzet, p. 105.

[93] Lásd a 77–83. jegyzeteket, p. 88–91.

[94] Lásd a 89. jegyzetet.

[95] Lásd a 80. jegyzetet.

[96] Lásd a 82. jegyzetet.

[97] Az agresszió meghatározása, 70. jegyzet, 3. cikk.

[98] Bowett: 76. jegyzet, p. 87.

[99] Uo. p. 88, 99.

[100] Brownlie: 75. jegyzet, p. 338–39.

[101] Quigley: 79. jegyzet, p. 275–76.

[102] Lásd az ENSZ Biztonsági Tanácsának vitáját Izrael Ugandába való betöréséről annak érdekében, hogy veszélybe került állampolgárai segítségére legyen. 15. Int.'l Leg. Mat. 1224 (1976); 27. U.N. Monthly Chronicle 15 (1976).

[103] M. Bennouna: Le consentement a l'ingérence militaire dans les conflits internes 179 (1974).

[104] Quigley: 79. jegyzet, p. 278–80.

[105] Amerikai Államok Szervezete Alapokmány, 61. jegyzet, 18. cikk.

[106] Brownlie: 75. jegyzet, pp. 261–264. Oscar Schachter: The Right of States to Use Amred Force, 82. Mich. L. R. 1620, 1637–1638 (1984). Bowett: 76. jegyzet, p. 105 (erőszak alkalmazásáról egy másik állammal szemben veszélybe került állampolgárok védelmében).

[107] Molly Moore and Ann Devroy: Officials Say Panama Taking More Time and Troops Than Expected, Wash. Post. 1989. dec. 23., p. A6. col. 6.

[108] Bill McAllister: U.S: Cites Self-Defense; Legal Scholars Skeptical, Wash. Post, 1989. dec. 21. p. A36, col. 3. (idézi Oscar Schachter professzort, miszerint az invázió megsértette az arányosság követelményét).

[109] International Court of Justice, Counter-Memorial Submitted by the United States of America (A Nemzetközi Bíróságnak a vita lefolytatására vonatkozó illetékességéről, valamint Nicaragua folyamodványának elfogadhatóságáról), /Ezentúl: US. Counter-Memorial/, 1984. aug. 17. p. 117–124. (189–202. szakaszok).

[110] U.S. Counter-Memorial, 109 jegyzet, p. 117. (189. szakasz).

[111] Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and agains Nicaragua, Merits, Judgment (Nica. v. U.S.A.) 1986. I.C.J. 86.

[112] Case Concerning Military . . . Merits 111. jegyzet, pp. 50–51.

[113] Case Concerning Military . . . Merits 111. jegyzet, pp. 53–63.

[114] Seymour Hers: Target Qaddafi, New York Times, 1987. febr. 22., (Magazine) p. 17.

[115] Dana Priest: Captured Panamanians Pose Test of Changing Rules on POWs. Wash. Post, 1989. dec. 31., p. A18. col. 1.

[116] A Transcript of Bush's Address on the Decision to Use Force in Panama, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[117] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19, col. 3.

[118] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19, col. 3.

[119] Panama-csatornaszerződés, 10. jegyzet, 4. cikk.

[120] Lásd 15. jegyzet.

[121] S. Rasky: Administration Says International Agreements Support Its Action, New York Times, 1989. dec. 21., p. A22, col. 3. (David Runkel nyilatkozata.)

[122] Semlegességi szerződés (Neutrality Treaty) 15. jegyzet, 1. cikk.

[123] Semlegességi szerződés, 15. jegyzet, 4. cikk.

[124] Elaine Sciolino: Beating in Panama Protested by U.S., New York Times, 1989. jan. 13. p. A8, col. 1.

[125] First Families Arrive in U.S., New York Times, 1989. máj. 18. p. A8, col. 3.

[126] Lindsey Gruson: Panama Guards at U.S. Embassy Seized, New York Times, 1989. máj. 20., p. A3, col. 4. New York Times, 1989. máj. 19. p. A3, col. 4.

[127] Lindsey Gruson: Panama Guards at U.S. Embassy Seized, New York Times, 1989. máj. 20., p. A3, col. 4.

[128] Robert Pear: Military Arrests Exacerbate U.S. — Panamanian Relations, New York Times, 1989. aug. 10., p. A8. col. 3.

[129] Panama, United States Again Before Council, U.N. Chronicle, 1989. dec., p. 20. (Herbert S. Okun, U.S.A. nyilatkozata). Lásd még: Lindsey Gruson: Panama Guards at U.S. Embassy Seized, New York Times, 1989. máj. 20., p. A3. col. 4. (A hadügyminisztérium azzal vádolja Panamát, hogy az elmúlt 15 hónapban 1200 alkalommal sértette meg a csatornaszerződést az amerikai katonai személyzet és alkalmazottaik zaklatásával).

[130] Robert Pear: Military Arrests Exacerbate U.S. – Panamanian Relations, New York Times, 1989. aug. 10. p. A8. col. 3.

[131] Robert Pear: Military Arrests Exacerbate U.S. – Panamanian Relations, New York Times, 1989. aug. 10. p. A8, col. 3.

[132] Robert Pear: U.S. Is Faulted on Military Maneuvers in Panama, New York Times, 1989. aug. 24., p. A3. col. 1.

[133] Paul Lewis: Panama Urges U. N. to Send Observers, New York Times, 1989. aug. 12., p. A3, col. 4.

[134] Paul Lewis: Panama urges U.N. to Send Observers, New York Times, 1989. aug. 12., p. A3, col. 4. Panama, United States Again Before Council, U.N. Chronicle, 1989. dec. p. 20.

[135] Robert Pear: U.S. Is Faulted on Military Maneuvers in Panama, New York Times, 1989. aug. 24., p. A3. col. 1.

[136] Robert Pear: U.S. Is Faulted on Military Maneuvers in Panama, New York Times, 1989. aug. 24. p. A3, col. 1.

[137] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[138] Bécsi megállapodás a nemzetközi szerződések jogáról. 1969. máj. 22., U.N. Doc. A/CONF. 39/27, 60. cikk.

[139] Semlegességi szerződés 15. jegyzet, 4. cikk.

[140] 77 Dep't. St. Bull. 631 (1977) (agreement of Oct. 14, 1977).

[141] 77 Dep't. St. Bull. 631 (1977) (agreement of Oct. 14. 1977).

[142] 77 Dep't. St. Bull. 631 (1977) (agreement of Oct. 14, 1977).

[143] „A Szervezet összes tagjának nemzetközi érintkezéseink során más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon nyilvánvaló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodnia kell." ENSZ Alapokmány, 1. cikk. 4. pont.

[144] Harold G. Maier: United States Defense Rights in the Panama Canal Treaties: The Need for Clarification of a Studied Ambiguity, 24 Va. J. Int'l L. 287, 303 (1984).

[145]. Maier: 144. jegyzet, p. 304.

[146] Maier: 144. jegyzet, p. 310.

[147] Maier: 144. jegyzet, pp. 299–302.

[148] Panama-csatornaszerződés, 10. jegyzet, 1. cikk 2. pont.

[149] Panama-csatornaszerződés, 10. jegyzete, 4. cikk 2. pont. Az USA csapatai jelenlétének speciális szabályait külön szerződésben rögzítették, amelynek címe: Panama Canal Treaty: Implementation of Article IV. (Panama-csatornaszerződés: a IV. cikk végrehajtása) 1977. szept. 7., hatályba lépett 1979. okt. 1-én. TIAS No.10032, közölve 16 Int'l Leg. Mat. 1068. (1977).

[150] Panama-csatornaszerződés, 10. jegyzet, 1. cikk.

[151] Panama-csatornaszerződés, 10. jegyzet, 3 (10) cikk.

[152] Panama-csatornaszerződés, 10. jegyzet, 11. cikk.

[153] Panama-csatornaszerződés, 10. jegyzet, 14. cikk.

[154] Lásd 145. jegyzet.

[155] Maier: 144. jegyzet, p. 309.

[156] Maier: 144. jegyzet, p. 309.

[157] Maier: 144. jegyzet, p. 309.

[158] A Transcript of Bush's Address on the Decision to Use Force in Panama, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 1.

[159] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[160] Lásd 24. jegyzet.

[161] Brownlie: 75. jegyzet, p. 327.

[162] Case Concerning Military . . . Merits, 111. jegyzet, pp. 106–110.

[163] L. Sohn: Graditions of Intervention in Internal Conflicts, 13 Ga. J. Int'l and Comp. L. 225, 226 (1983). Charpentier: Les effets du consentement sur l'intervention, 2 Mélanges Séfériadés 489, (École des Sciences Politiques „Panteios" d'Athenes ed. 1961).

[164] A Transcript of Bush's Address on the Decision to Use Force in Panama, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 1.

[165] Excerpts from Statement by Baker on U.S. Policy, New York Times, 1989. dec. 21., p. A19. col. 3.

[166] Robert Pear: U.S. Renews Attack on Noriega, Offering Evidence of Ties to Drugs, New York Times, 1989. szept. 1. p. Al, col. 1. (Lawrence Eagleburger külügyminiszterhelyettes beszéde).

[167] 18. U.S.C. 1385.

[168] Michael Isikoff and Patrick E. Tyler: U.S. Military Given Foreign Arrest Powers, Wash. Post, 1989. dec. 16. p. Al, col. 6. (a memorandum szövegét még nem tették közzé).

[169] Michael Isikoff and Patrick E. Tyler: U.S. Military Given Foreign Arrest Powers, Wash. Post, 1989. dec. 16. p. Al, col. 6.

[170] Michael Isikoff and Patrick E. Tyler: U.S. Military Given Foreign Arrest Powers, Wash. Post, 1989. dec. 16. p. Al, col. 6.

[171] Restatement: Foreign Relations Law of the United States sec. 433. (1987).

[172] John Quigley: Government Vigilantes at Large: The Danger to Human Rights from Kidnapping of Suspected Terrorists, 10 Human Rights Q. 199–205 (1988).

[173] 500 F. 2d 267 (2d Cir. 1974).

[174] 500 F. 2d p. 276–278.

[175] 500 F. 2d p. 276–278.

[176] 500 F. 2d p. 277–278.

[177] Attorney-General of Israel v. Eichmann, Israel, District Court of Jerusalem, 36 Int'l L. Rep. 5 (1968).

[178] S.C. Res. 138, paras. 1-2, June 23, 1960, 15. U.N. SCOR, Res. and Decs. at 4, U.N. Doc. A/INF/15/Rev. 1. (1960).

[179] U.S. ex rel. Lujan v. Gengler, 510 F. 2d 62, 67 (2d Cir. 1975). A hivatkozott alapokmányok az Amerikai Államok Szervezete és az ENSZ alapokmányai.

[180] Army Is Told to Ring U.S. Embassy in Reaction to Move in Panama, New York Times, 1989. dec. 22., p. A20, col. 1.

[181] Cuba Asks U.N. Session on Troops at Embassy, Wash, Post, 1989. dec. 27., p. A16, col. 4.

[182] U. S. Officials' Accounts Are Contradictory, Wach. Post, 1989. dec. 31., p. Al, col. 6.

[183] President apologizes for Troops' Blunder, Wash. Post, 1989. dec. 31., p. Al, col. 5.

[184] Soldiers Violated Law in Rad, O.A.S. Says, New York Times, 1990. jan. 10., p. A8, col. 4.

[185] Lee Hockstader: U. S. Rocks Noriega, Wash. Post, 1989. dec. 28., p. A28. col. 5.

[186] Jennifer Parmelee: Nuncio Urging Noriega to Leave, Vatican Says, Wash. Post, 1989. dec. 30., p. Al, col. 5.

[187] U.S. Officials' Accounts Are Contradictory, Wash. Post, 1989. dec. 31., p. Al, col. 6.

[188] Ethan Schwartz: World Criticism of U.S. Intervention Mounts, Wash. Post, 1989. dec. 22., p. A29, col. 2. Bill McAllister: U. S. Cites Self-Defense; Legal Scholars Skeptical, Wash. Post, 1989. dec. 21. p. A36, col. 3.

[189] „Mélyen sajnált" a spanyol nyelvű szövegben.

[190] Citicism of U.S. Action Is Supported in 20-1 Vote, New York Times, 1989. dec. 23., p. A15. col. 5. Costa Rica, El Salvador, Honduras, Guatemala, Antiqua, és Barbados tartózkodtak. John M. Goshko and Michael Isikoff: O.A.S. Votes to Censure U.S. for Intervention, Wash. Post, 1989. dec. 23., p. A7, col. 5.

[191] Larry Rohter: O.A.S. Draws Latin Fire for Stand on Panama, New York Times, 1989. jún. 4. p. A10, col. 1. Robert Pear: Latin Envoys Report No Progress in Their Effort to Dislodge Noriega, id., 1989. jún. 20., p. A8, col. 1. Robert Pear: Diplomats Urge Noriega to Resign by Sept. 1. id. 1989. júl. 20., p. A6, col. 4. Robert Pear: Washington Talk; Ciplomacy, id. 1989. aug. 22., p. A20, col. 5. Robert Pear: U.S. Is Faulted on Military Maneuvers in Panama, id. 1989. aug. 24. p. A3, col. 1.

[192] Paul Lewis: Two Delegates Vying To Be the voice of the New Government, New York Times, 1989. dec. 29., p. A12. col. 1.

[193] Ethan Schwartz: U.N. Assembly Blasts Invasion of Panmama, Wash. Post. 1989. dec. 30., p. A17, col. 1. Egyes európai delegátusok, akik nemmel szavaztak, kinyilvánították, hogy szavazatuk nem jelenti az invázió jogszerűségének elismerését, hanem arra utal, hogy kívánatosnak tartottak egy olyan határozatot, amelyben Noriega tábornok bűntettei szerepelnek.

Rezime

Invazija na Panamu i međuranodna zakonitost

Od kraja 19. veka Sjedinjene Države smatraju Srednju Ameriku kao područje na kojem imaju posebna prava. Više puta je došlo do vojne intervencije s njihove strane sa ciljem da se vladama oduzme vlast. Čak i nakon usvajanja Povelje Ujedinjenih nacija i Povelje Organizacije američkih država kojima se zabranjuje agresija, Sjedinjene Države nisu prestale sa takvim intervencijama. Svakom prilikom su Sjedinjene Države ponudile legalno opravdanje svojih akcija, međutim, njihovi argumenti su svaki put bili neuverljivi. U ovom članku autor nudi čitaocima časopisa *Létünk* analizu intervencije u Panami sa stanovišta međunarodnog prava.

Od dve polazne tačke kojima se želi opravdati intervencija Sjedinjenih Država u Panami, ni jedna nije adekvatna. Pri davanju opravdanja ni jedna ne zadovoljava sa aspekta prihvatljivih principa međunarodnog prava. Samoodbrambena tvrdnja se ne može održati jer nije dokazano da je Panama napala Sjedinjene Države ili da je imala

nameru da to učini. Tvrdnja zasnovana na sporazumima o Panamskom kanalu iz 1977. ne može da se održi, pošto sporazumi ne daju pravo Sjedinjenim Državama da intervenišu protiv Paname, pa čak i ako jesu, zakoni Paname, kojima se navodno krše sporazumi o Kanalu, nisu ugrozili funkcionisanje Kanala.

Tvrdnja Sjedinjenih Država vezana za samodbranu je odražavala stav o samoodbrani koji su Sjedinjene Države zastupale od sredine 80-ih godina. Po tom stavu – (1) napad na građane je napad na njihovu državu; (2) nije potrebna neposredna opasnost od napada koji se može očekivati od strane države koja je meta napada; (3) nije potrebno da interventna država dokaže da bi moglo doći do napada; (4) ignoriše se zahtev da sila mora da bude proporcionalna napadu. Invokacija samoodbrane od strane Sjedinjenih Država kao opravdanje za intervenciju u Panami predstavlja nastavak nečega što se mora posmatrati kao opasno nastojanje da se proširi koncepcija samoodbrane na postupke koji omogućuju da se samoodbrana upotrebi kao opravdanje za nešto što je u stvari agresija. U interesu održavanja pravila koja štite države od napada, povoljno je što države predstavljene u Organizaciji američkih država i Ujedinjene nacije nisu prihvatile zahteve Sjedinjenih Država za opravdanjem i njihovu akciju su proglasile agresijom.

Summary

The Panama Invasion and International Legality

Since the late nineteenth century, the united States has treated Central America as territory in which it has special rights. It has intervened militarily many times to remove governments from power. Even after the adoption of the United Nations Charter and the Charter of the Organization of American States, with their prohibitions against aggression, the United States continued such interventions. Each time the United States has offered legal justifications for its action, but in each instance its arguments have been weak. In this article the author offers to the readers of *Létünk* an analysis, from the standpoint of international law, of the intervention, in Panama.

Of the two bases claimed to justify the United States intervention in Panama, neither is adequate. Each falls short of providing a justification under applicable principles of international law. The self-defense claim fails because it was not demonstrated that Panama had attacked the United States or was about to do so. The claim based on the Panama Canal treaties of 1977 fails because the treaties do not give the United States a right to intervene against Panama, and even if they did, Panama's acts allegedly in violation of the Canal treaties did not threaten the Canal's operation.

The United States' claim of self-defense reflected a position on self-defense that the United States has advocated since the mid-1980s. That position (1) holds that an attack on civilians is an attack on their state; (2) does not require imminence to an attack anticipated from the target state; (3) does not require the intervening state to prove that an attack would occur; (4) ignores the requirement that force must be proportional to the attack. The United States' invocation of self-defense as a justification for the Panama intervention represents a continuation of what must be viewed as a dangerous effort to expand the concept of self-defense in ways that make it possible to use self-defense as a justification for what is in fact aggression. It is fortunate, in the interest of maintaining standards that protect states from attack, that the states represented in the Organization of American States and the United Nations did not accept the United States' claims of justification and condemned its action as aggression.

KÖNYVSZEMLE

Book review

KOSOVO FÜGGETLEN SZEMMEL FÜGGŐBEN

Kosovski čvor: drešiti ili seći,
(A kosovói csomó: oldani vagy szétvágni?), Izveštaj nezavisne komisije, Hronos, Belgrád, 1990

Már a tavasszal, amikor az Emberi Jogok és a Polgárok Jogi Biztonságának Fóruma, valamint a Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezés Egyesülete, népszerűbb nevén az UJDI kezdeményezésére kétszer is kerekasztal-beszélgetést szerveztek a kosovói problémák bilaterális megtárgyalása érdekében, nyilvánvaló volt, hogy a dialógus egyre kevésbé lehetséges, és hogy a szakadék, amely a Kosovón élő népek között tátong, egyre mélyebb, egyre áthidalhatatlanabb. Azonban nem a dialógus, hanem a helyzet vált lehetetlenné, és akármilyen távoli perspektivában is, de a dialógus marad a járható út.

Ennek érdekében a kerekasztal-beszélgetéseket kezdeményező két szervezet indítványozta egy semleges és független bizottság megalakítását, amely objektív, tudományos tények és okfejtés alapján vizsgálná felül a kosovói problémakört. A vizsgálatok eredményét a szeptemberben megjelent *Kosovski čvor: drešiti ili seći?* (A kosovói csomó: oldani vagy szétvágni?) című könyvben összegezték és tették közzé. A független bizottság tagjai Srđa Popović, Dejan Janča és Tanja Petovar voltak, közreműködtek még Ivan Janković, Vesna Pešić, Nataša Kandić és Svetlana Slapšak.

A független bizottság jelentése, ha mai, nemzeti színekben tomboló politikai hétköznapjainkban nem is felismerhetően, de távlatilag tekintve minden bizonnyal mérföldkőnek számít a kosovói helyzet objektív interpretálásában, az általuk javasolt lépések pedig előbb-utóbb napirendre kerülnek a szerbiai politikai színtéren. Vizsgálódásaikat tematikailag először is a szerbek és Crna Gora-iak kivándorlására irányították, mint a kosovói probléma egyik legtöbbet hangoztatott problémakörére. A kivándorlásért való felelősség kérdése azzal a felhanggal vetődik fel, hogy a kivándorlás nem kívánatos, és az albánokat terheli érte a felelősség. Földrajzi, gazdasági és demográfiai adottságait tekintve Kosovo a kifejezetten migrációs területek sajátosságaival rendelkezik. A sajtóban kifejtett propaganda azonban túlméretezte a szerbek és Crna Gora-iak kiköltözését Kosovóról, hiszen a többi jugoszláviai területhez mérten Kosovo lakosságára szinte a legkevésbé jellemző a kitelepülés. A tartományban a népsűrűség 30 százalékkal nagyobb a jugoszláviai, és 28 százalékkal a szerbiai átlagnál. A falusi lakosság száma itt a háború óta 55 százalékkal növekedett, míg Jugoszláviában 10 százalékkal csökkent. Ennek ellenére a lakosság migrációs koefficiense a jugoszláv 410-hez és a szerbiai 421-hez mérten csupán 299.

Annak, hogy a három lehetséges együttélési modell – koegzisztencia,

asszimiláció, dominancia – közül Kosovón a dominancia vált uralkodóvá, kulturális-történelmi háttere van. Hisz a történelem folyamán bárki uralkodott is ezen a vidéken, mindig arra törekedett, hogy leigázza a másik nemzetet, a másik népet, ami persze jó okot szolgáltatott az elnyomottnak, hogy fordulat esetén ugyanolyan intenzitással törekedjen a domináns szerepre. Ez lehet az oka annak, hogy az itt élő népek között az egymásról kialakított negatív sztereotípiák az uralkodóak. A dominancia mint modell a háború után megerősítést nyert egyébként egész Jugoszláviában: a Párt dominanciája, illetve a proletariátus diktatúrája képében. A nemzeti viszonyok tabutémává váltak. Minden ilyen jellegű problémafelvetést nacionalizmusnak bélyegeztek, politikailag élítélték, üldözték és büntették. Az osztályérdek a nemzeti érdek fölött állt.

Kosovón azonban a rendszerbeli nehézségeket további, helyi jellegű problémák fokozták. Többek között a demográfiai tényezők, amelyeknek a bizottság külön figyelmet szentelt. Kosovón az albánok natalitása kétszer akkora, mint a szerbeké, de ennek a ténynek bármiféle politikai magyarázatot tulajdonítani egyszerűen komolytalanság. A valóságban arról van szó, hogy a szerb nők ötször aktívabbak az albán nőknél, akik pedig hétszer többen vannak. Az albán nő az otthonhoz, a családhoz kötött. Ráadásul a kosovói albán lakosság 52 százaléka 20 évnél fiatalabb, tehát az otthonhoz, az iskolához kötődik. Mivel albán iskolák jószerével csak Kosovón vannak, így az albánok sokkal inkább területhez kötöttek mint a szerbek és Crna Gora-iak, akiknél az anyanyelven való iskoláztatás gyakran szerepel a kivándorlás feltüntetett okai között. A kivándoroltak általában tisztában is vannak azzal – legalábbis a felmérések ezt tanúsítják –, hogy elköltözésük miatt nem elsősorban az albán népcsoport, hanem a politikai tényezők a felelősek. Az adott társadalmi-politikai rendszerben ugyanis egyetlen nemzet vagy népcsoport sem érvényesíthette másként az érdekeit, minthogy ideologizálta azokat, majd mozgósította értük a KSZ-t, a politikai hatalmat, amely minden eszközt a kezében tartott. Kosovón tehát mindkét etnikai csoport ennek a hatalomnak a megszerzésére törekedett, ki-ki saját érdekei érvényesítése céljából. A párthatalom megszerzése lehetővé tette a foglalkoztatás irányítását, szavatolta a vezetők kinevezésének jogát, a közvélemény formálásának kiváltságát, általában az államhatalom megszerzésének lehetőségét, tehát az intézményesített elnyomást.

Visszamenőleg statisztikai adatokból is kimutatható, hogyan váltakoztak azok az időszakok, amikor hol a szerbek, hol pedig az albánok voltak fölényben. 1966-ig, Ranković leváltásáig például alig volt albán foglalkoztatottja a kosovói belügyi szerveknek, de annál több följelentés érkezett ezt követően a belügyi szervek viselt dolgaival kapcsolatban. 1988 után erélyesen fellépnek a demokráciát, egyenjogúságot és szabadságot követelő albán tüntetők ellen, viszont a szerbeket, akik Vllasi halálát követelték és más erőszakos cselekedetekre ösztönöztek, senki sem vonja felelősségre.

A kivándorlás okai között gyakran szerepel a szerbekre és Crna Gora-iakra különböző bűncselekmények formájában gyakorolt közvetlen nyomás is. Mi több, a Politikában megjelenő cikkek és olvasói levelek szerint az az egyik leggyakoribb ok, amit azonban nem csupán az említett szövegek alapos elemzése, hanem több, a kivándoroltak között végzett tudományos körkérdés is megcáfolt. A sajtópropaganda szempontjából azonban, ahogy a bizottság is rámutat elemzésében, éppen az ilyen közvetlen emberi történetek a vonzók. A rendelkezésre álló bírósági statisztikák alapján azonban kiderül, hogy a bűncselekmény-elkövetők között az albánok részaránya – figyelembe véve a lakosság összlétszámához viszonyított arányukat – kisebb. Még a közvéleményben legnagyob felháborodást keltő, nemzeti színben tálalt nemi erőszak esetében is megoszlanak az elkövetők nemzeti hovatartozásukat tekintve. A szerb nők ellen több alkalommal követnek el ilyenfajta bűncselekményt szerb férfiak, mint albánok, sőt lélekszámukat tekintve

az albánok kisebb arányban követnek el effajta bűncselekményt (57,4%), mint a szerbek (37,%), hisz a lakosság 81 százaléka albán és csak 13,1 százaléka szerb.

A nyomásgyakorlás hangoztatása eszközül szolgál ahhoz, hogy biztosítsák a támogatást az elnyomáshoz, hogy Kosovo politikai autonómiájának korlátozásához és megszüntetéséhez megteremtsék a szükséges hangulatot, hogy megerősítsenek Szerbiában egy autoritatív rezsimet, méghozzá az elnyomói mentalitás kialakításával, valamint hogy a párt és vezére számára biztosítsák a legszélesebb körű és különleges hatásköröket, végül pedig, hogy peremre szorítsák az ellenzéket, amelyet azzal vádolnak, hogy szétzúzza az uralkodó pártban megtestesülő nemzeti egységet.

Ennek tükrében mindkét fél saját dominanciájának intézményesítésére törekszik: az albánok azzal, hogy Kosovót köztársasággá kiáltják ki, a szerbek azzal, hogy megszüntetik Kosovó politikai autonómiáját. Mindkét lépés ellentétben áll a még érvényes, csak éppen semmibe vett szövetségi alkotmánnyal. Szerbia eszerint anektálta Kosovót, ezáltal pedig a szerb dominancia intézményessé vált. Az eredmény: részben és átmenetileg megszilárdították az anakronisztikus kommunista hatalom megingott és megkérdőjelezett legitimitását Szerbiában, amely programját leszűkítette a kierőszakolt kosovói probléma megoldására. Az elért dominancia azonban ezúttal nem lehet stabil, sem pedig hosszantartó. Márcsak azért sem, mert az albán fél jelentős politikai előnyökre tett szert, amelyeket ki is használ, hogy az intézményesített dominancia ellenére a kosovói kérdést továbbra is nyitva tartsa. Ezek az előnyök: sikeresen tárták a nemzetközi tényezők elé az emberi jogok megsértésének problémáját, volt türelmük kivárni, hogy a szerb fél törje át elsőnek a JSZSZK Alkotmánya által állított alkotmányos-jogi korlátokat, sikerült az összetűzést olyan színben feltüntetniük, mint a soviniszta retorikával élő, történelmileg túlhaladott kommunista hatalom és a liberális retorikával élő demokratikus erők közötti harcot. Ezáltal két előnyre tettek szert: az egyik a demokratikus folyamatok befagyasztása Szerbiában, a másik Szerbia nemzetközi izolációja.

Mindezek a kérdések messzemenő következményekkel járnak mind az egyik, mind a másik fél számára, hiszen az együttélés szükségszerűsége rákényszeríti őket az egymás ellen vagy egymás mellett való élet módszereinek felülvizsgálatára. Annak reményében, hogy erre sor kerül, a független bizottság felvázolt néhány szükségszerű lépést a kosovói felek dialógusának folytatása érdekében. Véleményük szerint a propaganda jellegű hozzáállást fel kell váltania az analitikus módszernek, amit a Politikában megjelentetett, Kosovóval kapcsolatos cikkek és olvasói levelek komplex elemzésével támasztanak alá, amelyekből az információs funkcióval ellentétben éppen a propagandisztikus célzat mutatható ki. Továbbá, a dialógust univerzális szinten, például a politikai kisebbségek jogának védelme keretében kell folytatni, ezzel kapcsolatban pedig ki kell dolgozni a kisebbségek védelmének intézményes, gyakorlati megvalósulását szavatoló rendszert, amely munkában elsősorban a tudományos módszerekre és eredményekre kell támaszkodni (szociológia, demográfia, jog stb.). Az újonnan alakult pártok számára is biztosítani kell a megoldáskeresésben való részvételt, végül pedig a kosovói problémát a Jugoszláviában és Európában végbemenő változási folyamatok perspektivájában (demokratizálódás, európai integráció stb.) kell áttekinteni.

Pillanatnyilag azonban nehéz elképzelni a dialógus bármiféle folytatását, mert a jelenlegi szerb politika elveti a békés megoldás minden lehetőségét: ha a köztársaságon belülről jön, akkor nemzetellenesnek, ha a szövetségből, akkor szerbellenes összeesküvésnek bélyegzi. A független bizottság elemzését éppen az idevonatkozó, mérsékelt hangvételű, ugyanakkor objektív, tudományos elemzésekre támaszkodó megállapításai teszik megdöbbentően időszerűvé min-

daddig, amíg a köztársaságon belül nem tudatosul, hogy a szerb nemzeti érdek, ahogy azt az időszerű szerb politika meghatározza, tálalja és képviseli, nem más, mint egy idejétmúlt párt álcázott érdeke, amely hatalmon akar maradni a leglehetetlenebb körülmények között is. Sajnos, a szerbiai ellenzék fenntartás nélkül támogatja a kosovói represszív politikát, márpedig mindaddig nem változik a helyzet, amíg Szerbiában olyan ellenzéki erők nem keletkeznek, amelyek képesek lesznek elfogulatlanul, reálisan, hosszú távra újradefiniálni a szerb nemzeti érdeket. Csak ezt követően nyílhat meg az út a kosovói problémákról folytatandó dialógus előtt. Ehhez kíván hozzájárulni a Független Bizottság tanulmánya, amely, ha nem is az egész szerbiai ellenzék, de legalább egy részének a fentebb említett törekvését tükrözi.

SPITZER Éva

MAGYAR NÉPRAJZ HATÁRON INNEN ÉS HATÁRON TÚL

Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete.
Gondolat, Budapest, 1990
Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza.*
Gondalat, Budapest, 1990

Az 1989-es esztendő jelentős ünnepe volt a magyar néprajztudománynak, százéves évfordulóját ünnepelte a Néprajzi Társaság. Erre az alkalomra több fontos kiadvány is megjelent, mi azonban ezúttal két kiadványt ismertetünk: Kósa Lászlóét és Balassa Ivánét. Az előbbi a néprajz tudománytörténetének monográfiája a kezdetektől a nyolcvanas évekig, az utóbbi pedig a határon túl élő magyarok népi kultúráját veszi számba. A két könyv párhuzamos tanulmányozása azért is izgalmas feladat, mert olvasásuk közben felvetődnek mindazok a kérdések, amelyeket a modern magyar néprajz ezideig még csak részben oldott meg. Vonatkozik ez különösen Balassa Iván könyvére.

Kósa László tudománytörténete négy problémakört vet fel a magyar néprajz központi gondolatatként, ezek a következők: saját néprajz – antropológia; történeti érdeklődés – jelenkutatás; kultúravizsgálat – társadalomkutatás; hungarológia – „kis Európa"-elv. Ezek a kérdések a különböző korszakokban más-más formában vetődnek fel, egyesek előtérbe kerülnek, míg másokkal a szakma művelői egyáltalán nem foglalkoznak. A harmincas években a korszak legnagyobb néprajzi gondolkodói hangsúlyozzák, mily nagy szüksége lenne e tudománynak folyamatosan ható elméletre és módszerekre. 1948-ban Tálasi István úgy látta, hogy az elkövetkező időszakban fog a néprajztudomány igazi eredményeket felmutatni. Négy évtized múlt el azóta, és Kósa László könyvének végkövetkeztetése ismét csak az, hogy a kilencvenes években a tudomány újból válaszút előtt áll. A könyv utolsó mondata kijelentő módban teszi fel a sorsformáló kérdést: „a magyar néprajz a jövőben korszerű és önálló tudomány lesz-e". Napjainkban tehát helyét keresi a tudomány, a megújulás szükségére azonban már 1972-ben felhívta a figyelmet Voigt Vilmos, amikor a német néprajzban lejátszódott elvi vitákról, eszmei szakadásokról szólt. Hogy mindenképpen szükség van a magyar néprajz szemléletbeli megújulására, azt Balassa Iván könyve is igazolja.

Munkája, *A határainkon túli magyarok néprajza*, szakmai kihívás is lehet, hisz olyan kérdésekre is választ adhatna, amelyekkel az etnológia eddig nemigen foglalkozott: azzal, hogy hogyan alakul egy népcsoport kultúrája, ha kisebbségi körülmények közé kerül; milyen változásokon mentek át e kultúrák az elmúlt

hét évtizedben. Izgalmas feladat lehetne összevetni a burgenlandi, erdélyi, kárpátaljai, jugoszláviai és szlovákiai magyarok műveltségének alakulását az elmúlt évtizedekben, számbavenni a hasonlóságokat és eltéréseket. Így talán közelebb kerülnénk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miért a burgenlandi és a jugoszláviai magyarok körében a legnagyobb fokú az asszimiláció. Meggyőződésem, hogy e kérdés kapcsán nemcsak a politológusoknak és szociológusoknak, hanem az etnográfusoknak is lehet mondanivalójuk.

A másik lényeges kérdéskört az interetnikus kapcsolatok képezik. Érdekes viszgálódási területe lehetne ez a határon túl élő kutatóknak: választ adhatnának például arra, hogy vajon ezek a kapcsolatok a peremvidékeken és a szigeteken, avagy az anyaországban jelentősebbek-e, hol jutnak inkább kifejezésre: az anyagi vagy pedig a szellemi kultúra területén? Ugyancsak megválaszolatlan az a kérdés, hogy a nemzetiségi lét következményeként milyen új jelenségek tapasztalhatók a kisebbségek népi kultúrájában.

Balassa Iván könyve a fentiek megválaszolására nem vállalkozik. Következik ez a magyar néprajztudomány Kósa László által is jelzett történelemszemléletéből, amelynek lényege, hogy a népélet jelenségeit elsősorban a századfordulón és az ezt megelőző időszakban vizsgálja. Ez a szemléletmód határozza meg a határon túl tevékenykedő kutatók munkásságát is: azok a jelenségek, amelyeket leírnak, megfigyelnek, mindig egy korábbi korszakra vonatkoznak. Balassa Iván könyve is elsősorban a századforduló történéseit veszi számba, amikor is ezek a néprajzi csoportok még nem kisebbségi körülmények között éltek. Meggyőződésünk azonban, hogy kultúrájuk alakulását jelentősen meghatározta az a tény, hogy már ebben az időben is az anyaország peremén éltek más nemzetekkel és nemzetiségekkel együtt. Természetesen nem állítjuk, hogy a hétnyolc évtizeddel ezelőtti hagyomány nem része az itt élő magyarság kultúrájának és hogy nincsen máig ható ereje. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy az újabb jelenségeknek legalább olyan fontos szerepe van a kultúra alakulásában, mint a korábbi hagyományoknak.

A határainkon túli magyarok néprajza hű tükre annak is, hogy egyes területek népi kultúrájával a korábbi és újabb időszakban mennyit foglalkoztak. Minden bizonnyal ezzel magyarázhatók az aránytalanságok is. Az kétségkívül igaz, hogy számbelileg az erdélyi magyarság a legnépesebb, népi kultúrája is archaikusabb mint a vajdaságiaké, és a nagyközönség is jobban érdeklődik iránta. Ennek ellenére, igazságtalannak érezzük, hogy a könyv ötven százaléka kizárólag a romániában élő magyar népcsoportok műveltségét tagalja, s a csaknem egymilliós szlovákiai magyarság hagyományos műveltségének, amely ugyancsak sok archaikus vonást megőrzött, mindössze hetven oldal jutott. Ha ehhez viszonyítjuk a jugoszláviai magyarokról szóló fejezetet, akkor azt kell éreznünk, hogy még jól is jártunk, hisz 55 oldal tájékoztat erről a területről.

A határon túlról ezek az észrevételek minden bizonnyal úgy is magyarázhatók, hogy túl érzékenyek vagyunk, s nem lehet a népi kultúráról szóló fejezeteket patikamérlegen mérni. Mi viszont úgy érvelhetünk, hogy egy-egy kisközösség népélete is érdekes lehet a szakma számára, de a közvéleménynek is érdemes ráfigyelnie.

Balassa Iván könyve, meggyőződésünk, nem azért készült el ilyen formában, hogy egyes népcsoportok hagyományos kultúráját előnyösebb vagy hátrányosabb módon mutassa be. A jugoszláviai magyarokról szóló fejezetekből nyilván annyit mutat meg, amennyit az itt élő néprajzosok az elmúlt időszakban feltártak. Bácska és Bánság magyar lakosságának néprajzával a századfordulón csak elvétve foglalkoztak a kutatók, az akkor készült tanulmányok, leírások inkább a nemzetiségek

néprajzára figyeltek. Az akkori korszakról átfogónak mondható értekezést Dudás Gyula és Borovszky monográfiájában olvashatunk. Kivételt e tekintetben Kálmány Lajos munkássága képez, aki a szegedi nagytáj tanulmányozásakor a bánsági magyarok népéletéről közölt fontos írásokat.

A húszas-harmincas években ugyan fokozódik a népélet iránti érdeklődés, a *Híd* szociográfiai pályázatai, valamint a *Kalangyá*ban megjelent ilyen jellegű írások azonban csak tudománytörténeti érdekességek. A tényleges néprajzi kutatások csak a háború után, az ötvenes években indulnak meg, jelentősebb eredményeket az itt tevékenykedő kutatók a hetvenes években értek el. A vajdasági etnográfusok az irodalomtudományok és a nyelvjáráskutatások területéről jutnak el a népélet feltárásához és ez érdeklődési körüket is döntő mértékben meghatározza. Ezért van az, hogy az itt élő magyarság szellemi műveltségéről lényegesen alaposabbak az ismereteink, mint az anyagi műveltségről. Ez jól megfigyelhető Balassa Iván munkájában is. A szerző az anyagi kultúra ismertetésekor csupán néhány könyvre támaszkodhatott: Penovácz Antal *Vajdasági magyar néprajzi kalauzá*ra, Tripolszky Géza juhászatról szóló tanulmányaira, valamint Harkai Imre *Temerin népi építészeté*re.

E munkák alapján Balassa Iván nem is ismerhette másképpen a bácskai és bánáti magyarok anyagi műveltségét. Ha érdemben akarunk szólni a vajdasági magyarok népi műveltségéről, akkor be kell vallanunk, hogy a jelen jelenségeinek felmérése mellett a múlt hagyományainak feltérképezésében is sok még a megválaszolatlan kérdés.

Balassa Iván udvarias gesztusként megjegyzi könyvében, hogy jugoszláviában példamutató a nemzetiségi politika. Épp ezért nem ártana, ha a jövőben nagyobb gondot fordítanánk a népi kultúra árnyaltabb és elmélyültebb tanulmányozására, akkor reménykedhetünk, hogy a jugoszláviai magyarokról szóló fejezet egy újabb monográfiában sokkal több tényt és igazságot tartalmaz majd.

A könyvben sajnos néhány elírás is található, amely annak tudható be, hogy a szerző nem ismeri a jugoszláviai közigazgatási egységeket: nálunk nem járások hanem községek vannak; Mohol nem a Tisza bánáti oldalán fekszik, hanem Bácskában. Két település – Tompa és Gara – pedig nem Jugoszláviában, hanem Magyarországon van.

Balassa Ivántól bevezetőnkben olyan kérdéseket kértünk számon, amelyekre a kutatások mai állása szerint nem is adhatott feleletet, ezekkel a kérdésekkel nemigen foglalkoznak a néprajzosok. A határokon túl nincs sem olyan szakembergárda, sem olyan intézmény, amely ezeket a problémákat érdemben, tudományos módszerekkel feldolgozhatná.

Kósa László tudománytörténetének fejezeteiből is kitűnik, hogy a jelen magyar népi kultúrájának kutatása napjainkban is háttérbe szorul. A tudomány általánosan elfogadott módszere napjainkban is a történeti összehasonlítás. A harmincas években egy másik módszer, a társadalomkutatás is megjelent — Erdei Ferenc, Kis Lajos munkásságát jelentős mértékben meghatározta. Ez az irányzat hatott a fiatal Ortutay Gyulára is, aki programadó esszéjében a *Magyar népismeret*ben a funkcionalista és strukturalista módszereket javasolja a népélet feltérképezésében, s ebben látja a tudomány megújulásának lehetőségét is. Ezek a módszerek azonban a magyar néprajztudományban sohasem váltak általánosan elfogadottá.

Ortutay Gyula újszerű megközelítési módját akkor fogalmazta meg, amikor számbavette a tudomány addigi eredményeit, elkészítette történetét. Ugyanezt tette Tálasi István is, amikor 1948-ban filológiai pontossággal megrajzolta a tudománytörténetet, de kijelölte azt az utat is, amelyen a tudománynak a továbbiakban haladnia kell. Kósa László monográfiája akkor készült, amikor kétségtelenül lezárult egy korszak, s a magyar néprajztudománynak ismét meg kell

újulnia. A szerző kutatástörténetében négy korszakot különít el, s rámutat arra is, hogy minden korszaknak sikerült olyan problémákat felvetnie, amelyek napjainkig befolyásolják az etnográfusok gondolkodásmódját. Hasonló problémákat dolgoznak fel, újabb és újabb szempontok és módszerek alapján gondolva őket tovább. Máig ható érvénye van például Ipolyi *Magyar Mytológiá*jának, a *Vadrózsapert*, a magyar népballadák eredetproblémáit Vargyas Lajos vizsgálta új szempontok felvetésével a hatvanas években. A pozitivista kutatók nagy kérdése – a keleti elemek jelenléte a népi kultúrában – máig fontos témája a magyar néprajzkutatásnak.

A harmincas években megjelenő új irányzatok termékenyítőleg hathattak volna az etnográfiára, a paraszti élet egységben látásának igénye azonban, sajnos, sohasem vált meghatározó módszerré. Ennek a korszaknak sikerült olyan elméletet is létrehoznia, amelyet az európai folkloristák is új módszerként fogadtak el, s a tudományban budapesti iskolaként tartanak számon. E módszer kiindulópontja az, hogy az egyénnek meghatározó szerepe van a hagyomány továbbélésében. Ortutay ezen elképzeléseit elsősorban a prózai epikai műfajok tanulmányozásakor bizonyította, de ezt a megközelítési módot sikeresen alkalmazták a népművészet egyéb ágaiban is.

A négy korszak tudósai nemcsak a magyar néprajzi gondolkodás központi kérdéseit fogalmazták meg, hanem megalkották azokat az alapvető kézikönyveket is, amelyek ezekre a kérdésekre keresik a választ. A harmincas évek jelentős teljesítménye a *Magyarság néprajza*, de nem hagyhatók figyelmen kívül Malonyai Dezső albumai, Jankó János és Hermann Ottó munkái sem. A II. világháború utáni korszak is jelentős eredményekkel dicsekedhet. A fontos résztanulmányok mellett sikerült elkészíteni azokat az összefoglaló munkákat, amelyek összegezik a magyar népéletre vonatkozó eddigi ismereteinket: *a Magyar néprajzi lexikon*ban, a *Magyar néprajzi atlasz*ban és a folyamatosan megjelenő *Magyar néprajz*ban. Ezekkel a munkákkal a magyar néprajz újabb korszaka zárul le. Ennek a korszaknak a tudománytörténetét, gondolkodásmódját, módszereit, eredményeit összegezi Kósa László könyve is. A fő eszmei áramlatok mellett a magyar néprajztudomány minden korszakában jelentkeztek más termékenyítő irányzatok is. Hogy a jelenkoriak közül melyik járul majd hozzá e tudományág megújulásához, egyelőre nyitott kérdés.

BESZÉDES Valéria

EGÉSZSÉGÜNK MÚLTJA EZER ÉV TÜKRÉBEN

Dr. Balla Ferenc–dr. Hegedűs Antal: *Az egészség szolgálatában.* Forum Kiskönyvtár, *Forum Könyvkiadó*, Újvidék, 1990

Irodalomközpontú kulturális életünkben különös érdeklődésre tart számot Balla Ferenc és Hegedűs Antal *Az egészség szolgálatában* című munkája, amely Bácska és Bánát egészségügyi fejlődését mutatja be 900-tól 1918-ig. E megkülönböztetett figyelmet az indokolja, hogy úttörő munkáról van szó, ugyanis szűkebb hazánk, Vajdaság tudománytörténetével, azon belül az egészségtudomány történeti kutatásával eddig ilyen átfogóan senki sem foglalkozott. Balla Ferenc ilyen irányú érdeklődését már több értekezés bizonyítja, amelyekre a határainkon kívül is, pl. a budapesti nemzetközi tudományos tanácskozásokon is felfigyeltek. Ez a könyv eddigi szorgos kutatásának

összegezését képezi. Hegedűs Antalnak szintén jelentek meg e témakörrel kapcsolatos tanulmányai, amelyek Balla kutatásaival szerencsésen kiegészítik egymást, mintegy kerek egészet alkotva.

A könyv megírása több okból is merész vállalkozásnak számít. Először azért, mert több mint ezer év történéseit mutatja be alig 135 oldalnyi kiskönyvtári kiadvány keretei között, másrészt ismerve a vidékünkre vonatkozó szegényes forrásanyagot és a nehéz kutatási feltételeket, a szerzőknek nagyon sok problémával kellett megbirkózniuk. Emellett azt is tudni kell, hogy Balla Ferencnek a tudománytörténet-kutatás nem a fő foglalkozása, pontosabban nem a kenyérkereseti tevékenysége, szemben a hivatásos történészekkel, levéltárosokkal stb., így munkásságát még nagyobb tisztelet illeti. Az anyag bőségének veszélyét a szerzők is érzékelték, ami miatt a kutatásuk tárgyköre az 1918-as esztendővel megszakad, ugyanis a szerzők szavait idézve „az első világháború után olyan hatalmas fejlődésnek indult a 20. század egészségügye, hogy annak bemutatása meghaladná e kötet kereteit".

A könyv két részre tagolódik. Az első rész, amely hat fejezetet foglal magában, a középkor és a török hódoltság egészségügyét világítja meg. A második rész, amely hét fejezetből áll, vidékünk egészségügyének újkori fejlődését mutatja be. A pogánykor gyógyító módszereinek ismertetése a kevés felkutatható anyag miatt nem a kizárólagosan vajdasági vonatkozású adatokra épül, hanem az avar, a magyar és a szláv népekkel kapcsolatos ismereteket vonatkoztatja ezekre a területekre is, ami természetesen helyénvaló, bár egy csöppnyi hiányérzete támad az olvasónak, hisz a könyv vidékünkre vonatkozó adatokat is ígér. Amit viszont szóvá kell tenni, az az a sugallat, ami olyan következtetésekre ad okot, hogy Bácskát és Bánátot a 10. században szerb lakosság is lakta, sőt a fejezet többet foglalkozik a szláv, néhol a szerb hitvilággal, mint az avarral vagy a magyarral. Igaz, hogy mostanában vannak olyan politikai törekvések, amelyek 9., 10., 11., 12. századi szerb települések létezését szeretnék bizonyítani, a napjainkban Nyugat-Bácskában végzett ásatások is ezt próbálják alátámasztani, de ezt a történelemtudomány tudományos érvek és meggyőző bizonyítékok hiánya miatt nem fogadta el. Ezért kár volt az egyes szerb forrásmunkáknak és a mai politikai szemléletnek behódolni, hisz a szerzők is csak az avar és a magyar feltárt anyagra hivatkoznak. A második fejezetben, amely a kereszténység felvétele utáni időket tárgyalja, ez már nem annyira kifejezett, bár itt is találkozunk vele. A Hermann Ottó-idézet alapján, amely az 1876. évi bajkuti zarándoklás szokásait ábrázolja, ahol „magyarok, rácok, sokácok, svábok csődületéről" számol be a szerző, az 500 évvel korábbi időkre nehezen lehet következtetni, ugyanis ezek a népek, a magyarok kivételével nem is éltek e területen akkor, főleg a svábok nem. Ami viszont dícséretes, hogy a fejezet bővelkedik a vidékhez kötődő eseményekben és adatokban, s ez a fajsúlyát nagyban növeli. Igaz, ezek időrendi sorrendben nem mindig követik egymást (Mátyás korából visszatérnek I. Lajoshoz és hasonlók), amelyek a szöveg követését megnehezítik, de a gazdag adatközlés ezt kárpótolja. A harmadik fejezet, amely a kolostori és városi orvoslásról szól, szintén igen gazdag a vidékhez kötődő anyagban. Főleg a Hódosi Kódex szövegének ismertetése értékes olvasmány, bizonyítva azt, hogy egészségügyi kultúránk abban az időben semmivel sem maradt el más európai kultúráktól.

Az első rész két utolsó fejezete, megítélésem szerint, a könyv legértékesebb része, hisz a korai középkornak a Vajdaság területén működő orvosait és gyógyítóit veszi számba a szerző. Valószínűleg csak kitartó kutatómunka árán sikerült ennyi nevet és adatot feltárni, és bizonyítani ezzel, hogy már a

török hódoltság előtt e területnek ismert gyógyítói voltak. Talán csak a Kapisztrán Jánossal kapcsolatos hiedelmeket nem kellett volna a gyógyítók és az orvosok bemutatásánál ismertetni, mert ő ilyesmivel nem foglalkozott. Helyesebb lett volna úgy említeni a nevét, mint akinek az újlaki sírjához a népi hidedelomből fakadó, az egészséggel és betegséggel kapcsolatos nagyszámú leírás kötődik. A kutatás nehézségeiből erednek valószínűleg azok a pontatlanságok és vitatható adatok is, amelyek e fejezetben itt-ott felbukkanak. Így pl. Pápai Páriz Ferenc Pax corporis című könyve, amely az első magyar nyelvű orvosi könyv, nem sorolható a füves könyvek közé. Vitatható az is, hogy miként végezte Petrus Hungarus 1185 előtt a párizsi egyetemen tanulmányait, amikor ezt az intézményt 1200-ban alapították. Igaz, már ezt megelőzően is működtek és oktatták nagytudású egyének a köréjük csoportosuló fiatalokat, de ez még nem nevezhető egyetemnek. (Benedek István: A tudás útja. Gondolat, Budapest, 1985. 80. o.; Kempler Kurt: A gyógyszerek története. Gondolat, Budapest, 1984. 43. o.; Pro Medico, Lek Ljubljana, 2. IV 1972.). A számomra hozzáférhető adatok alapján Magyarországon az első pestisjárvány nem 1006-ban hanem 1016-ban pusztított (S. Leff: A varázslástól a modern orvostudományig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 282. o.). Mindezek ellenére értékes, adatokban bővelkedő, élvezetes fejezet ez.

A második részben, amely az egészségügyünk újkori szakaszának ismertetését foglalja magában, már könnyebb dolguk volt a szerzőknek, mert ma már majd minden nagyobb vajdasági központ egészségügyének történetét feldolgozták (Szabadka, Zombor, Becskerek stb.). Ez a könyv adatbőségéből is érzékelhető, de természetesen ez nem csökkenti e munka értékét, hisz a közölt forrásmunkákból is kiviláglik, hogy a szerzők milyen alapos gyűjtőmunkát végeztek. A török hódoltság után újraéledő országrész egészségügyének újbóli kibontakozását és felvirágzását minden jelentős dologra odafigyelő részletességgel tárják föl, mégpedig oly módon, hogy az általános történelmi és társadalmi átalakulások ismertetésével a tudomány és a kultúra, beleértve az egészségügyi kultúra fejlődését és alakulását meghatározó okokat is megvilágítják. Külön fejezet tárgyalja a népi egészségügyi kultúrát, a hivatásos egészségügy fejlődését, a járványokat és népbetegségeket, a kórházak és gyógyfürdők alapítását, fejlődését, fejlettségét és végül orvosainak tudományos tevékenységét. A felkutatott anyag gazdagsága az olvasóban azt a meggyőződést kelti, hogy a szerzőknek egy részletesebb, elmélyültebb és sokkal nagyobb lélegzetű munkára is futná erejükből, amit most a könyv kerete és jellege nem tett lehetővé. Csiszolnivaló természetesen ebben a részben is akad. Félreértésre ad okot pl. az a megállapítás, hogy a szabadkai kórházban a halálozási arányszám 1898-ban majdnem azonos az 1970. évi mutatóval. Ezt csak azzal a kiegészítéssel lehet elfogadni, hogy a századfordulón az volt a jellemző, hogy a betegek nagy többségét a végórák otthoni környezetben érték, míg manapság a kórházban. Ezt egy másik témakör kapcsán a szerzők is megállapítják. A Gellei Mihályról szóló adatok a számomra elérhető forrásmunkák alapján úgyszintén vitathatók, mert a Magaviselésére rendmutató reguláK Füsti Molnár szerint nem Bécsben jelentek meg 1792-ben, hanem Budán 1789-ben (Dr. Füsti Molnár S. Egészségünk múltja. Medicina, Budapest, 1981. 203. o.). A törökkanizsai kórház alapítása sem befolyásolhatta 1891-ben a becskereki kórház korszerűsítését, mert már az 1880-as években működött. Nagyon értékes és élvezetes viszont a Gruby Dávidról szóló fejezet, amelynek nagy részét a szerző a Magyar Szóban már publikálta.

A könyv nyelvezete gördülékeny, könnyen olvasható, csak néha bukkan fel egy-két stílushiba. Pl. „Az állatok

egymás között párosodtak, és ezért hamar el is korcsosodtak." Szakszerűbb megfogalmazás lett volna, ha a tervszerű fajkiválasztás hiányára utal a szerző. I. László király önkéntes vesztegzára kapcsán, amely a pestisjárvány idején történt, nem megfelelő a következő következtetés: „Ez a fajta menekülés a járvány elől azonban nagyban elősegítette annak terjedését is." Az elzárkózás nem fokozta a járványt, csak nem volt a leghatásosabb módszer a járvány leküzdésében, stb. Ezek az észrevételek azonban nem csökkentik ennek az úttörő munkának az értékét.

A jugoszláviai magyarságnak szüksége van arra, hogy megismerje múltját és azt a kultúrát, amit szorgos elődei megalkottak. Meg kell változtani azt a téves szemléletet, hogy vidékünkön, ezen a gazdag bácskai és bánáti talajon, a kulturális élet csak szilaj duhajkodásból, vég nélküli dínomdánomokból állt, s azt is, hogy csak az irodalomnak vannak gyökerei. Érdemes föltárni tudományos múltunkat is. A szerzőket pedig arra kell biztatni, hogy hasznos kutatásaikat tovább folytassák.

„A História talán ránk taposhat
De mi itt bent tápláljuk a tüzet."

(Ady)

GUBÁS Jenő

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

Tudatjuk olvasóinkkal, hogy dr. Jung Károly kilépett a Létünk szerkesztőbizottságából és a folyóirat 1991. évi 1–2. számától kezdve nem vesz részt annak munkájában. Dr. Jung 1987-től volt tagja a bizottságnak és jelentősen hozzájárult a Létünk színvonalának emeléséhez. A szerkesztőség továbbra is számít együttműködésére.

A szerkesztőbizottság

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Gubás Ágota, Szabó József
A szerbhorvát szöveget Nagy József, *az angol nyelvűt* Várnay Ernő *fordította.*
Angol nyelvű összefoglalók: Blau Júlia
Korrektorok: Főző Pál és Árokszállási Borza Gyöngyi

SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Szeli István	akadémikus, az irodalomtudományok doktora, Újvidék
Dr. Fried István	tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged
Dr. Jung Károly,	az irodalomtudományok doktora, néprajzkutató tudományos főmunkatárs, egyetemi rendkívüli tanár, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
Losoncz Alpár,	a társadalomtudományok magisztere, tanársegéd, Újvidéki Egyetem Műszaki Tudományok Kara, Temerin
Dr. Božo Milošević,	a szociológia doktora, egyetemi docens, Újvidéki Egyetem Műszaki Tudományok Kara, Újvidék
Dr. Gabrić-Molnár Irén,	a politikai tudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar docense, Szabadka
Cofman Judit,	a Londoni Imperial College matematikaprofesszora, London,
John Qnigley	nemzetközi jogász, egyetemi tanár, Ohio, USA
Spitzer Éva,	a Magyar Szó újságírója, Újvidék
Beszédes Valéria,	a nyelvtudományok magisztere, a Szabadkai Községközi Műemlékvédő Intézet néprajzkutatója, Szabadka
Dr. Gubás Jenő,	a Szabadkai Kórház orr-, fül- és gégeszakorvosa, Szabadka

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Megjelenik a Tartományi Művelődési Alap és a Tartományi Tudományügyi Alap támogatásával. – Kiadja a Forum Könyvkiadó, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 50,00 kettős szám ára 100,00 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 250,00, külföldre 500,00 dinár. Külföldön egy évre 25 dollár.

Készült a szabadkai Minerva Nyomdában.